

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

Bir Hıristiyan Dogması

teslis

ANKARA OKULU

Prof. Dr. Mehmet Bayraktar

1952 yılında Konya-Beyşehir ilçesinin Bayavşar köyünde doğdu. İlköğretim ve lise eğitimini Beyşehir’de tamamladı. 1973 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. Fransa-Sorbonne Üniversitesinde “La Philosophie Mystique de la Religion chez Dawud de Kayseri” isimli teziyle 1978 yılında doktorasını tamamladı. 1979 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalında Dr. Araştırma Görevlisi olarak görevine başladı. 1982 yılında Yardımcı Doçent, 1985 yılında Doçent ve 1992 yılında ise Profesör unvanı aldı. Ayrıca, Londra Üniversitesi (1986-1987), Georgetown Üniversitesi (1988-1989), Malezya Uluslararası İslâm Enstitüsü (1990-1993), Roma Gregoriana Üniversitesi (1999-2000) ve Japonya Kyoto Üniversitesinde (2000-2001) misafir öğretim üyesi olarak bulundu.

Hâlen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Başkanlığını yürütmektedir. Ayrıca Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesidir.

Arapça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Farsça, İspanyolca, Malayca, Japonca, Latince ve Klasik Yunanca dillerini bilmektedir.

©Ankara Okulu Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Dizgi ve Kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, kapak baskısı, cilt: Özkan Matbaacılık
Birinci Basım: Eylül 2007

ISBN: 978 - 9944 - 162 - 04 - 3

Ankara Okulu Yayınları

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 Ulus/Ankara
Tel/Faks: (0312) 341 06 90
web: www.ankaraokulu.net
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.net

Bir Hıristiyan Dogması

Teslis

Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar

Ankara Okulu Yayınları

Ankara 2007

KISALTMALAR VE UYARILAR

Kitab-ı Mukaddes metinleri hariç, temel Hristiyan kaynakları ve ansiklopediler aşağıdaki gibi kısaltılmıştır.

- C.E.** : *The Catholic Encyclopedia*, New York, 1909-1912.
Bu eserin elektronik ortama yüklenmiş nüshasını kullandık: <http://www.newadvent.org/cathen>
- CPG.** : *Clavis Patrum Graecorum*, ed. M. Geerard, Turnhout, Brepols, 1974-1987.
- CPL.** : *Clavis Patrum Latinorum*, ed. E. Dekkers, Steenbrugts, Abbatia S. Petri, 1995.
- DTC.** : *Dictionnaire de Théologie Catholique*, Paris, 1923-1950.
- E.R.** : *An Encyclopedia of Religion*, ed. by V. Ferm, New Jersey, 1959.
- ERE.** : *Encyclopedia of Religions and Ethics*, Edinburgh, 1910-1950.
- DS.** : *Denzinger-Schönmetzer: Enchiridion Symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 1965.
- DV.** : *Dei Verbum* 541
- PG.** : *Patrologia Graeca*, ed. J.P. Migne, Paris 1857-1866.
- PL.** : *Patrologia Latina*, ed. J.P. Migne, Paris 1841-1855.
- PLS.** : *Patrologia Latina*, Supl., ed. J.P. Migne, 1841-1855.

Uyarılar

1. Metinde sadece teslis dogmasından bahsedilen yerlerde "Tanrı" kelimesini, dilbilgisi kurallarına göre baş harfin büyük yazılması gereken yerler hariç, küçük harfle yazdık. Çünkü teslis dogmasının tanrısı, hiçbir şekilde Allah veya Allah sözü-nün karşılığı kullanılan Tanrı kavramının karşılığı değildir.

2. Metinde İsa ismi, bizim açımızdan anıldığında "Hz. İsa" şeklinde, Hristiyanlar açısından anıldığında "İsa" şeklinde kullanılmıştır.

3. Eserin temel konusu, Roma Kilisesi'nin ve onun bugünkü mirasçıları olan Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliselerinin teslis anlayışlarını tanıtmak olduğundan, bu kelimeleri sıkça tekrarlamamak için, "Teslis" ve "Teslisçiler" sözüyle, söz konusu Kilisenin teslis anlayışı ve teologları kastedilmiştir. Diğer Hristiyan mezhepleri ve teslis anlayışlarından söz edilirken, onlar kendi isimleriyle ayrıca anılmışlardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
-------------	---

BİRİNCİ KISIM

HİRİSTİYANLIKTAKİ TEVHİD VE TESLİS MÜCADELESİ.....	11
--	----

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIKTAKİ TEVHİD İNANCI	17
I. HAVÂRİ İNCİLLERİNDE TEVHİD	20
II. İLK HİRİSTİYAN AKÂİD ESERLERİNDE TEVHİD	24
III. HAVÂRİCİ BABALARDA TEVHİD.....	25
IV. İLK HİRİSTİYAN CEMAATLERİNDE TEVHİD	31
V. APOKALİPTİK EDEBİYATINDA TEVHİD.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

TESLİS DOGMASI.....	35
I. TESLİSİN TANIMI.....	36
A. Teslis Kelimesi ve Anlamı	36
B. Teslis Dogması ve Anlamı.....	38
1. Teslisin Genel Tanımı	38
2. Teslisin Teslisçi Amentü Yazılarındaki Özel Tanımı	40
a. Havârilere Amentüsündeki Tanımı	41
b. Gregory Thaumaturgus'un Tanımı	41
c. Athanasius'un Tanımı	43
3. Teslisin Resmi Tanımı.....	44
a. İznik Konsili'nin Tanımı	44
b. Kadıköy Konsili'nin Tanımı.....	45
c. Papa IV. Paul'un Tanımı.....	46
II. TESLİSİN ANLAMI.....	47
A. Teslis Anlayışları ve Şekilleri	49
B. Ezeli veya Aşkın Teslis Anlayışı	49
1. Yunanlı Kilise Babalarının Birde Üçlük Teslisi	50
2. Latin Kilise Babalarının Üçte Birlik Teslisi	51
C. Teslis Anlayışları Arasındaki Farklar	51
1. Teslisin Unsurları Konusundaki Farklar	53
2. Tanrısal Fiiller Konusundaki Farklar	54
3. Tanrıların Birliği Konusundaki Farklar	54

D. Teslisin Unsurları ve Kavramları	55
1. Logos.....	57
2. Cevher.....	60
3. Şahıs	61
4. Tabiat	63
5. Tanrılık	64
E. Teslis Unsurları Arasındaki İlişkiler.....	66
F. Zamansal veya İçkin Teslis Anlayışı.....	68
III. TESLİSİN OLUŞUMU VE YABANCI KAYNAKLARI	70
A. Teslis Fikri	78
B. Baba ve Oğul Fikri	79
C. Kutsal Rûh ve Logos Fikri.....	84
D. Teslis ve Felsefe	85
IV. TESLİSİN SIR OLMASI.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIKTA TESLİSİN TENKİDİ VE REDDİ..... 95

I. TESLİSİN TENKİDİ.....	95
A. Muğlak Teslisçilik.....	96
1. Migetius	96
2. Doketizm	96
3. Markiyonizm (Marcionizm).....	98
B. İnsicamlı Teslisçilik	100
1. Monofizitizm	100
2. Ötişaytınizm	101
3. Monotelitizm.....	101
C. Nominal Teslisçilik veya Bulanık Tevhidcilik.....	102
1. Adopsiyanizm	102
2. Apollinariyanizm.....	103
3. Prisilliyânizm.....	104
4. Önoniyanizm	105
5. Modalistik Monarşiyânizm ve Sabellianizm	106
D. Teslis Tenkidi Olarak Tarihi İsa Arayışı	108
E. Teslis Tenkidi Olarak İnanç Sembolizmi	113
II. HİRİSTİYANLIKTA TESLİS KARŞITI OLARAK ÇOKTANRICILIK	114
A. İkitanrıcılık (Ditheo).....	116
B. Üçtanrıcılık (Tritheo).....	116
1. John Philoponus.....	116
2. Roscellin.....	117
C. Dörttanrıcılık (Tetratheo)	119

III. HIRİSTİYANLIKTA TESLİSİN REDDİ.....	120
A. Hıristiyanlıkta Tevhidciliğin Yeniden Canlanması	120
1. Dinamik Monarşyanizm ve <i>Psilanthropizm</i>	121
2. Aryüsçülük.....	124
3. Üniteryanizm (<i>Unitarianism</i>).....	127
4. Kasariller	130
5. Lorberyanizm.....	134
B. Modern Batı Filozoflarının Teslisi Reddi.....	134
1. Spinoza	135
2. Nietzsche.....	141
3. Tolstoy.....	148

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TESLİS DOGMASININ ÇELİŞKİLERİ	155
I. HIRİSTİYAN KUTSAL METİNLERİYLE TESLİSİN ÇELİŞKİLERİ.....	155
A. Eski Ahid Metinleriyle Teslisin Çelişkileri	155
B. Yeni Ahid Metinleriyle Teslisin Çelişkileri	161
1. Teslis Unsurlarının Bütün Kutsal Metinlerde Yokluğu ve Farklılıkları	162
2. Yeni Ahid Metinlerinde Teslis Aleyhine Fikri Malzemeler	166
C. Kitab-ı Mukaddes Metinlerinde Tanrı'nın Birliği	180
II. TESLİŞÇİLERİN TESLİS ÖĞRETİLERİNDEKİ ÇELİŞKİLERİ	182
III. AKIL VE MANTIK İLKELERİYLE TESLİSİN ÇELİŞKİLERİ	187

İKİNCİ KISIM

TESLİSİN BASİT DİLLE ANLATIMI	203
--	------------

SONUÇ	219
--------------------	------------

EKLER

EK. I Hıristiyanların Kur'an'ın Teslis Dogmasını Reddine İtirazları ve Hıristiyanlıktan Cevaplar	223
EK. II Bazı Günümüz Müslümanlarının Kur'an'ın Hıristiyanlık Hakkındaki Beyanını Yanlış Anlamaları	233

KAYNAKLAR	273
------------------------	------------

DİZİN	277
--------------------	------------

ÖNSÖZ

Konusu Hristiyan kaynaklarına göre teslis olan bu kitaba "Bir Hristiyan Dogması: Teslis" ismini verdik; çünkü teslis dogması, bütün Hristiyanların tarih boyunca tek inanç esası olmamıştır ve değildir. Bu dogma, doğrudan Hristiyan dininin bir öğretisi değildir; göreceğimiz gibi, 3. yüzyıldan itibaren ilk Batılı Hristiyanların oluşturmaya başladıkları bir inançtır. Teslis, bugünkü Ortodoks, Katolik ve Protestan gibi büyük Hristiyan mezheplerinin ortak dogması olduğundan, çoğu insan bunu, bütün Hristiyanların ve Hristiyanlığın tek inanç esasıymış gibi görmektedir.

Oysaki başlangıcından günümüze Hristiyanlık tarihine bakıldığında, Hristiyanların, tektanrıcılık (*tevhid*) inanç esasanın, ikitanrıcılık (*diteizm*), üçtanrıcılık (*triteteizm*) ve hatta dörttanrıcılık gibi çoktanrıcılık esasına dayanan inançlarının var olduğu görülür.

Bu kitapta esas olarak elden geldiği ölçüde, teferruata girmeksizin derli toplu bir biçimde tarihi süreç içerisinde Roma Kilisesi (Batı Kilisesi) etrafında teslis dogmasının nasıl oluştuğunu ve anlamını anlatmaya çalışacağız; bu arada teslisi reddeden ve farklı teslis inançlarına sahip olan Hristiyanların ve Hristiyan mezheplerinden de bahsedeceğiz.

Dünyamızın her gün biraz daha küçülerek bir köy haline dönüşmeye başladığı çağımızda halkımızın başka dinler hakkında sağlıklı bilgilere ihtiyacı vardır. Özellikle bugünlerde, misyonerlik faaliyetlerinin yoğun etkisinde kalan ve hedef kitle seçilen gençlerimizin, onların aldatmalarına ve tuzaklarına düşmemek için, Hristiyanların temel inanç esaslarını bilmelerinde büyük yarar vardır. Ülkemizin kötü yönetilmesinin sonucu olarak ortaya çıkan işsizlik ve maddi sıkıntılar gençlerimizin misyonerlerin tuzağına düşmelerinde en etkin neden olmakla birlikte, başka önemli bir neden de, Hristiyanlık şöyle dursun İslâm hakkında bile yeterli ve doğru bilgiye sahip olmamalarıdır. Bu gençlerimizin İslâm'dan çıkıp Hristiyan olmaları, bir ilâhî dinden başka bir ilâhî dine geçiş yapmak olmadığını, putperestliğe ve çoktanrı bir dine girdiklerini bilmeleri gerekir; çünkü bugünkü teslisçi Hristiyanlığı, bir Hristiyan İngiliz yazar Arthur Weigall şöyle tanımlıyor:

Ben çok genel kabul görmüş Hristiyan doktrinlerinin İsa Mesih'ten değil de putperest kaynaklardan kaynaklandığına inanıyorum. Kiliseye ait Hristiyanlığın büyük bir kısmının, putperestliğin yeniden

glydirilmiş hali olduğu öyle açıktır ki, bir kımse onun hakkında eski putperest tanrıların son kalesi dahi diyebilir. Ben, bu antik tanrı-lara tapınmanın asla ölmediğine ve bugün bile hâlâ onu, bilmeden Hristiyan ibadet yerlerinde ve dinsel törenlerde anlatılan putperest efsanelerde devam ettirdiğimize inanmaktayım.¹

Nitekim ileriki sayfalarda da göreceğimiz gibi Hristiyanlığın başlangı-
cında teslis inancı yoktur; böyle bir inanç Yunan ve Roma putperestliği-
nin tesiriyle oluşmuş bir inançtır.

Halkımıza ve özellikle de gençlerimize Hristiyanlığı tanıtmaya bugün adeta bir ihtiyaç halini almıştır. Bir dini tanımak, hasseten onun inanç sistemini tanımakla olur. Bu hususları göz önüne alan Diyanet İşleri Baş-
kanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu, 10.02.2005 Perşembe günkü oturumun-
da teslisi tanıtıcı bir kitabın yazılmasını bize tevdi etti. Bir dinin akide veya amentü esası en basit ve en sade olmasının gerekliliğine karşı, en ağır ve en karmaşık bir cebir sorusundan daha karışık olan teslisi anlatma-
nın zorluğuna rağmen, bu teklifi zevkle kabul ettim. En büyük güvencem, uzun süredir çeşitli Hristiyan çevrelerle olan şahsi tecrübelerim, onlarla olan tartışmalarım ve kaynaklarına kolayca nüfuz edebilmemdir.

Kitap, iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Hristiyanlıkta-
ki tevhid inancını tanıttıktan sonra, teslisi bütün yönleriyle akademik ve bilimsel ölçütlere göre ortaya koymaya çalıştık. Ancak anlaşılır olabilmek esasını göz önünde bulundurarak ağır akademik üsluptan elden geldiği ölçüde kaçınmaya çalıştık. İkinci kısımda ise, kitabın amacının geniş halk kitlelerine hitap olmasını dikkate alarak, birinci kısımda verilen bilgileri soru-cevap şeklinde daha sade bir dil ve üslupla özetlemeye çalıştık. Ayrıca kitaba iki ek bölüm ilave ettik; bu bölümlerde teslis ile doğrudan veya do-
laylı ilişkisi olan ve bugün tartışılan bazı güncel meseleleri ele aldık.

Umarım faydalı olabilirim. Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından kita-
bın basımına karar verilmesine rağmen, kitabın tesliminden iki yıl gibi bir zaman geçtiği halde, DİB'nin kitabın basımına bazı çekinceleri oldu-
ğunu sezdiğim için çalışmamı geri çektim. Bu eserin ortaya çıkmasına ve-
sile olan Ankara Okulu Yayınları sahibi Lütfi Sever ile Yayınevi personeli Hasan Erdoğan ve Zeynep Özger'e en derin teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bızden, tevfik Allah'tandır.

Ankara

23 Nisan 2007

1 Wetgall (A.), *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik*, ed. Mustafa Demir, Ozan Yayıncılık, No. 47, İstanbul, 2002, s. 11.

BİRİNCİ KISIM

HİRİSTİYANLIKTAKİ TEVHİD VE TESLİS MÜCADELESİ

Aynı Sâmi kök ve Hz. İbrahim geleneğinden gelen üç büyük peygamberden Hz. İsa'nın kendinden önceki Hz. Musâ'dan ve kendinden sonraki Hz. Muhammed'den inanç konusunda, bu iki peygamberin tevhid inancının zıddına teslis gibi bir dogma öğretmesi akla ve mantığa aykırı olduğu gibi dini geleneğe de aykırıdır. İşin daha da vahim tarafı, Hıristiyanların, Eski Ahdi yani Tevrat geleneğini de kendi kaynaklarından saydıkları halde ona inanç konusunda uymamalarıdır. O halde burada izah edilmesi gereken önemli bir tutarsızlık sorunu var demektir. Önce bu soruna işaret etmek istiyoruz.

Aslında, ileriki sayfalarda da göstermeye çalışacağımız gibi, Roma Kilisesi tarafından kutsal sayılan veya sayılmayan ilk devir Hıristiyan belgeleri ile Hıristiyan cemaatlerine inildiğinde, Hz. İsa'nın, ne Hz. Musâ'dan ne Hz. Muhammed'den Allah'ın varlığı ve birliği konusunda farklı bir öğreti getirmediği görülür. Buna rağmen Hıristiyanlık taki bu tevhidci-teslisçi iki ayrı oluşumun ve geleneğin varlığı nasıl açıklanabilir? Bu bize göre ortamla açıklanabilecek bir sorundur.

Bilindiği gibi, Hz. İsâ da, diğer peygamberler gibi, tarihin başlangıcından beri Orta Doğu'da varolan tevhidci özellikle de Hz. Musâ geleneğinin içinde doğmuştur. Ancak, genel olarak değerlendirildiğinde, Hz. Musâ geleneği Orta Doğu'nun ve çevre coğrafyanın baskın bir dini olamamıştır ki bunda Musevilerin Hz. Musâ öğretisini milli bir dine indirgemeleri gibi bir yanlış anlayışın payı büyüktür. Böyle olunca Musevîlik, İsrailoğulları ve Yahudilerin ev ve kabile dini olarak kalmıştır. Sırasıyla Babilliler, Yunanlılar ve Romalıların bölgedeki siyasî hâkimiyetiyle gnostisizm denen Doğu Putperestliği ile eski Yunan ve Roma putperestliği bölgede hâkim din ve dünya görüşü halindeydi. Özellikle Hz. İsâ zamanında bölgenin hâkim dini Yunan-Roma putperestliği idi.

İşte böyle bir ortamda takriben 27 yaş civarında ilâhî vahye mazhar olan Hz. İsa, Miladi 30 yılında vefatına kadar sadece üç yıl peygamberlik yapmıştır; bu sürede hepsi de Musevî asıllı sadece 12 kişi ki bunlar havârilere olarak bilinir, kendisine inanmıştır. Kur'an'a göre bu havârilere, Allah'ın kendilerine verdiği ilham sonucu Hz. İsa'nın bûvvetini tanımışlardır.² Allah'ın dini yaymada Hz. İsa sadece putperestler ve gnostiklerin muhalefetiyle karşılaşmıyor, daha çok Musevîlerin muhalefeti ile karşılaşmıyordu. Bir taraftan bu muhalefet, diğer taraftan Hz. İsa'nın peygamberliğinin çok kısa süreli oluşu, tebliğ ettiği dinin dosdoğru anlaşılıp yayılmasına imkân sağlayamamıştır denebilir.

Hz. İsa'dan sonra Hristiyanlığı yayma ve tebliğ işi havârilere üzerinde kalmıştı. Onların faaliyetleriyle özellikle Orta Doğu'daki Kudüs, Antakya, Urfa gibi merkezlerde Hristiyan olanların çoğu, havârilere inandıkları gibi tevhidci bir imana sahiptiler. Onlar için tek Tanrı inancı, yabancı bir inanç değildi. Çünkü bu bölge, bilindiği gibi, peygamberlerin zuhûr ettiği bir bölgedir. Ancak, o günlerde Yunan-Roma putperestliğinin ve Roma siyasetinin hâkim olduğu başta Mısır'daki İskenderiye, Yunanistan, İtalya ve Anadolu gibi bölgelerde yeni taraftarlar bulunca, tek tanrı inancına yabancı olan ve putperestlikten dönme Hristiyanlar, eski inançlarının tesiriyle daha sonra adına teslis diyecekleri yeni bir Hristiyanlık inancı oluşturmaya başladılar. Bu teslisçi inancın oluşumunda doğrudan olmasa bile dolaylı olarak Aziz Pavlus'un Hristiyanlık anlayışı etkili olmuştur.

Başlangıçta, Hz. İsa'nın havârisi olmak şöyle dursun, sağlığında ona şiddetle karşı olan Pavlus, onun ölümünden dört yıl sonra geçirdiği söylenen anı bir vizyonla ilk Hristiyan cemaati arasına girmiştir. Teslisçi Hristiyanlar geleneksel olarak Pavlus'u havâri kabul etmemişler ise de, onun havârililiği hep tartışma konusu olagelmıştır. Bize göre de Pavlus bir havâri değildir; çünkü o, ne Hz. İsa'yı sağlığında görmüştür ne de ona tâbi olmuştur. Barnabas gibi havârilere ile bir zamanlar arkadaşlık etmiştir; ancak Pavlus'un şahsî görüşlerinden havârilere rahatsız oluyorlardı. Bilindiği gibi Tarsuslu bir Yahudi ve

2 Allah, Hz. İsa'yı peygamber olarak tanımaları için havârilere kalbine ilhâm etmiştir. Bkz. Kur'an, Mâide: 111.

asıl adı Saul olan Pavlus (10-65) Roma vatandaşı idi. Havârilere arasında başarılı olamayacağını anlayan Pavlus, Hıristiyanlığı Batı'ya taşımayı amaçlıyordu. Bir yandan mektuplar yazıyor, ki bunlardan 12 tanesi kutsal metinler olarak Yeni Ahid'e eklenmiştir –diğer yandan da Roma'ya yolculuk yapmıştır. Ancak Hıristiyanlığın bu putperestler arasında yayılabilmesinin ön şartının, gerek takiye ve gerekse bilinçli olarak birtakım tavizler verilmesi gerektiğini savunan Pavlus,

*Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim, ben yıkmaya değil, bîlakis tamamlamaya geldim.*³

diyen Hz. İsa'nın sözünü aksine onun şeriatından tavizler vermeye başladı, ki ilk verdiği tavizlerden birisi, Hz. İbrahim geleneğine uyu-larak bizzat Hz. İsa'nın da sünnet edilmesine karşın, bu sünneti kaldırması olmuştur, akide açısından daha sonra teslise yol açacak olan tanımlamalar getirdi: Allah'a "Baba" ve Hz. İsa'ya "Tanrı'nın Oğlu" demesi bunlardandır. Mektuplarında sıkça kullandığı bu ifadeleri, Pavlus Yahudi geleneğinden alıp bu gelenekte olduğu gibi belki mecazen kullanmıştı; fakat onun mektuplarından esinlenerek yazılan bazı İncillere de bu ifadelerin geçmiş olması ve onların putperestlikten dönen ilk Hıristiyanlarca hakikî ve harfî anlamlarıyla ele alınıp işlenmesi sonucu teslis ortaya çıkmıştır.

O halde kısaca ifade edecek olursak, Batı Hıristiyanlığı, Pavlus'un anlayışını ve yorumlarını temel alarak Roma-Yunan putperest inancı ve Yunan felsefesi tesiriyle teslis inancını oluşturdular. Bu konuda ayrıntılarını daha sonra göreceğiz.

Böylece, bir genelleme yaparak daha başından beri, Hıristiyanlık, Tevhidci Doğu Hıristiyanlığı ile Teslisçi Batı Hıristiyanlığının teolojik ve siyasî mücadelesinin tarihidir diyebiliriz. Zamanla Roma ve Bizans İmparatorluklarının siyasî ve maddî gücüyle bütünleşen Batı Hıristiyanlığı, sürekli olarak Doğu Hıristiyanlığının tevhidciliğini yok etmeye çalışmıştır. Bunda da başarılı olmuştur. Özellikle de 17. yüzyıldan itibaren Doğu'nun kadim Kiliselerini Katolikliğe, Ortodoksluğa ve son yüzyıllarda da Protestanlığa bağlamayı becerebilmiştir. Ancak, ileride göreceğimiz gibi, Batı Kilisesi'nin teslis dogması üzerine tartışmalar yine de bir türlü son bulamamıştır. Hıristiyanlıkta tevhitçi akımlar

azınlıkta olsa da bugün de yaşamaya devam etmektedir. Özellikle bazı Hristiyan teologlarının 18. yüzyılda başlayan "Tarihî İsa" arayışları, teslis dogmasına karşı gelişen çok ciddi bir tepki gibi gözükmemektedir; daha çok Protestanlar ve Anglikanlar arasında yaygınlaşan bu arayışa, son zamanlarda Katoliklerden de katılanlar vardır.

"Tarihî İsa" arayışına, ünlü filozof Kant'ın Hz. İsa'nın teslis dogmasının ikinci tanrısı olarak kabulünün, ilk devir Hristiyanlarının Hz. İsa'yı aşırı şekilde idealleştirmelerinden kaynaklandığı şeklindeki görüşü ile tarihî tenkitçilik akımına kaynaklık etmiştir. Kant'a göre sadece Hristiyanlığın ilk devirlerinde değil Orta Çağ'da bile Tanrı, İnsan-Tanrı İsa'ya yenik düşmüştür; "Tanrı" sözüyle neredeyse Tanrı'nın kendisi değil hep "İsa tanrı" anlaşılmıştır. Hz. İsa'yı aşırı bir şekilde idealleştirmenin bir örneğini, Aziz Anselm (1033-1109)'ın *Cur Deus Homo* (Niçin Bir İnsan-Tanrı) adlı eserinde görmek mümkündür. Kefaret doktrinini anlattığı bu eserde o, kefareti asli günaha karşı Tanrı'nın mutlak adaletinin ve yüceliğinin önceden korunması için İsa'nın ölümünü istemesi olarak açıklar; çünkü asli günahla Tanrı'nın şerefi ihlâl edilmiştir. Burada Anselm, Tanrı'nın affetmesi ve bağışlama yetkisini bir çeşit öç almaya dönüştürür; ancak insanlığın mahvını önlemek İnsan-Tanrı İsa'ya düşer ve böylece İsa, Tanrı'dan daha çok merhametli ve bağışlayıcı bir duruma yüceltilir. Hâlbuki Origen'den Nyssalı Gregory'ye kadar kefareti, daha mantıkî olarak, eğer bir asli günah varsa ve bunu insan işlemiş ise, bunu İnsan-Tanrı İsa'nın bedel olarak ölümüyle insanlık adına ödemesi olarak açıklanıyordu. Kant'ın dediği gibi, felsefî ve teolojik spekülasyonları bir tarafa bırakacak olursak, pratikte teslisçi Hristiyan imanında İsa-Tanrı, Tanrı'dan hep önde ve öncelikli olmuştur. Bu tür idealleştirme, Latin (Batı) teolojisinin babası sayılan Quintus Septimus Tertullian (160-225) tarafından başlatılmıştır; bu da bir paradoksun halli için yapılmıştır: Tertullian şunu söylemiştir:

Tanrı'nın Oğlu öldü; saçma da olsa ne olursa olsun inanılmalıdır.
Ve o gömüldü ve yeniden doğdu; olay, imkânsız da olsa gerçektir.

Dolayısıyla iman akli aşan bir idealdir. Nitekim Tertullian bunu şu meşhur söylemiyle de dile getiriyordu:

Atina'nın (Felsefenin) Kudüs (Hristiyanlık) ile ne işi olabilir ki?

Benzer idealleştirme söylemini aynen Anselm de dile getiriyordu: “*Credo ut intelligam*” (anlamak için inanırım-inanmak için anlamam), “*Fides quaerens intellectum*” (İman akletmek ister-akıl iman etmek istemez).

Dolayısıyla bu Hıristiyanlara göre aklen mümkün olmayan veya olmayacak şeyler idealde ve Hıristiyanlıkta mümkündür. Ne var ki, 18. yüzyılda Kant akılcılığı ve tarihi tenkitçilikle, bazı Hıristiyanlar yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hz. İsa hakkında bu söylene gelen şeylerin tarihen doğru olup olmadıklarını sormaya başladılar. Yani tarihte İsa’yı aramaya başladılar. Bunu başlatanların başında Ferdinand Christian Baur (1792-1860) gelir ve onu David Friedrich Strauss (1808-1874) takip eder. Baur’a göre, Pavlus’un Romalılara, Galyalılara ve Korintlilere olan üç mektubunun dışındaki mektuplarının uydurma olduğunu, dört İncil’in iddia edildiği gibi erken devirlerde yazılmadığını, özellikle de Yuhanna İncili’nin 2. yüzyılın sonlarına doğru, hatta 3. yüzyılda yazıldığını söyleyerek, Hz. İsa hakkındaki birçok rivayetin asılsız olduğunu ortaya koymuştur.

Daha ağır tenkitler ve reddiyeler Strauss’dan gelmiştir; o 1835 yılında yayınladığı *İsa’nın Hayatı* adlı eserinde dört İncil yazarının, geleneksel olarak kabul edilen ve havârilere oldukları iddia edilen bilinen yazarlar olmadığını ortaya çıkarmıştır. İsa’nın doğumu ve yeniden dirilişi ile ilgili hikâyelerin asılsız olduğunu; bunların Tanrı ile İsa’yı ezeli olarak aynı göstermek için ortaya atılmış efsanelerden, mitlerden ve sembollerden ibaret olduğunu ifade etmiştir.⁴ Hıristiyan dünyasında o günlerde büyük şok etkisi yaratan bu çalışmaların benzerleri, hâlâ sayıca az olsa da bugün de devam etmektedir.

Tarihi İsa’yı araştırmaya yönelik bu tür eserlerin en sonuncusu, Önsöz’de müracaatta bulunduğumuz Arthur Weigall’ın *Paganism in Our Christianity (Hıristiyanlığımızdaki Putperestlik)* adlı eseridir. Yazar bu eserinde teslis dogması başta olmak üzere asli günah ve kefare, Hz. İsa’nın Çarmıha gerilmesi gibi en önemli Hıristiyan inançlarının Tarihi İsa’nın öğretisi olmayıp, eski putperest inançlarının tesiriyle

4 Strauss (D.F.), *The Life of Jesus, Critically Examined*, İngilizce terc. G. Eliot, London, 1846. Hıristiyanlığın kutsal metinlerinin tenkidi açısından çok önemli olan bu eserin Türkçe’ye de çevrilmesi gerekir.

onun adına oluşturulmuş inançlar olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta yazar, ileride göreceğiz, Mâide Süresinin 116. ayetine iki kez müracaatla Kur'an'daki Hz. İsa'nın, gerçek Tarihî İsa olduğunu imâ etmektedir.

O halde bugünkü Tarihî İsa anlayışı, Hz. İsa'yı Hristiyanlığın başlangıç günlerinden beri geliştirilen bütün zihinsel idealleştirmelerden kurtarmaya ve O'nu gerçek kılığıyla görmeye yönelik bir arayıştır; Hz. İsa'yı tarihî teolojik şartlanmaların ötesinde O'nu insan olarak anlama hareketidir. Günümüz Hristiyanlığından Hz. İsa'nın zamanına tarihî süreci takiple inildikçe akide açısından tamamen farklı bir manzara ile karşılaşmaktadır. O kadar farklı ki, Hristiyanlığın tevhid inancıyla başladığını ve sonra Hristiyan tarihinin bir tevhid ve teslis mücadelesi halinde geliştiği görülmektedir. İlerleyen sayfalarda Hristiyanlığın tevhidten teslise nasıl bir tarihî seyir geçirdiğini izlemeye çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIKTAKİ TEVHİD İNANCI

Hiristiyanlığın ilk dini ve tarihi kaynaklarına göre, aşağıda anlatacağımız gibi, başta havârilere ve Hz. İsa'nın kardeşi olduğu söylenen Yakup olmak üzere ilk Hiristiyanların ve ilk Hiristiyan cemaatlerinin Allah'ın tek olduğuna, Hz. İsa'nın insan, peygamber ve Mesih olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır.

Ortodokslar, Katolikler ve Protestanların bugünkü teslis inancı ve bu arada ortaya çıkan İkilitanrı, Üçlütanrı ve hatta Dörtlütanrı inançları, yine Batılı Hiristiyan çağdaş yazarların da kabul ettiği gibi, genelde Yunan ve Roma asıllı Hiristiyan teologlarının 2. yüzyıldan itibaren oluşturmaya başladıkları akide şekilleridir ki, bunlardan teslis 325 yılında yapılan İznik Konsili ile Katolik ve Ortodoks olarak nitelenen Batı Hiristiyanlığının resmi dogması olarak kabul edilmiştir.

Burada şu küçük açıklamayı yapmak gerekir: 2. ve 3. yüzyıllarda kullanılan bu "Katolik" ve "Ortodoks" kelimeleri, henüz mezhep isimleri değildir; sırasıyla "evrensel" ve "doğru" anlamlarına kullanılmıştır. 1054 yılındaki Roma ve İstanbul patrikliklerinin ayrılmasıyla bu isimler, Ortodoksluk ve Katoliklik olarak ortaya çıkan mezhep isimleri olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Bu kısa açıklamadan sonra, bu birinci bölümde önce havârilere veya Apostolik devri denen Hiristiyanlığın ilk devrindeki tevhidci akideyi ele alacağız. Doğal olarak ve mantıken, bir dinin en temel inanç esası, doğrudan o dinin kitabında ve peygamberinin öğretilerinde bulunur. Ayrıca elbette o dinin ilk inananlarının sözlerinde ve yazılarında görülür. Bu açıdan Hiristiyanlığa bakıldığında, inanç açısından Musevilikten ve İslâm'dan aslında hiç de farklı olmayan bir manzara ile karşılaşılır.

Hiristiyanlığı, Musevilikten ve özellikle de İslâm'dan farklı konuma getiren ve ayıran tek şey, bu dinin ana kaynağı olması gereken

tek ve bir kitabın yerine birçok kutsal metnin olmasıdır. Yani, ileride de kısaca üzerinde duracağımız gibi, bugünkü teslisçi Hristiyanlar kabul etmese de, bize göre Allah, Hz. İsa'ya İncil denen bir kitap vahyetmiştir; fakat bu bugün elde yoktur; bizim yanlışlıkla "İncil" dediğimiz Hristiyanların ellerindeki kutsal metinleri, Hristiyan yazarların Hz. İsa hakkında yazdıkları tarih yazılarıdır. Kilisenin kanonik (sahih) olarak kabul ettiği dört kutsal metin en iyimser tahminlere göre bunların her birisi ancak % 18 ile % 20 arasında Hz. İsa'nın gerek vahiy olarak aktardığı ve gerekse kendi söylediği sözlerini ihtiva etmektedir; geri kalan sözler ya Tevrat'tan ve Talmut'tan aktarmadır ya da her bir kutsal metin yazarının Hz. İsa hakkındaki derlediği tarihi rivayetlerdir.

Hristiyanlığın ana kaynağını teşkil etmesi gereken tek kitap yerine, böyle birçok kitabın veya kutsal metin olması, ister istemez birçok görüş ve yorum, başta akide olmak üzere birçok dinî konuda Hristiyanlıkta olması gereken temel ilâhî öğretisinin yerini almıştır. İşte bu yüzden iman ve akide esasında hiç olmaması gereken farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Hz. İsa'nın kendisine vahyedilen İncil'i yazdırtıp yazdırtmadığı, bugünkü tarihi bilgilere göre çok açık olmamakla birlikte Hz. İsa'nın İncil'i bizce yazdırmadığı düşünülemez. Ancak vâkıa şudur ki, bugüne kadar böyle bir İncil'in varlığından hiç kimse söz etmemektedir. Bu durumda aslı İncil, ya kayboldu veya kaybedildi ya da bir yere saklandı, bulunamadı. Herhalde durum bu olsa gerekir, zira Âl-i İmrân sûresinin 187. ayetinden, özel olarak Hristiyanlara işaret edilmemekle birlikte, kendilerine daha önce kitap verilenlerin, kitabı sakladıkları ve sattıkları anlaşılmaktadır.⁵ Burada bu konu üzerinde duracak değiliz.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bugünkü teslisçi Hristiyan teologları, T. Michel'in de ifade ettiği üzere Hz. İsa'nın bir kitap, bir İncil getirdiğini kesinlikle savunmamaktadırlar.⁶ Fakat bu görüş oldukça yenidir; ya yazarın şahsî görüşü gibi değerlendirilmelidir ya da ileride ifade edeceğimiz gibi samimi olmayan bir görüştür; her ne olursa

5 Kur'an, Âl-i İmrân: 187.

6 Michel (T.), *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s. 32.

olsun, Hristiyanlığa uymayan doğru bir görüş değildir; en azından ilk devir Hristiyan teolojisi için böyle bir görüş iddia edilemez; zira örneğin Sinoplu bışop Marcion (110-176) gibi 2. yüzyılın bazı din adamları ve teologlarının İsa'ya vahyedilen aslı kutsal metin arayışları içerisine girdikleri bilinmektedir. Marcion, sözgelimi Luka'nın metni dışındaki metinleri kutsal kabul etmemiştir. İşte bu Marcion hareketi ve ilk devirlerdeki aslı İncil arayışları üzerinedir ki, Roma Kilisesi harekete geçerek kutsal metinleri sahih (*kanonik*) ve uydurma (*apokrif*) olarak tasnife başlamış ve bunu 325 İznik Konsili'ne dek aralıksız sürdürmüştür. Netice itibarıyla Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'ya ait metinler ile bugünkü Yeni Ahid'in içindeki diğer kutsal metinler dışındakiler uydurma kabul edilmiştir. Uydurma olarak nitelenenlerin okunmaları yasaklanmış ve hatta onlardan bazıları yakılarak yok edilmiştir.

Burada, yukarı paragrafın başındaki M. Thomas gibi bazı günümüz Hristiyanlarının, Hz. İsa'nın bir kitap getirmediği, O'nun kendisinin bizzat varlığının vahiy olduğu şeklindeki iddialarına, Müslümanlara karşı diyalog çerçevesinde söylenmiş bir takiye gibi bakmak lazımdır; çünkü onlar bu takiye ile, Kur'an'ın ve Müslümanların onların bugünkü kutsal metinlerine muharref olarak bakmalarını bertaraf edebileceklerini düşünmüş olabilirler. Çünkü ileride de anlatacağımız gibi gerek kutsal metinlerinde ve ilk Hristiyan belgelerinde, gerekse önemli Konsillerde aksi durumlar varıddır.

Çok gerilere gitmeye gerek yoktur; örneğin Rotterdamlı Erasmus, Marcion ve benzerleri gibi kutsal metinlerin birçok kısmının uydurma olduğunu söylemesi ve M. Luther'in bunları farklı üç sınıfa ayırması ile Hristiyan kitap geleneğinin reformcular tarafından vahiy kaynaklı olmadığını iddiaları üzerine toplanan 1546 Trent Konsili'ndeki kararlarda şöyle denmektedir:

... Tanrı'nın Oğlu Rabbimiz İsa Mesih, İncil'i (*Gospel*) ilk olarak kendi dudaklarından döktü; sonra havârilere aracılığıyla davranış kuralı ve bütün hakikatın korunmasının kaynağı olarak bütün yaratıklara öğretilmesini emretti...⁷

7 Neuner (J.) ve Dupuis (J.), *The Christian Faith in the Doctrinal Documents of the Catholic Church*, London, Collins, 1986, s. 73.

Aynı ifadeyi, 1870 I. Vatikan Konsili kararlarında da görüyoruz:

... Kilise'nin evrensel inancına göre, kutsal Trent Sinod'unun ilan ettiği gibi bize kadar ulaşan yazılı kitaplarda ve yazılmayan gelenekte muhafaza edilen bu doğaüstü vahiy, Mesih'in ağzından havârilere tarafından alınmıştır veya bizzat onlara Kutsal Rûh dikte ettirmiştir...⁸

Dolayısıyla bu kararlardan Kutsal Kitap veya Kitaplar bizzat Hz. İsa'nın ağzından çıkan sözler olduğu anlaşıldığına göre, Thomas Michel ve onun gibi düşünen bazı günümüz Hristiyanların söyledikleri doğru olmasa gerekir. Kararlara göre Hz. İsa'nın bizzat kendisinin tanrı olarak görünmesi değil, sözlerinin vahiy olduğu veya O'na sözlü vahyin geldiği anlaşılmaktadır ve kitap kavramı önem arz etmektedir. Onların söylemi, o halde hangi amaçlı olursa olsun, gerçekçi değildir ve Hristiyan geleneğini de yansıtmıyor.

Eldeki *kanonik* ve *apokrif* kabul edilen kutsal metinlerin en eskilerinin Hz. İsa'nın ölümünden en erken tahminlere göre 25-30 yıl sonra, yani MS. 65-70 yıllarında yazıldığı söylenmektedir. Bunların da en eski el yazma metinleri 3. yüzyıldan kalmaz. Konumuz burada bizzat bu kutsal metinlerin tarihi durumunu ele almak olmadığından daha fazla onlarla ilgili tarihi bilgi verecek değiliz. Onlardan bu şekilde kısaca bahsetmemizin nedeni, aşağıda ve ileride göreceğimiz gibi bazılarının tevhid inancına doğrudan dayanak teşkil etmeleri ve seçilen dört kutsal metinden Hristiyan teologların yorumlarla teslis dogmasını çıkarmalarıdır.

I. HAVÂRİ İNCİLLERİNDE TEVHİD

Roma Kilisesi'nin uydurma (*apokrif*) diye nitelediği ve bugüne dek ulaşabilen bazı kutsal metinler vardır. Bunlar, Hz. İsa'nın kardeşi olarak kabul edilen Yakûb'un İncili, Havâri Barnaba İncili, İbrani Thomas İncili, Ebiyonitler İncili, İbraniler İncili, Havâri Thomas İncili, Havâri Filip İncili, Havâri Petrus İncili gibi metinlerdir. Bu metinler, ya doğrudan Hz. İsa'nın havârilere tarafından ya da onlara yakın olmuş kimseler tarafından yazılmıştır. Her ne kadar bu metinlere Kilise apokrif demiş ise de, aslında Hristiyanlık hakkında seçilmiş

Dört Kutsal metin ve onlara ekli diğer kutsal yazılardan daha erken ve hatta en eski kaynaklardır. Hz. İsa ve Hıristiyanlık hakkında en doğru bilgiler veren bu metinlere uydurma olarak bakılmasının nedeni, Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını benimsemesi ve teslis yorumlarına bunların tamamen veya kısmen kapalı olmamasıdır. Hatta bu kutsal metinlerde çok açık bir biçimde Hıristiyanlık inancının tevhidi bir inanç olduğu görülmektedir.

Kilisenin kanonik saymadığı bu kutsal metinlerde Hz. İsa hakkında verilen bilgiler, belirtelim ki Hz. İsa hakkında Kur'an ayetlerinde verilen bilgilerle büyük ölçüde aynıyet göstermektedir: Allah'ın teklifi, Hz. İsa'nın insan olduğu, O'nun kulu, peygamberi olduğu, Mesih olduğu; Allah'ın emri ile Kutsal Rûh Cebrâil'in Hz. Meryem'e Hz. İsa'yı müjdelediği ve babasız doğduğu, Çarmıha gerilmediği ve Hz. İsa'nın mucizeleri anlatılmaktadır. Bu havâri İncilleri üzerinde burada tek tek duracak değiliz. Bazıları hakkında kısa bilgiler vermekle yetineceğiz.

Burada daha önce de Hıristiyanlara göre Hz. İsa'nın kardeşi olarak bahsettiğimiz Yaküp'un hangi anlamda onun kardeşi olduğu hakkında okuyucuya kısa bir açıklama yapmak yerinde olacaktır. Hıristiyan kaynaklarında bu havâri Yaküp'tan sürekli olarak Hz. İsa'nın kardeşi olarak söz edilmektedir. Hıristiyan kaynakları, marangoz Yusuf'un Hz. Meryem ile nişanlanmasından önce eski eşinden Yaküp adlı bir oğlu olduğunu bildirmektedirler; hatta Hz. İsa'nın mucizevi doğumundan sonra Yusuf'un Hz. Meryem ile evlendiği söylenmektedir. Buna göre, Yaküp, Hz. İsa'nın zürriyetsel değil de sadece manevî kardeşi olmuş oluyor; herhalde işte bu anlamıyla Yaküp'tan Hz. İsa'nın kardeşi olarak bahsedilmektedir. Bilindiği gibi gerçekte Hz. İsa'nın hiçbir kardeşi yoktur.

a. Yaküp İncili: M.S. 63 veya 66 yılında Romalılarca şehid edilen ve Hz. İsa'nın kardeşi olduğu söylenen Yaküp'un İncili'dir. Yaküp İncili ile İbrani Thomas İncili, genelde Hz. İsa'nın doğumunu, çocukluk ve gençlik yıllarını anlatırlar, mucizelerinden bahsederler; bunun için de bazı Hıristiyan bilginleri bunlara "İsa'nın Çocukluk İncilleri" adını verirler. Bunlarda Hz. İsa hakkında verilen bilgiler, Kur'an'ın Âl-i İmrân ve Meryem sûrelerinde verilen bilgilerle tamamen aynıdır,

ancak daha teferruatlı bilgilerdir. Bunlarda asla Hz. İsa'nın tanrılığından bahsedilmez.

b. Barnaba İncili: Barnaba'nın asıl ismi Joses'dir. Kıbrıslı bir Yahudidir. Hz. İsa'ya manen çok yakınlığı ve önemli bir havâri oluşundan dolayı, diğer havâriiler ona, "Nebioğlu" anlamına Barnaba lakâbını vermiş olabilirler.⁹

Barnaba'nın İncili, 325 yılına kadar İskenderiye Kiliseleri tarafından otantik bir İncil olarak kabul görmüştür; ancak 325 yılındaki İznik Konsili ile bu İncil yasaklanmıştır; diğer benzer İbranice yazılan kutsal metinler ile birlikte yakılmasına karar verilmiştir. Buna rağmen Barnaba'nın kendi el yazması ve bazı kopyaları günümüze kadar ulaşabilmiştir.¹⁰ Burada bu İncil ile ilgili tarihi teferruata girecek değiliz. Sadece tevhid inancıyla ilgili önemine vurgu yapacağız.

Lyons bışopu Irenaeus (130-200) teslise ve Pavlusçu anlayışa karşı tek tanrıcılık inancını savunurken, sık sık Barnaba İncili'nden bölümler aktarmıştır.

9 Barnaba isminin, İbranice "oğul" anlamına "Bar" ve "baba" anlamına "Abbas" kelimelerinin birleştirilmesinden geldiği kabul edilir. Barnaba'nın kelime anlamı bu görüşe göre "Babanın Oğlu" demek olur. Ancak kelime deyim olarak, eski Yahudi geleneğine göre, her yıl dine karşı suç işleyen birisinin veya suçsuz bir kimsenin Fısıh Bayramı arifesinde darağacında veya çarmıhta kurban edilmesi âdeti vardı; işte J.G. Frazer'a göre bu kurban edilen kimselere Barabbas (Barnaba) ismi veriliirdi. Bu izaha göre Barnaba, "adak" ve "kurban" anlamına gelmektedir. Weigall da bu görüştedir; bkz. A. Weigall, *age.*, s. 29-35. Ancak bize göre, Barnaba kelimesini Barabbas'tan etimoloji ve anlam bakımından ayırmak gerekir. Barnaba kelimesinin, "Oğul" anlamına "Bar" ve İbranice "Nebi" kelimesinin türediği eski Sami kök ve İbranice "Naba" kelimelerinin birleşimiyle türetilmiş bir isim olması daha doğrudur. Bu şekilde Barnaba, "Nebioğlu" anlamını ifade eder.

10 Lonsdale ve Laura Ragg, Barnaba İncili'nin Viyana Kraliyet Kütüphanesindeki İtalyanca çevirisini *The Gospel of Barnabas* adıyla İngilizce'ye çevirerek Oxford University Press yayını olarak 1907 yılında yayınlamışlardır. Barnaba İncili'nin bize kadar ulaşmasının seyri için bkz. "The Gospel of Barnabas" Karaçi-2, Begium Aisha Bawany Waqf, Appendix III, s. 283-285; bu baskı, 1907 Oxford baskısının tıpkı basımıdır. Katolik din adamları ve teologları Oxford baskısından çeşitli dillere çevrilip yaygın okuyucu kitlesi bulmaya başlaması üzerine harekete geçerek, Barnaba İncili'nin hakkında akıl almaz görüşler ileri sürerek uydurma olduğunu işlemektedirler. Sözgelimi G. Gomez ve M. de Epalza, bu İncil'in 1634 yılında Tunus'ta Endülüs asıllı İbrahim al-Taybili tarafından yazıldığını iddia etmiştir. Bkz. Mikel de Epalza, "Sobre Garcia Gomez como conferentiate y periodista, La antorcha del Evangelio de san Bernabé", *Awraq* (Madrid), s. 10; aynı yazar al-Andalus (Madrid, XXVIII, 479-491). Katolik teologlarının görüşlerinin toplu bir panoraması için bkz. Slomp (J.), "The Gospel of Barnabas" in *Recent Research*, *Islamochristiana*, Roma, 1977, c. 23, s. 81-109.

Barbana İncili'ne, tevhid inancı ve bir zamanlar arkadaşlık yaptığı ve dinî konular ile ilgili tartışmalar yüzünden ondan ayrıldığı Pavlus'un Şeytana uyararak Hristiyanlığa İsa'yı "Allah'ın Oğlu" olarak nitelediğini söyleyerek ve karşı çıkarak başlar:

Allah tarafından dünyaya yeni bir peygamber olarak gönderilen Mesih İsa'nın İncili (Gospel) ...

Mahbub, büyük ve kâmil Allah, şu geçen günlerde bizi peygamberi Mesih İsa ile müjdeledi. takva hilesiyle birçoğu, Şeytan'a kanmış olarak, İsa'yı Allah'ın Oğlu diye çağırarak en çirkin bir öğretiyi yaygınlaştırmaktadırlar. ... bu kanmışlar arasında, hakkında esef duymadan konuşacağım Pavlus da vardır; bu sebeple, İsa ile beraberliğim esnasında gördüğüm ve işittiğim gerçeği yazıyorum ki, sen kurtuluşa eresin ve Şeytan'a aldanmayasın...¹¹

Barnaba, Hz. İsa'nın 30 yaşında Zeytin Dağı'nda Cebrâil'in kendisine vahiy ve kitap gönderdiğini,¹² alaya almak için daha Hz. İsa'nın sağlığında düşmanlarının ona "Allah'ın Oğlu" dediklerini ve buna karşı Hz. İsa'nın sessizce ellerini yukarı kaldırarak: "Gerçekten, Ey İsrâilliler, benim gibi bir insanı Allah'ın Oğlu diye çağırmakla siz büyük bir yanılğı içerisindeyiz. Korkarım ki, bu sebeple Allah bu kutsal şehre ağır bir veba verir, şehri de yabancıların istilasına bırakır..."¹³ Nihayet Barnaba, çarmıha gerilmeden melekler vasıtasıyla Allah'ın Hz. İsa'yı göğe yükselttiğini anlatır.¹⁴

Hz. İsa ile alay etmek için bazı Yahudilerin ona Allah'ın Oğlu dediklerini ve Hz. İsa'nın onlara şiddetle karşı koyduğunu sadece Barnaba anlatmıyor; aynı olayı Markos Kutsal Yazısında da anlatıyor. Yazıcılar olarak bilinen Yahudilerden birisi Hz. İsa'ya: "Bütün emirlerin birincisi hangisidir?" diye sorduklarında Hz. İsa'nın onlara Tevrat'ın Tesniye bölümünden: "Ey İsrâilîoğulları! Rabbimiz Tanrı, tek Rabb'tir"¹⁵ cümlesini okuyarak Allah'ın birliğine inanmanın birinci emir olduğuna işaret etmiştir.

Anlaşılabacağı gibi bu kısa alıntılar ve aktarımlardan Barnaba ve ilk Hristiyanların tevhidci bir görüşe sahip oldukları anlaşılmaktadır.

11 Barnaba, *The Gospel*, s. 2; ayrıca bkz. s. 273.

12 Barnaba, *The Gospel*, s. 9; ayrıca bkz. s. 216.

13 *agy.*; *age.*, s. 117.

14 *agy.*; *age.*, s. 273.

15 Markos: 12:28; Tesniye: 6.4.

Ayrıca bir noktaya daha da işaret etmek gerekir ki, diğer bazı Kutsal Yazılar'ın Hz. İsa'nın kendisinden sonra geleceğini söylediği kurtarıcıyı Periclitos¹⁶ adıyla anlatırlarken, Barnaba onu Muhammed ismiyle zikretmektedir.¹⁷

Bugünkü Hristiyan yazarların, Barnaba İncili'ne uydurma olarak bakmalarının en büyük sebebi, Barnaba'nın Hz. İsa'dan sonra gelecek kurtarıcıyı bu şekilde Muhammed olarak ismen zikretmesidir.

II. İLK HİRİSTİYAN AKÂİD ESERLERİNDE TEVHİD

Hız. İsa'nın vefatından sonraki, ilk 25-30 yıl içerisinde, O'nun hayatını, sözlerini, ahlâki öğütlerini içeren küçük veya büyük kutsal metin yazımına paralel, tür ve amaç bakımından onlardan biraz farklı akâid ve ahlâki konuların karışımından olan küçük risâlelerin de yazıldığını anlıyoruz. Bunlardan bazılarının kaybolduğu söylenmektedir; burada konumuz açısından bir örnek olarak üzerinde duracağımız Hermas'ın *Shepherd* adlı risâlesi gibi bazıları da günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Önce Hermas hakkında çok kısa da olsa bilgi vermekte yarar vardır. Hermas'ın hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Bazılarına göre Pavlus'un Mektuplarında zikrettiği Hermas'tır; bazılarına göre ise, Papa Aziz Pius I.'in kardeşidir.¹⁸ Risâlesinin yazım tarihi olarak 89-99 yılları arasında bir tarih verildiğine göre, Hermas'ın Pavlus'un zikrettiği Hermas olması kuvvetle mümkündür.

Risâlenin yazım tarihi ile ilgili tartışmalar olsa da, genelde Hermas'ın risâlesini Efes'te 88-99 yılları arasındaki bir tarihte Yunanca olarak yazdığı kabul edilmektedir. Çünkü eserde, 89-99 yılları arasında papalık yapan Aziz Clement papa olarak zikredilmiştir. *Shepherd*, I. yüzyılın sonlarından itibaren ve II. yüzyılda kutsal metin olarak değerlendirilmiştir; kiliselerde okunmuştur; İskenderiyeli Clement ve hocası Origen kendi yazılarında sık sık ona atıflar-

16 "Ahmed" anlamına gelen bu kelime bazen yanlışlıkla "yardımcı", "avukat" ve "tarafdar" anlamlarına gelen Paracletos şeklinde de okunmaktadır. Ayrıca bkz. Yuhanna, 14:16; 15:26; 16:7.

17 *agy.; age.*, s. 50, 123-124.

18 Chapman (J.), "Herinas" maddesi, *C.E.*, c. VII, s. 2.

da bulunmuşlardır. "Büyük Sina Kitab-ı Mukaddesi" olarak bilinen ve 4. yüzyılda yazılan "Aleph" (Elif)'in Yeni Ahid kısmının sonuna, Barnaba'nın Mektubu ile birlikte ilave edilmiştir. Ancak 3. ve 4. yüzyıllarda bazı Hristiyan otoriteleri *Shepherd*'i apokrif olarak görmeye başlamışlardır. Faber Stapulensis risâleyi diğer bazı eserlerle birlikte Latince olarak 1513 yılında Paris'te neşretmiştir.¹⁹ Risâlenin 1847 yılında Habeşçe bir çevirisi bulunmuştur. Yunanca aslı da, 1856 yılında Rudolf Anger tarafından neşredilmiştir.

Shepherd'in birinci kısmı akâid ile ilgilidir; bizi konumuz açısından ilgilendiren kısım bu kısımdır. Burada inançla ve ahlâkla ilgili oniki emir yer almaktadır. Doğrudan akâid ile ilgili birinci emrini aktaralım:

Her şeyden önce, Allah'ın tek olduğuna inan. Her şeyi yarattığına ve onlara düzen verdiğiğine, her şeyi yoktan var ettiğiğine inan. Ve her şeyi kuşattığına fakat hiçbir şeyin O'nu kuşatmadığına inan. Bunun için O'na teslim ol ve O'ndan kork. ... Bu emri tut, bütün zayıflıklardan kendini uzak tutabilirsin; kendini doğruluğun faziletlerine uy. Ve eğer bu emri tutarsan Allah için yaşamış olursun.²⁰

Görüldüğü gibi, Hermas Allah'ın teklifine inanmaktadır ve eserinde tevhidi işlemektedir. Eserinde teslisi çağrıştıracak hiçbir öğreti yoktur.

III. HAVÂRİCİ BABALARDA TEVHİD

Havâriilerin varisleri olan ve onların zamanında, yani birinci yüzyılda yaşamış ve Hristiyanlıkla ilgili ilk öğretileri yazan Hristiyanlara, Havârici (*Apostolik*) Babalar denir. Baba, burada öğretmen anlamındadır.²¹ Bunların hepsi tek tanrı inancına sahiptirler. Bunlardan bir ikisini burada örnek olarak zikretmek istiyoruz.

19 Bkz. *Liber trium vivorum et trium spiritualium virginum*, Paris, 1513.

20 Bkz. Vis. I, 3, 4; ayrıca bkz. (J.N.D.), *Early Christian Doktrines*, yeni baskı New York, Harper C. Publications, 1978, s. 83; Goodspeed (E.J.), *The Apostolic Fathers*, London, 1950.

21 Aziz Irenaeus ve İskenderiyeli Clement, "öğretmen babadır, öğrenci oğuldur" demişlerdir. Bkz. Clement, *Strom*, I, 1, 1. Burada da anlaşılacağı gibi "Baba" ve "Oğul" kelimelerinin, Yahudilikte olduğu gibi, ilk devir Hristiyanlarınca mecazi kullanıldığı anlaşılmaktadır. İleride teslis konusunda bu konuya geniş olarak değineceğiz.

a. Cerinthus: İlk örneğimizi, Cerinthus (Kerithos) teşkil eder. Cerinthos, Hristiyan yazarlarca havârici babalardan sayılmakla birlikte, Dördüncü İncil'in yazarı Yuhanna'nın çağdaşıdır. Hatta, Yuhanna'nın, Cerinthus'un Hz. İsa hakkındaki görüşlerine karşı koymak için kendi kutsal metnini yazdığı söylenmektedir.

Biraz ileride de söyleyeceğimiz gibi, Cerinthus, Allah'ın birliğini kabul ettiği için Ebiyonistler'den de kabul edilmektedir. Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Mısırlı bir kimsedir; ırken Yahudi olup-olmadığı kesin olarak bilinmemektedir; ancak Yahudiler gibi sünnetli olduğu bilinmektedir. Cerinthus ismini ilk zikreden ve görüşleri hakkında ilk bilgi veren, Aziz Irenaeus'tur.²²

Cerinthus Yüce Tek Bir Tanrı'nın varlığına inanmaktadır. Hz. İsa'yı Tanrı değil, sadece insan kabul etmektedir. Ona göre, Hz. İsa'nın vaftizi esnasında Tanrı O'na Kutsal Rüh'u göndererek, Hz. İsa'ya vahyetmiş ve Hz. İsa Mesih olmuştur.

Teslisçi Hristiyanlar Cerinthus'u sapık kabul ederler. Cerinthus'un gnostik öğretilerden ve Yahudilikten etkilendiğini ileri sürmektedirler. Kendi yazıları bugüne kadar ulaşmadığı için, bu iddiaların doğruluğu veya yanlışlığı hakkında şimdilik fazla bir şey söylemek durumunda değiliz. Bu iddialar arasında Cerinthus'un dünyayı, Yüce Tanrı'dan ayrı ve aşağı mertebede olan yaratıcı bir meleğin yarattığına inandığı iddiası vardır. Fakat kesin olarak bilinen husus, akide konusunda Cerinthus'un tevhidci oluşudur.

Cerinthus'un Asya'da, bir okul kurduğu ve tilmizleri olduğu bilinmektedir; fakat kısa bir süre sonra onların tevhidci olan Ebiyonitler ve Nazareanlar içerisine karıştıkları söylenmektedir.²³

b. Clemens Romanus (Romalı Clement): Hayatı hakkında oldukça az bir bilgi vardır. Diğer havâriciler ve ilk Hristiyanların çoğunluğu gibi, Clement de Yahudi asıllıdır. Pavlus'un ve Havâri Aziz Peter'in çağdaşıdır. Apostalık babaların önemlilerinden birisidir. Havâricilerin vefatlarından 36 yıl sonra Roma Kilisesi'nin, I. Clement isimli 4.

²² Irenaeus, *Adv. Haer.*, I, c. xxvi; III, c. iii, c. xi; ayrıca daha teferruatlı bilgi için bkz. St. Epiphanius, *Adv. Haeres*, xxviii.

²³ Arendzen (J.P.), "Cerinthus" maddesi, C.E., c. III, s. 2.

Papası olmuştur.²⁴ Clement'in en geç 160 yılında 99 yaşında öldüğü veya "şehid" olduğu sanılmaktadır; Roma'ya gömülmüştür.

Clement'e birçok risâle ve eser atfedilmiştir. Ancak çağdaş Hristiyan bilginler bunların çoğuna uydurma olarak bakmaktadırlar. Bunlar içerisinde sahil olarak bakılan Clement'in, Korintlilere gönderdiği iki "Mektup" veya "Risâle"si vardır. Romalı Clement'in bu mektupları, o zamanlar Roma Kilisesi ile Corinth Kilisesi arasındaki ayrılık ve çekismeleri düzeltmek ve barışı sağlamak üzere yazıp gönderdiği söylenmektedir. Batı'da 17. yüzyıldan itibaren, Clement'in bu mektupları üzerinde durulmaktadır. Bunların Latince'ye ve Batı dillerine yapılış birçok çevirileri vardır.

Clement'in bu mektuplarında teslise dair hiçbir şey yoktur. Aksine sık sık Hz. İsa'yı Tanrı veya Tanrı'nın Oğlu değil, Yüce Papaz olarak nitelemektedir; ayrıca Hz. İsa'ya "Kul" demektedir.²⁵ Clement'in Eski Ahid'e sık sık müracaat etmesi ilginçtir; Yeni Ahid metinlerine doğrudan hiç müracaat etmemektedir.

Bugünkü Hristiyanların "Sahte Clement Yazıları" (*Pseudo-Clementine Writings*) dedikleri metinlere gelince, bunların gerçekten sahte olup olmadıklarını tartışmak konumuzun dışındadır; ancak bu vesileyle şunu ifade etmeliyiz ki, teslisçilerin teslise aykırı bir metni veya kişiyi, ilk ve bir çırpıda hemen sahte veya sapık ilan etmeleri geleneksel bir âdetleridir. Clement'e atfedilen bu yazılar ister gerçekten sahte olsun veya olmasın, hakikat şudur ki bunlar 2. yüzyılda bir Hristiyan veya bazı Hristiyanlar tarafından yazılmışlardır. Dolayısıyla bunlar, söz konusu yüzyılda Clement gibi teslisi savunmayan başka Hristiyanların da varlığını göstermektedir. Bizi burada ilgilendiren husus bunların kim veya kimler tarafından yazıldığından önce içeliklerindeki fikirlerdir.

"Sahte Clement Yazıları"ndaki baskın görüşler, İsa'nın tanrı değil, insan oğlu, yani insan olduğu, gerçek peygamber olduğu ve Tanrı'nın kulu ve yüce öğretici olduğu şeklindeki fikirlerdir. Bu yazılardan ör-

24 Hristiyan kaynaklarında Clement'in 1., 2., 3. Papa olduğuna dair başka rivayetler de vardır; bkz. Terhillan, *De Praescript.*, xxxii; Liberian Catalogue 354.

25 Lightfoot (J.B.), *The Apostolic Fathers*, yeni baskı, London 1891, c. I, s. 36, 64, 65. Bu eserde bu iki mektubun Yunanca asılları ve İngiliz çevirileri vardır.

neğin "Peter'in Vaaz"ı adlı yazının ilk bölümü İsa'nın gerçek peygamber olduğu hakkındadır.

Peter, İsa'ya peygamberlik verilince, Yahudilerin sürekli olarak kendisine gelerek İsa'nın, Musâ'nın geleceğini vaad ettiği peygamber olup olmadığını sorduklarını söyler (Recogn. I.43). Sonra, İsa'nın Hz. Âdem gibi gerçek peygamber olduğunu; Hz. Âdem'in peygamberliğinin İdris, Nuh, İbrahim, İshak, Yaküp ve Musâ gibi peygamberlerden sonra İsa'ya geçtiğini anlatır.²⁶

H. İsa'nın "Gerçek Peygamber" olarak nitelenmesinin birkaç sebebi vardır. Birincisi Peter'e göre Hz. Âdem ile başlayan ilâhî nübüvvet geleneğinin Hz. İsa'ya kadar aradaki peygamberler ile kesintisiz devam etmesidir ve Tevrat metinlerinden (Deut. 18.15)'de Hz. Musâ'nın kendisinden sonra gelecek peygambere, yani Hz. İsa'ya işaret etmiş olmasıdır. İkincisi, daha Hz. İsa'nın vefatından sonra başta Pavlus gibi kimselerin Hz. İsa'ya "Tanrı'nın Oğlu" gibi lakaplar takmaya başlamalarına karşın, Hz. İsa'nın bir insan ve bir peygamber olduğunun vurgulanmasıdır. Nitekim Peter gibi, onun zamandaşı olan Barnabas da *Risâlesî*'nde, bu tehlikeli nitelemelere karşı Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşunu birazcık farklı bir dille anlatır.²⁷ Üçüncü sebep de, Hristiyanlığın ilk yıllarından itibaren İncil yazarları gibi kimsele-re de peygamber denmeye başlanmasıdır; bu sahte peygamberlerden Hz. İsa'yı ayırmak için ona "Gerçek Peygamber" denmiştir. Netice olarak "Sahte-Clement Yazıları", Hz. İsa'yı Hz. Âdem gibi bir insan oğlu (beşer) ve bir ilâhî peygamber olarak tanıtmaktadır. Aşağıda göreceğimiz gibi aynı şeyleri ünlü teolog Irenaeus da söylemiştir.

İleride de işaret edeceğimiz gibi, bugünkü bazı teologlar bu metinlerin sırf teslise karşı oluşları nedeniyle Yahudilikten ve gnostisizmden etkilenmiş oldukları şeklinde bir sudan sebeplerle onları kabul etmemektedirler. Kaldı ki, ileride göreceğimiz gibi Yeni Ahid'i oluşturan dört kutsal metin ve onlara ekli metinlerde de Hz. İsa'nın Allah'ın kulu bir beşer ve bir peygamber olduğunu ifade eden cümle-

26 Bkz. H. Waitz'ın Almanca çevirisi, Hennecke'in "Neutestamentliche Apokryphen" adlı eserinin içinde, 1924, s. 153-215.

27 Buradaki *Risâle*'yi, aynı yazar Barnabas'ın İncil'i ile karıştırmamak gerekir; ikisi ayrı eserdir. İşin tuhaf tarafı, bugünkü Hristiyanlar İncil'ine sahte olarak bakarken *Risâlesî*'ni ona ait olarak görürler. Hâlbuki her iki eserinde de Barnabas Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşuna vurgu yapar.

ler vardır. Diğer taraftan kendisine risâlet gelmezden önce Hz. İsa da bir Musevîydi; ayrıca Hristiyanlar Tevrat'ı da kendi kutsal metinleri gibi kabul ederler. O halde böyle metinlere ve fıkirlere karşı olmanın bir anlamı, çelişkiden ve tezattan başka bir şey değildir. D.F. Strauss ve Harnack'tan, P. Tillich'e kadar birçok teologun ortaklaşa dediği gibi, teslis doğmasının bizzat kendisi pagan, gnostik ve Yunan düşüncelerinin tesiriyle oluşturulmuş bir inançtır. İleride bu konuyu tekrar ele alacağımızdan burada bu kadarıyla yetinelim.

c. Irenaeus

Aziz Irenaeus'un 130 yılı civarında İzmir'de doğduğu sanılmaktadır. Teoloji eğitiminin sonu Lyons bışopu olarak atanmıştır. Roma'nın montanizm mezhebine karşı aşırı baskısını azaltması dileğiyle Roma bışopu Eleutherus ziyaret etmiştir. Lyons bölgesindeki bu montanist Hristiyanlara açılan savaşta, adı geçen Roma bışopu öldürölünce, 177 yılında Irenaeus onun yerine bışop olarak atanmıştır. Roma'da 200 yılında vefat etmiştir.

Irenaeus, hem zaman açısından hem de Hristiyan teolojisindeki gelişmeler açısından Havârici babalar ile savunmacı Kilise Babaları arasında orta bir yerededir. *Adversus Omnes Haereses* adlı eserinde de görölldüğü gibi Irenaeus bir taraftan gnostik öğretilerin Hristiyanlığa sokulmasına karşı mücadele etmiştir; diğer taraftan da bugün sadece Ermenice tercümesi bulunan *Havârici Öğretilerin İspatı* adlı eserinde anlattığı gibi Hristiyan inancının üç tanrılı teslis olarak oluşturulmasına karşı olmuş ve bulanık bir tevhid inancını savunmuştur. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kutsal yazılardaki "Baba", "Oğul" ve "Kutsal Rûh" gibi ifadelerinden üç ayrı şahıs olarak üç ayrı tanrının çıkarılamayacağını söyleyerek, Tanrı'nın birliğini ve tekliği öğretisini benimsemiştir. Bu üç kavramın ne şahıs ne de cevher olarak üç ayrı tanrıyı değil, Tek Tanrı'yı niteleyen kavramlar olduğunu benimsemiştir. Baba'nın Tanrı'nın Rabblığını simgelediğini ve Oğul'un doğrudan Hz. İsa'nın tanrılığını değil, Tanrı'nın yaratıcılığını simgelediğini ve aynı şekilde Kutsal Rûh kavramının da Tanrı'nın Rûh'unu simgelediğini savunmuştur. Dolayısıyla Irenaeus, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh kavramlarını, Tek Tanrı'nın aynı vecihlerini ve fiillerini niteleyen kavramlar olarak görmüştür.

Diğer taraftan Irenaeus, Tanrı'nın ete-kemiğe bürünerek insan-tanrı olan İsa şeklinde görünmesi olan enkarnasyon öğretisini, Tanrı'nın bütün insanlarla ilgilenmesi olarak anlar; dolayısıyla enkarnasyonu mecazi anlama olarak Hz. İsa'nın tanrısallığına değil insanlığına vurgu yapar.²⁸ Irenaeus, bizdeki Allah'ın evreni Hz. Muhammed'in yüzü-suyu hürmetine yarattığı şeklindeki Nür-ı Muhammed'i anlayışına benzer bir anlayışla Tanrı'nın evreni Hz. İsa'nın yüzü-suyu hürmetine yarattığını söyler.

Daha da önemlisi, *Adversus Haereses* adlı eserinde Irenaeus zamanında oluşmaya başlayan teslis dogmasına karşı Hz. İsa'nın insan ve peygamber oluşunu vurgulamıştır. Her yönden Hz. Âdem ile Hz. İsa'yı karşılaştırmıştır; Hz. İsa'ya "İkinci Âdem" demiştir. Oscar Cullmann'ın ifadesiyle o, bütün Mesihbilmimini Hz. İsa'nın insan oluşu üzerine temellendirmiştir:

Onun (Irenaeus) bütün Mesihbilmine (*Christology*) Âdem ile Mesih karşılaştırması hâkimdir ve doktrinin bütün tarihi boyunca bir Mesihbilmimini "İnsan" kavramı üzerine bina etmeye sadece o teşebbüs etmiştir.²⁹

Irenaeus:

Efendiniz, kendisinde ilk insanı bulundurmakla (Âdem'in zürriyetinden olmakla) bizzat kendisi insanoğlu olduğuna inanır ...³⁰

diyerek Hz. İsa'nın insan ve peygamber olduğunu açıkça belirtir. Hz. Âdem ile Hz. İsa arasındaki benzerlikleri ve farkları uzun uzun anlatır. Bunlardan en önemlisi Hz. İsa'nın günahsız oluşuna karşın Hz. Âdem'in şeytana uyarak günah işlemesidir; ancak Hz. Âdem'i Allah'ın af ettiğine inanır ve böylece de Hristiyanlıkta "asli günah" kavramını kabul etmemiştir.

Görüldüğü gibi, Batı Latin Hristiyanlığında teslis dogmasının oluşturulmaya ve temellendirilmeye başladığı bir devirde Romalı Clement ve Irenaeus, Hristiyanlıkta tevhidci iman anlayışını savunan

28 Cohn-Sherbok (L.), *Who's Who in Christianity*, London-NewYork, Routledge, 1998, s. 143.

29 Cullmann (O.), *The Christology of the New Testament*, İngilizce terc. S.C. Guthrie ve C.A.M. Hall, gözden geçirilmiş baskı, Philadelphia, The Westminster Press, 1963, s. 189.

30 Irenaeus, *Adversus Haereses*, V, 21, 1.

önemli az sayıdaki teologlardandır. Cullmann'ın da ifade ettiği gibi, Irenaeus'tan sonra onun Hz. İsa'yı insan görme anlayışı Batı'da sürekli unutulmaya yüz tutmuştur.³¹

IV. İLK HİRİSTİYAN CEMAATLERİNDE TEVHİD

a. Ebiyonitler: İlk Hristiyan cemaati veya mezhebi olarak Ebiyonitler (Ebiyonites daha doğru olarak *Ebionaitoi* veya *Ebionaeans*) kabul edilir. Ebiyonites kelimesi Aramca "Fakir İnsanlar" anlamına gelen bir kelimedir.³² Onlara "Fakir" denmesinin nedeni, gönülce fakir olmaları ve takva sahibi olmalarıdır. Ancak teslisçi Hristiyanlar, onların Hristiyanlığı anlayamadıkları iddiasıyla aklen fakir olduklarını söylemektedirler. Bu, bir suçlamadan öteye geçmeyen iddiadır.

Bu cemaatin veya mezhebin kurucusu olarak, hakkında fazla bir bilgi olmayan Ebion (Ebyon) kabul edilir. Cemaat ismini, onun isminden almıştır. Filistin'deki Başan (Bashan) vilayetinin küçük kasabası Kohaba (Cochabe)'de doğduğu söylenmektedir. Orta Doğu ve Anadolu'da dolaşarak Roma'ya kadar seyahat yaptığı iddia edilmektedir. Bazı çağdaş yazarlar ise, böyle bir tarihi şahsın varlığından şüphe etmektedirler.

Hz. İsa'nın İsraili oluşu nedeniyle doğal olarak havârilerin İsraili ve Yahudi olduğu gibi ilk Hristiyanların çoğu da Yahudiydiler. Ebiyonitler denen bu mezhep veya cemaatin hepsi veya büyük bir kısmı da ırken ve Hz. İsa'ya tâbi olmazdan önce dinen Musevîydiler. Bu nedenle Hristiyan kaynaklarında olan "Yahudi Hristiyanlar" olarak da anılırlar.

Ebiyonitlerin ortaya çıkışı, havâriler Konsili ile olmuştur. Hz. İsa'nın kardeşi Yaküp'un başkanlığında 40-41 veya 48-49 yılında ilk Hristiyan konsili olan Havâriler Konsili yapılmıştır. Bu konsilde ilk Hristiyanlar, hukukî konularda Yahudi âdetlerine uyulup uyulmayacağını tartışmışlar. Pavlus ve bazı kimseler Yahudi şeriatına uymanın gereksizliğini savunmuş; böylece ilk Hristiyanlar ikiye ayrılmışlardır. Hz. İsa'nın öğretisini kabul edip, aynı zamanda Yahudi

31 Cullmann (O.), *age.*, s. 192.

32 Bilindiği kadarıyla bu kelmeyi 175 yılında ilk kullanan Irenaeus (130-200)'tur; bkz. Adv. Haer., I, xxvi, 2.

şeriatına da uymayı kabul eden grup Ebionitler olarak adlandırılmıştır; Hz. İsa'nın kardeşi Yaküp'ü önderleri kabul ederler.

Irenaeus'a ve bazı Hristiyan yazarlara göre Ebionitler, diğer benzer Corinthus ve Carpocrates gruplar gibi, Hz. İsa'nın ilâhlığını reddederler; onu bir insan ve peygamber olarak tanırlar. Pavlus'u mürtet ve zındık olarak kabul ederler. "Ebionitler İncili" veya "Yahudi İncili" olarak adlandırılan özel bir kutsal kitapları vardır.³³ Teslisçi Hristiyanların "sapık" olarak niteledikleri Ebionitler, başlangıçta yoğunlukla Kudüs ve Filistin bölgesinde mevcut idiler. Romalılar ve Yahudilerin baskısı üzerine M.S. 66 yılında Doğu Ürdün'deki Pella'ya ve Kohaba'ya göç etmişlerdir. Daha sonra Şam ve Halep bölgelerine ve hatta İran'a kadar yayılmışlardı. Bunlardan bazıları gittikleri yeni bölgelerdeki gnostik fikirlerden etkilenirken, bazılarının da hâlâ saf tevhidci fikirlerini korudukları bilinmektedir. Ebionitler, M.S. 6. yüzyılın ortalarına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Meşhur Selman-i Farisi'nin de bunlardan biri olduğu söylenmektedir. İslâm'ın zuhuruyla Selmân-ı Farisî de dahil bazıları Müslüman olmuşlar ve ilk Müslümanlar arasında yer almışlardır.³⁴

b. Elkasaytlar (*Elkesaites*)

Teslisçi Hristiyanların zındık ve sapık saydıkları tevhidci bir grup Hristiyan da Elkasayt'lardır. Bu, muhtemelen Suriye bölgesinde 2. yüzyılın başında Elkasayt adlı ve Yahudi asıllı olduğu sanılan bir Hristiyanın oluşturduğu bir mezheptir. *Vahiyler Kitabı* adlı bir kitaba sahip olan Elkasayt, tek tanrı inancını savunur. Hz. İsa'yı "Büyük Kral" ve kurtarıcı olarak niteler. Ancak ona göre Hz. İsa, Hz. Âdem'den sonra gelen peygamberler gibi bir peygamber ve insandır.³⁵

Elkasayt ve ona bağlı olanlar, Tevrat'ın bazı bölümlerini kabul etmezler. Aynı şekilde Pavlus'un Mektupları dışında ilk Hristiyan kutsal yazılarını kabul ederler. Et yemezler; abdest ve boy abdesti alırlar; dinî ibadetleri vardır. Elkasayt'lar, 3. yüzyılda Suriye, Filis-

33 Bkz. Hippolytus, *Philos.*, VIII, 12; x, 18; Origen, *C. Cels.*, V, 61; Eusebius, *Hist. Eccl.*, III, 27; IV, 12, 8; Clement of Alexandria, *Strom.*, II, 9, 45.

34 Bkz. Nureddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysem, *Mecmu'u'z-Zevâid ve Menbâu'l-Fevâid*, 2. baskı, Beyrut, 1967, c. 9, s. 333 vd.

35 Brandt (W.), "Ekēsaites", *E.R.E.*, c. V, s. 262-269; ayrıca bkz. Bareille (G.), "Ekēsaites", *D.T.C.*, c. IV, s. 2233-2239.

tin, Irak gibi bölgelerde yaygın hale gelmişlerdir. Ancak aynı yüzyılın sonlarına doğru bu mezhep ortadan kaybolmaya başlar. Çünkü İbn Nedim'e göre başlangıçta Mani ve Şile gibi diğer ayrılıkçı bazı kimseler bu mezhebe dahildiler; sonra kendileri yeni bir din oluşturmak üzere bu mezhepten ayrılmışlardır.³⁶ İslâm'ın zuhuruyla bunların bazılarının Müslüman olduğu bilinmektedir.

c. Hypsistarianlar

"Hypsistarians" demek, Yüce Tek Allah'a inanan ve ibadet edenler demektir. Bu mezhep M.Ö. 200 yılı civarında ortaya çıkmıştır; bir Yahudi mezhebi olduğu iddia edilmekle birlikte aslında bir Hristiyan mezhebidir. Yüce Allah'a "Hypsistos" dedikleri için bu isimle anılmaktadırlar. Yahudi şeriatının büyük bir kısmını kabul etmezler. Çok katı ve saf Tek Tanrıci (*monoteist*) olan bu mezhebin mensuplarının çoğu Hz. İsa'nın ortaya çıkışından sonra Hristiyan olmuşlardır. Tek Tanrıci inançlarını uzun bir süre sürdürmüşlerdir. Allah'a "Baba" demeyi reddetmişler ve Hz. İsa'nın bir insan ve peygamber olduğunu söylemişlerdir. Allah'ı yaratıcı (*pantokrator*) kabul etmişlerdir. Gerek Hristiyan olanları ve olmayanları daha çok Göreme, İstanbul Boğazı, Kuzey Karadeniz, Güney Rusya gibi bölgelerde varlıklarını M.S. 4. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir. Honorius ve Theodosius gibi imparatorların 408 yılında çıkardıkları fermanla -ki fermanla isimleri "Coe-licoloe" olarak geçmektedir- Hypsistarianların ibadet yerleri, Katolik Kiliselerine çevrilmiştir. Böylece bu tarihten itibaren onların zorla Katolikleştirildikleri anlaşılmaktadır.

V. APOKALİPTİK EDEBİYATINDA TEVHİD

Yahudilikte olduğu gibi, Hristiyanlıkta da daha 1. yüzyıldan itibaren âhir zaman, dünyanın sonu ve kıyametle ilgili eserler yazılmaya başlamıştır. Yeni Ahid'e ekli "Yuhanna'nın Kehaneti (veya Vahyi)" adlı metin bunlardan birisidir. Konu dışı olarak burada şunu söylemeliyiz ki, yaptığımız araştırmada Müslüman yazarların kıyamet ve kıyamet alametleriyle ilgili söyledikleri şeylerin çoğunun kaynağı bu Yahudi-Hristiyan apokaliptik edebiyatıdır.

Ahır zamanla ilgili yazılan bu Hristiyan kaynaklarından bazıları konumuz açısından hayli ilginç ve önemlidir. Bunlar aslı Hristiyan inancı olarak tevhidi konu edinmişler ve teslisi reddetmişlerdir. Bunlar arasında "4 Baruch", "Apocalypse of Abraham" ve "Sibylline Oracles" adlı yazılar dikkat çekicidir; ilk ikisi, 1. ve 2. yüzyıllarda yazılmıştır; üçüncüsü 2. yüzyıl ile 7. yüzyıl arasında oluşmuş bir kitaptır. Burada şunu belirtmemiz gerekir ki, Hristiyanlar bunlara Yahudi edebiyatının eserleri olarak bakarlar; ne var ki kendileri de bu eserleri kullanmaktan kaçınmazlar. Bunlardan bazı ilginç aktarımlar yapalım:

Sana yalvarıyorum her şeye Kadir Olan, Yaratılmışların Rabbi, doğurmamış ve doğurulmamış!.. (4 Baruch: 9, 6)

Bir Allah, yalnızca O hükmeder, yüceler yücesi doğurulmamış, Allah ancak Tek'dir, her şeyden yücedir, gökleri, güneşi, yıldızları ve ay'ı yaratan... (Sibylline Oracles, Prologue 95)

Bir Tek Allah vardır. Yalnız O hükmeder, Yüceler Yücesi, doğurulmamış, her şeye hükmeden, görünmeyen ancak her şeyi gören... (Sibylline Oracles: Fragment, I, 5)

Ezeli, Kâdir, Kuddüs olan El, Mutlak Melik olan Allah, kendi kendine var olan, bozulmayan, tertemiz, doğurulmamış, lekesiz, ölümsüz, kendiliğinden kusursuz, kendini bilen, anası ve babası olmayan, yaratılmamış... (Apocalypse of Abraham: 17, 8-10.)

Buraya kadar anlattıklarımızdan oldukça açık bir şekilde, ilk Hristiyanlara, onların yazılarına ve mezheplerine göre Hristiyanlığın esas ve aslı iman öğretisi, teslis değil, tevhid olduğu ortaya çıkmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

TESLİS DOGMASI

Doğrudan konumuza geçmezden önce, özellikle Türkiye'mizde yanlış anlaşılan "Dogma" kavramı üzerinde kısaca durmakta fayda vardır.

Dogma kelimesi, "düşünmek, tasavvur etmek, bir görüş sahibi olma" gibi anlamlara gelen Yunanca "Dokein" masterından türemiştir. Eflâtuncular, Aristocular, Stoalılar gibi düşünce akımları ve mektepleri Dogmata (dogmanın çoğulu) olarak isimlendirdiler. Bu mekteplerin ayrı öğretileri vardı; her birinin öğretisine "dogma" denirdi. Dolayısıyla her felsefî mektebin temel ilkesi ve öğretisi anlamında bir dogması vardır. Bu, dogmanın felsefî anlamıdır.

Dogma, teslisçi Hıristiyanlarla birlikte bir de dinî anlam kazanmıştır. Hıristiyanlar dogma kelimesini felsefeden ödünç alarak kendi öğretileri için kullanmışlardır. Böylece Hıristiyanlıkta dogma özel dinî bir anlam kazanmıştır. Bu anlamıyla dogma sadece Hıristiyanlığa has bir kavramdır. Dinî dogma şu demektir: Hıristiyan inanç doktrinin sadece ve sadece papalık veya kilise otoritesi tarafından formüle edilebileceğini ve o şekliyle inanılması gerektiğini ifade eder. Bunu bir misalle şöyle açıklayabiliriz: Mesela Batılı bir insan: "Ben Allah'ın bir olduğuna ve yaratıcı olduğuna inanıyorum" dese, o Hıristiyan değildir. Onun Hıristiyan olabilmesi için: "Baba Tanrı'ya, Oğul Tanrı'ya, Kutsal Rûh Tanrı'ya inanıyorum" demesi gerekir. Zira bu inanç şeklini kilise böyle formüle etmiştir ve o şekliyle inanmak gerekir. Dogma, işte budur.

Kilise bununla da kalmamış; dogmayı hukuka taşımıştır. Dogmayı hukukla korumuştur. Kilise hukuku dogmanın dışına çıkılmasını ağır suç saymıştır. Teslise inanmayanları giyotin ve aforoz da dahil çeşitli cezalarla cezalandırıştır. Orta Çağdaki gibi bu cezalar Hıristiyan dünyada bugün uygulanmıyorsa da, hukuksal dogma farklı

şekillerde hâlâ uygulamaya devam etmektedir. İşte bu dinî anlamdaki dogmadır; bu anlamıyla felsefî anlamdaki dogmayla tam tersi bir anlam ifade eder olmuştur. Çünkü Hristiyanlığın dogması, dogma kelimesinin anlamının tam tersi, üzerinde tartışılmaz, fikir yürütülmezi ifade eden bir kavrama dönüşmüştür.

Maalesef günümüzde ilâhiyatçılarımız da dahil birçok kimse “İslâm dogması” demektedirler. İslâm’da, Hristiyanlıktaki gibi dinî anlamıyla bir dogma yoktur. Bir dinin inanılması zorunlu inanç ilkelelerinin ve öğretisinin olması, o dinin dinî anlamda dogmasının olduğu anlamına gelmez. Bu, olsa olsa felsefî anlamıyla bir dogmadır; yukarıda da belirttiğimiz gibi ilk ilkeler ve temel esaslar anlamıyla felsefî dogma her felsefede ve hatta bilim anlayışlarında da vardır. İslâm’da din temsili olduğu için Tanrı’nın temsilcisi ve sözcüsü olduğunu iddia eden Papalık veya kilise gibi kurum ve otorite yoktur.

I. TESLİSİN TANIMI

A. Teslis Kelimesi ve Anlamı

Türkçemizde kullandığımız Arapça asıllı teslis kelimesi, Hristiyanlardan bu inanca sahip olanların inançlarını belirtmek üzere kullandıkları Yunanca *Trias* ve bundan türetilen Latince *Trinitas* kelimeleri karşılığıdır.

Teslis kelimesi Arapça “üç” (*selase*) kelimesinden türetilen “salla-sa” dördüflü fiil kökünden bir mastar isimdir. Dolayısıyla teslis, sözlük anlamı itibarıyla kısaca “üçleme”, “üç yapma”, “üç olarak çağırma” demektir.

Deyim olarak teslis ve salâs kelimeleri, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, “Tanrı, üçtür; üç Tanrı-bir Tanrı’dır; Tanrı, üçten biridir” diyen ve böyle inanan Hristiyanların amentüsü veya akidesini ifade etmek için kullanılır. Ayrıca bazen teslis kelimesi yerine “Ekânım-ı Selâse” deyimini de kullanılır. Ekânım, Süryanice “uknum” kelimesinin çoğuludur.

Teslis ve aynı anlamdaki Salâs kelimelerinin Arapça’da ilk defa ne zaman ve kim tarafından kullanıldığını kesin olarak bilemiyoruz.

Şimdiki bilgilerimize göre, teslis kelimesi ilk defa, İslâm'ın zuhurundan sonra, İslâm'ın tevhid inancına karşı teslis inancını tanıtmak üzere Arap Hristiyanların H. 2/M. 8. yüzyıl ortalarında yazmaya başladıkları risâlelerde kullanılmıştır. Bunlardan ilki yazarı bilinmeyen *Fî Salis Allâhî'l-Vahid* adlı küçük eserdir.³⁷ Bu da bize ayrıca şunu gösteriyor ki, teslis inancının Orta Doğu ve Arap Hristiyanları arasına girişi daha önceleri olmasına rağmen, Arapça Hristiyan dogmasının yazılı tanıtımı bu tarihe rastlar. İleride anlatacağımız gibi teslis inancı, ırken Yunanlı ve Romalı olan veya bu kültürün etkisinde yetişen put-perestlerin Hristiyan olmalarıyla kültürel ortamın etkisiyle Batı'da doğmuştur. Bir önceki bölümde göstermeye çalıştığımız gibi, vahiy geleneğine ve Hristiyanlıktan önce Musevî geleneğe mensup olan Orta Doğulu ilk Hristiyanların inancı başlangıçta tevhid inancıydı.

Müslümanların teslis ve salâs gibi benzer kelimelerini kullanmaları da aşağı yukarı aynı yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Bilindiği gibi, bu tarihten itibaren Müslüman kelâmcılar ve Kindî gibi filozoflar Hristiyanlığa ve özelde de teslis inancına karşı reddiyeler yazmaya başlamışlardır.

Kur'an-ı Kerim'de, Hristiyanların Allah'ı "üçleme" şeklindeki inançlarına işaret edilmiştir; örneğin: "*Ey Ehl-i Kitap! ... (Allah) üçtür demeyin...*",³⁸ "*Andolsun ki Allah için üçüncüsüdür diyenler de kâfir olmuşlardır...*"³⁹ Ancak Kur'an'da bu inancı belirtmek üzere "Teslis" ve "Salâs" gibi özel tabirler kullanılmamıştır.

Genelde hem Müslümanlar hem de Hristiyan Araplar çoğunlukla teslis ve bazen de salâs kelimelerini kullanmakla birlikte, son zamanlarda Arap Hristiyanlar "Sâlûs" deyimini daha çok tercih etmektedirler.

Batı Hristiyanlığında teslis kelimesinin karşılığı olan *trias* ve *trinitas* kelimelerine gelince; *Trias*, Yunanca bir kelime olup, "üçlü grup", "üçlü birlik" gibi anlamı vardır. Bundan aynı anlamlara gelen Latince "Trinitas" kelimesi türetilmiştir. Bugünkü modern Batı dille-

37 Bu risâleyi M.D. Gibson, "On The Triune Nature of God" adıyla tahkik ederek İngilizce'ye çevirmiştir, *Studia Sinaitica*, London, c. 6, 1899, s. 74-78.

38 Kur'an, Nisâ: 171.

39 Kur'an, Mâide: 73.

rindeki *Trinity*, *Trinité*, *Trinidad*, *Trinità*, *Troitsa* gibi kelimeler Latince *Trinitas* kelimesinden uyarlamadır.

Tris kelimesini takriben M.S. 180 yılında ilk kullanan, Antakyalı Theophilus'tur; o "Tanrı'nın, O'nun Logos'unun ve O'nun Hikmet'inin Üçlüsü"nden bahseder.⁴⁰ Bu kelimenin Latince uyarlaması *Trinitas* kelimesini ise, ilk kullanan Tertullian'dır.⁴¹ Üçüncü yüzyılın başından itibaren *Trinitas*, sıkça kullanılmaya başlanmıştır. *Trinitas* kelimesinin, Hristiyanlık inancının veya amentüsünün resmî ismi olarak kabulü, 325 yılında yapılan İznik Konsili kararlarıyla olmuştur.

İslâm ve Hristiyan dünyasında teslis ve onun karşılığı olan *tris*/*trinitas* kelimelerinin sözlük anlarını ve ilk kullanım tarihlerini kısaca böyle özetledikten sonra, teslis akidesini tanımlamaya geçebiliriz.

B. Teslis Dogması ve Anlamı

Teslis, aralarında teferruatta bazı farklılıklar olsa da bugün bütün Ortodoks, Katolik ve Protestan Kiliselerinin ortak inanç öğretisi ve dogmasıdır.

Teslis (*Trinitas*) kelimesi ve onun ifade ettiği Hristiyan dogması, 325 yılında İznik Konsili'ndeki belirlenmiş şekliyle ve anlamıyla, sahih (*kanonik*) kabul edilen Matta, Markos, Luka ve Yuhanna gibi dört kutsal kitapta ve Yeni Ahid'i oluşturan diğer yazılarda olmadığı gibi, sahte (*apokrif*) kabul edilen diğer kutsal kitaplar ve metinlerde yoktur. Teslisin, Yunan felsefesi ve putperestlik etkisiyle kutsal metinlerin yorumundan Hristiyan din adamları tarafından nasıl ve niçin oluşturduklarını aşağıda göreceğiz.

Burada önce Hristiyan kaynaklarına göre teslisin bir akide ve dogma olarak tanımını ve anlamını vermeye çalışacağız.

1. Teslisin Genel Tanımı

Genel olarak tanımlanırsa, teslisi, aynı cevher (öz)'den olan fakat şahıs olarak birbirinden ayrı ve farklı üç tanrı inancı demektir. Bu üç

40 Theophilus, *Ad. Autol.*, II, 15.

41 Tertullian, *De pud.*, c. xxi.

tanrı; Baba tanrı, Oğul tanrı İsa, Kutsal Rûh tanrı'dır. Bu tanrıların üçü de ezelidir; her yönden eş ve eşittir. Üçü, tanrılıkta birdir. Baba tanrıdan ezeli olarak Oğul tanrı doğmuştur. Baba'dan ve Oğul'dan ezeli olarak Kutsal Rûh zuhur etmiştir. İsa, Oğul tanrı, insan olarak Bâkire Meryem'den bedenleşerek (*enkarnasyon*) Kutsal Rûh vasıtasıyla Baba'dan doğurtulmuştur. Bu üç tanrı, cevherlerinin ve doğalarının aynı olmasıyla bir tanrıdır; fakat her biri, şahıs olarak üç ayrı tanrıdır. Tanrılık, bu üçünün birlikteliğidir.

Genel olarak bu şekilde tanımlanan teslis, hiçbir kutsal metinde yoktur; ileride göreceğimiz gibi zamanla teologlar tarafından tarih içerisinde oluşturulmuştur. İsa'nın tanrılığı 325 İznik Konsili'nde; Kutsal Rûh'un tanrılığı 381 İstanbul Konsili'nde; İsa'nın biri beşeri ve diğeri tanrısal iki tabiatı olduğu da 451 Kadıköy Konsili'nde karara bağlanmıştır.

Şimdi de Hristiyanların kendi kaynaklarında yapılmış çeşitli teslis tanımlamalarını verelim.

Katolik Ansiklopedisi'nde teslis şöyle tanımlanıyor:

Teslis (*Trinity*), Hristiyan dinin merkezi doktrinini ifade etmek için kullanılan tabirdir ki hakikatı, Tanrının birliğinde Baba, Oğul ve Kutsal Rûh olan Üç Şahısın (*Persons*) varolduğudur; bu Üç Şahıs, hakiki olarak biri diğerinden ayrıdır. Böylece Athanasian Amentü'deki ifade de: Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır ve Kutsal Rûh, Tanrı'dır; ancak üç Tanrı, bir Tanrı'dır. Şahısların bu teslisinde (üçlemesinde) Oğul, ezeli türemeyle Baba tarafından doğurtulmuştur ve Kutsal Rûh ezeli bir çıkışla Baba'dan ve Oğul'dan çıkmıştır. Menşede bu farklılık olmasına rağmen, yine de Şahıslar ez-ezeli ve eş-eşittir. Hepsi yaratılmamıştır ve kadir-i mutlaktır. Kilisenin, Tanrı'nın Oğlu İsa Mesih'in yeryüzüne gelerek dünyaya sunduğu ve insana onun bütün dogmatik sisteminin temeli olarak önerdiği Tanrı'nın doğasıyla ilgili vahiy olarak öğrettiği budur.⁴²

Başka bir genel tanım da şudur:

Teslis, bütün Katolik ve Doğu Ortodoks Hristiyanlarınca ve temel Protestan Kiliselerince dogma olarak kabul edilen, Tanrı'nın varlıkta (veya cevherde), güçte ve hükümranlıktaki bir olması fakat her birisine sırasıyla Baba, Oğul veya Kelime (*Logos*) ve Kutsal Rûh bireysel isimle-

42 Joyce (G.H.), "The Blessed Trinity" maddesi, *C.E.*, c. xv, s. 1.

rine sahip üç eşit, kâmil şahıslar veya somut varlıklarıyla ezeli olarak varolması doktrindir.⁴³

Görüldüğü gibi bu tanımlara göre, birbirinden ayrı ve şahıs olan üç tanrı vardır: Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Rûh Tanrı. Her yönden birbirine eşit ve ezeli olan bu üç tanrı, Tanrılık (*Godhead*)'ta birleşerek bir Tanrı oluyor. Baba, Oğulu doğurtuyor; Baba ve Oğul'dan da Kutsal Rûh çıkıyor. Üçü birlikte "Tanrılık"ı oluşturuyorlar. Dolayısıyla yukarıdaki ve benzer başka tanımlardaki Tanrılık kavramı Hristiyan teologları için içinden çıkılmaz büyük bir sorun oluşturduğu görülür. Tanrılığı, Baba, Oğul, Kutsal Rûh'un dışında başka bir unsur gibi mi düşünmek gerekecek? Böyle düşünüldüğünde, teslisin unsurları üçten dörde çıkmış olacaktır. Sayıları az da olsa bazı Hristiyanlar böyle düşünmüşlerdir. Fakat genelde teslisçiler bu düşüncede değillerdir. Böyle düşünülmediğine göre, tanrılığın, üç tanrı arasındaki varlıksal statüsü nedir? sorusuyla karşılaşılır. Bu durumda, Tanrılık ya ayrıca bir tanrıya tekabülü olmayan boş zihni bir isim veya kavram denecektir ki, John Philopon gibi böyle düşünenler de vardır; böyle olunca da üç tanrının birliği gerçek bir birlik değil sadece zihinsel bir birlik ifade eder. Bu kavrama duyulan ihtiyaç üç tanrının birliğini ifade içindir, fakat kavram üç tanrıdan hepsine birden, yani onların birlik-teliğine tekabül ederse, kavram sadece zihinsel kalmaktadır; yok eğer genelde teologların söyledikleri gibi Baba Tanrı'ya tekabül ederse, bu durumda da üç tanrının eş-ezeliliği ve eş-eşitliği söylenemez; üç tanrı arasında öncelik, sonralık, üstünlük aşağıdaki gibi bazı ontolojik statü farkları kabul etmek gerekecektir.

Teslis dogmasının en çelişkili ve en tutarsız yapısı işte bu sorundur. Bu soruna farklı yaklaşımlar yüzünden teslisçiler arasında farklı mezhepler ve akımlar ortaya çıkmıştır. İleride bu konuya tekrar döneceğimizden böylece soruna burada işaret etmiş olmakla yetinelim.

2. Teslisin Teslisçi Amentü Yazılarındaki Özel Tanımı

Teslisin özel tanımından kastımız, resmî akide haline gelmeden önce erken devir Hristiyan din adamlarının eserlerinde herkesin kendine göre yaptıkları tanımlamalarıdır.

43 E.R., "Trinity" maddesi, s. 794.

a. Havâîler Amentüsündeki Tanımı

Hıristiyan Amentü türü yazılarının ilklerinden birisi, havâîler Amentüsü (*The Apostles' Creed*) olarak bilinen amentüdür. Bu amentünün bizzat havâîler tarafından yazılıp yazılmadığı Hıristiyanlar arasında tartışma konusudur. Bazı Hıristiyan bilginler, adının böyle olmasına rağmen gerçekte havâîlerin yazdığı bir amentü değildir; onların ismine atfen muhtemelen 2. yüzyılın sonunda veya 3. yüzyılda yazılmış bir amentüdür derler. Amentü hakkındaki tartışmalara girmeden, bu amentünün metnini aktarmakla yetinelim:

(1) *Yerin göğün yaratıcısı, Yüce Baba Tanrı'ya inanırım.*

(2) *Rabbimiz, Tanrı'nın biricik oğlu İsa Mesih'e inanırım. O, Kutsal Rûh'un gücüyle ilka edildi ve Bakire Meryem'den doğdu. Pontius Pilate zamanında acı çekti ve çarmıha gerildi, öldü ve defnedildi. cehenneme (hades) indi. Üçüncü gün tekrar dirildi. Göğe yükseldi ve Baba'nın sağ tarafına oturdu. Dîrtiye ve ölüye hükmetmek için tekrar dönecektir.*

(3) *Kutsal Rûh'a,*

(4) *Kutsal Katolik Kilisesine,*

(5) *Azizlerin rabıtasına,*

(6) *Günahların bağışlanmasına,*

(7) *Cesedin yeniden dirilişine ve sonsuz hayata inanırım.*

Amin.

Bu havâîler amentüsünde görüldüğü şekliyle Hıristiyanların nelere inanması gerektiği sayılıyor ki, bu 7 esastan oluşmaktadır. Teslisçi teologlar bunu teslis dogmasına bir dayanak gösterebilirler de, dikkat edildiğinde burada teslis inancının olmadığı anlaşılır. İsa, Allah'ın oğlu olarak nitelenmekle beraber, İsa'nın Tanrı olduğu ifadesi yer almamaktadır; aynı şekilde Kutsal Rûh'a inanılması istenirken, onun da Tanrı olduğu söylenmemektedir. Dolayısıyla amentüde İsa'nın Tanrı'nın Oğlu olarak nitelendirilmesinden başka, teslisi andıracak başka hiçbir fikir yoktur.

b. Gregory Thaumaturgus'un Tanımı

Teslisçi ilk amentü veya akaid risâlesi, savunmacı (*apologetic*) Kilise Babalarından ve ünlü Origen'in öğrencilerinden Gregory Thaumaturgus (213-270)'a aittir. Risâlesinin ismi, *Ekthesis tes Pisteos*

ismini taşımaktadır; 260-270 yılları arasında yazıldığı sanılmaktadır. Onun tanımını verelim:

Tesliste böylece yaratılmış hiçbir şey yoktur, hiçbir şey diğerinin tebası değildir; ne de önce yokken düşünülmüş olan hiçbir şey ilave edilmiş değildir; fakat sadece daha sonra dahil olunmuştur: Bunun için Baba hiçbir zaman Oğul'suz değildi ne de Oğul, asla Rûh'suz değildi. Bu aynı teslis (üçlü) her zaman sabit ve değişmez olarak kalacaktır.⁴⁴

Teslis, Gregory Thaumaturgus zamanında, yani 3. yüzyılda henüz oluşmaya başladığı için, onun teslis tanımı tam bir tanım değildir. Fakat Amentüsü'nün yine de Baba, Oğul ve Rûh olarak teslisin unsurlarını içerdiği açıktır.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Gregory Thaumaturgus'un risâlesi teslis dogmasını içeren ilk risâlelerden birisidir. Bununla ilgili burada çok önemli bir hususa vurgu yapmak gerekir. Fouillée ve Nietzsche'den Harnack'a ve Weigall'a kadar birçok filozofun ve teologun teslis dogmasının pagan (putperestlik) inancının ve Yunan felsefesinin tesiriyle oluştuğu, bizce de doğru olan, tezini doğrulayıcı bir durumu Gregory Thaumaturgus'un teolojik tutumunda görülmektedir. Çünkü bu teolog, 238 yılında Pontus'taki Neocaesarea'ya bîşop atanınca pagan inancının ve kültürünün Hıristiyanlığa sokulması için özel bir çaba harcamıştır:

O (G. Thaumaturgus) putperest öğretinin Hıristiyanlığı geliştirmek için kullanılabileceğine inanmıştır, geleneksel putperest ayinlerini Hıristiyan ayinlerine dönüştürmüştür ve bölgesindeki putperest halkı Kilise'ye sokmada oldukça başarılı olmuştur...⁴⁵

Pavlus'un Romalılara karşı Hıristiyanlıktan tavizler vermesi gibi, Gregory Thaumaturgus'tan yaklaşık bir asır önce putperest felsefeden Hıristiyanlığa dönen meşhur Justin Martyr (100-165) de Logos doktrininin savunan Hıristiyanlık öncesi her Yunanlı putperest filozofu Hıristiyan kabul etmiştir ve böylece Hıristiyanlıkla Yunan felsefesini uzlaştırmaya gitmiştir. Bu ilk Hıristiyan teologlarının bu tutumları ve yaptıkları açıkça teslis dogmasının putperest inançlarıyla ve Yunan felsefesiyle oluşturulduğunu göstermektedir.

44 P.G., X, 986.

45 Cohn-Sherbok (L.), *Who's Who in Christianity*, London-New York, Routledge, 1988, s. 115.

c. Athanasius'un Tanımı

Aziz Athanasius (296-373), 328 yılında İskenderiye bışopu olmuştur. Kendinden önceki bışopun sekreteri olarak 325 İznik Konsili'ne katılmıştır. Konsil'de Arius'un fikirlerine karşı çıkmıştır. Konsil Athanasius'un teslisçi fikirlerini benimsemiştir. Ancak Arius taraftarlarının baskısı üzerine Athanasius, 336 yılında bir ara sürgün edilmiştir. Fakat daha sonra, Arius'a karşı Kilise ve Roma İmparatorluğu tekrar Athanasius taraftarı olmuşlardır. İadeyi itibarla 362 yılında toplanan İskenderiye Konsili başkanlığına atanmıştır; bazı yarı-Aryüsçü Hristiyanları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. İsa'nın insani tabiatını inkâr eden arkadaşı Apollinarius'un öğretisini yasakladığı gibi, Kutsal Rûh'un tanrılığını kabul etmeyen Macedonius'un ve taraftarlarının doktrinini de sapıklık olarak ilan etmiştir. Onun 361 yılı civarında yazdığı sanılan ve bugün "Athanai-an Creed" olarak bilinen Amentü Risâlesi'ndeki tanımını aktaralım:

... Ve Katolik inancı budur ki, biz Üçlü bir Tanrı'ya ve Birli Üç Tanrıya inanırız. Ne Şahısları (Persons) karıştırmak ne de Cevheri bölmek gerekir. Çünkü Baba'nın bir şahsı, Oğul'un başka bir şahsı, Kutsal Rûh'un başka bir şahsı vardır. Fakat Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Rûh'un Tanrılığı, hepsi Bir'dir. ... Baba yaratılmıştır, Oğul yaratılmamıştır ve Kutsal Rûh yaratılmamıştır. ... Baba Ezeli, Oğul Ezeli ve Kutsal Rûh Ezelidir, ancak bunlar Üç Ezeli değil, fakat Bir Ezeli'dir. ...

O halde Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır; Kutsal Rûh, Tanrı'dır. Ancak onlar Üç Tanrı değildir, Bir Tanrı'dır. O halde aynı şekilde, Baba, Rabb'tir; Oğul, Rabb'tir; Kutsal Rûh, Rabb'tir; ancak Üç Rabb yok, Bir Rabb vardır. ... Baba, bir kimseden değildir, ne yaratılmıştır ne de doğurulmuştur. Oğul, sadece Baba'dandır, ne yapılmış, ne yaratılmış ne de doğurulmuştur, fakat zuhûr etmiştir.

O halde Bir Baba vardır, Üç Baba değil; Bir Oğul vardır, Üç Oğul değil; Bir Kutsal Rûh vardır, Üç Kutsal Rûh değil. Ve bu üçlemede hiçbirini ötekinden önce veya sonra değildir; hiçbirini, diğerinden daha büyük veya daha küçük değildir; fakat Üç Şahsın hepsi, beraberce ezeli ve eşittir.

...

Ezeli kurtuluş için insanın, Rabbimiz İsa Mesih'in enkarnasyonuna doğru olarak inanması da zorunludur. Çünkü hakiki inanç, bizim Tanrı'nın Oğlu Rabbimiz İsa Mesih'in Tanrı ve İnsan olduğuna inanmamız ve ikrar etmemizdir.

Tanrı, Baba'nın cevherinden dünyalardan önce doğurulmuştur; İnsan, Annesi'nin cevherinde dünyaya gelmiştir. ... Katolik İnanç işte budur, samimiyetle ve içtenlikle buna inanmayan bir insan kurtuluşa eremez.⁴⁶

Görüldüğü gibi, açık ve belirgin bir şekilde teslis dogmasını anlatan ilk akide risâlesi, Athanasius'a atfedilen bu risâledir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu *Risâle*'deki teslis inancı İznik Konsili'nin benimsediği teslis dogmasının esasını oluşturmuştur. Athanasius'un bu risâlesi, Hristiyanlarca gerçekten onun tarafından yazılıp yazılmadığı tartışma konusu olmakla birlikte, *Risâle*'nin 3. yüzyılda yazıldığı ve Athanasius'un da *Risâle*'de anlatılan biçimde teslis dogmasını savunduğu konusunda fikir birliği vardır.⁴⁷ *Risâle* ona ait olmasa bile, bilinen eseri *De Incarnation*'da aynı teslisçi fikirler vardır.

3. Teslisin Resmî Tanımı

Resmî teslis tanımından kastımız, Hristiyan Kiliselerin Konsiller'de kabul ettikleri teslis tanımlamalarıdır. Teslisi anlamak için bunlardan bazılarını aktaralım.

a. İznik Konsili'nin Tanımı

Hristiyan Kiliselerinin yaptığı ilk büyük ve önemli konsil, 325 yılında İznik'te düzenledikleri ve tarihte İznik Konsili olarak bilinen konsildir. Teslis, bu Konsil'de büyük ölçüde tanımlanmıştır ve resmen Hristiyanlığın Katolik yani evrensel ve Ortodoks yani doğru inancı olarak karara bağlanmıştır.

Bu tanımlamanın önemli kısımları şöyledir:

Yerin ve göğün, görünür ve görünmez bütün şeylerin yaratıcısı, kudretli Baba olan bir Tanrı'ya inanırız. Kutsal Rûh ile Bakire Meryem'e inkarne olan ve insan olan, bız insanlar ve kurtuluşumuz için göklerden inen, her şeyin kendisiyle olduğu, yaratılmayan ve Baba ile aynı

46 Sullivan (J.J.), "The Athanasian Creed" maddesi, C.E., c. II, s. 1-2.

47 Bu Amentünün yazarının St. Athanasius olup olmadığı, Gerard Voss'un 1644 yılında yazdığı *De Tribus Symbolis* adlı eserinde amentünün yazarının St. Athanasius olmayacağını iddia etmesi üzerine tartışılmaya başlanmıştır. Daha sonra eser, St. Hilary, St. Vincent of Lérins, Virgilius gibi kimselere atfedilmiştir. Genel kanaat, eseri doğrudan St. Athanasius'un yazmadığı ancak onun yönetiminde İskenderiye'de 361 yılında yapılan Synodlarda kaleme alındığıdır. Tartışmalar için bkz. Ommanney (A.), *A Critical Dissertation on the Athanasian Creed*, Oxford, 1897. Ayrıca bkz. Kelly (J.N.D.), *The Athanasian Creed*, London, 1964.

Cevherden doğmuş, gerçek Tanrı'dan çıkmış gerçek Tanrı, ışığın ışığı, Tanrı'nın Tanrı'sı, asırlardan önce Baba'dan doğan, Tanrı'nın Tek Oğlu, İsa Mesih olan bir Rabba inanırız. Bizim için çarniha gerildi... mezara kondu, kutsal yazılara göre üçüncü gün ölümlerden kurtuldu; göklere yükseldi ve orada Baba'nın sağına yerleşti ...

*Baba ile Oğul ile tapınılan ve takdis edilen, elçilerle konuşan, Baba'dan ve Oğul'dan zuhûr eden, hayat veren ve hüküm süren Kutsal Rûha inanırız ...*⁴⁸

İznik Konsili, İmparator Konstantine'in çağrısı üzerine, Arius ve Aryüsçülüğe karşı henüz oluşmakta olan teslisi korumak amacıyla yapılmıştır. Oğul Tanrı İsa'nın Baba Tanrı ile ortak ve aynı cevherden (*homoousios*) olduğu vurgulanmıştır. Konsilde Arius ve taraftarları mahkûm edilmiştir.

b. Kadıköy Konsili'nin Tanımı

İznik Konsili'nin teslis tanımlamasını bazı din adamları ve kiliseler reddedince veya eleştirince, teslis onu takip eden 381 yılındaki İstanbul Konsili ve 431 yılındaki Efes Konsili gibi konsillerde tekrar tekrar ele alınmıştır. Her konsilde farklı anlayışlar ve tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bunun için Kilise meseleyi halletmek için Kadıköy'de 451 yılında yeniden bir konsil düzenlemeye ihtiyaç duymuştur. Bu konsil, "Kadıköy Konsili" olarak meşhurdur.

Bu konsilde kararlaştırılan teslis tanımlamasından önemli kısımlardan şu alıntıları yaptık:

Aynı ve bir Oğul Rabbimiz İsa Mesih'e inanırız, tanrılıkta ve insan olmada aynıyla kâmil, aynıyla Tanrı'dır, aynıyla insandır; bir aklı ruh ve bir bedenden yapılmıştır, tanrılığında Baba ile ortak cevherliliği, insanlığında bizimle ortak cevherliliği vardır; günah dışında her şeyde bize benzer, ilâh olarak asırlar öncesi Baba'dan doğmuştur; fakat insan olarak son günlerde bizim ve bizim kurtuluşumuz için Bakire Meryem'den doğmuştur; bu iki tabiatında ne karışma ne değişme, ne bölünme ne ayrılıma vardır; tabiatların farklılığı birleşme ile asla ortadan kalkmaz; fakat aksine her tabiatın nitelikleri korunmuştur ve bir tek şahıs veya cevherde (*hypostase*) buluşurlar; iki şahısta bölünmüş ve parçalanmış bir Oğul değil, fakat bir tek Oğul...⁴⁹

48 Bosc (J.), *La Foi Chrétienne*, Paris, PUF., 1965, s. 12-13.

49 Bu konsilin teslisle ilgili tam metni için bkz. Camelot (P.P. -Th.), *Ephèse et Chalcédoine*, Paris, Edition de l'Aurore, 1962. Bu kısa tercümeyle, bu eserden aktardık.

Bu konsil özellikle Nestorius ve Monofizitlere karşı, Oğul Tanrı İsa'nın biri ilâhî diğeri insanî iki doğasının varlığını vurgulamak üzere tertiplenmiştir. Konsilde monofizitizm ve monoletizm mahkûm edilmiştir.

c. Papa IV. Paul'un Tanımı

Burada son olarak, Papa IV. Paul'un hemen II. Vatikan Konsili (1962-1965) sonrası "Tanrı Halkının Amentüsü" adıyla Haziran 1968 tarihinde yayınladığı açıklamasından teslisi okuyalım:

Biz, Baba, Oğul, Kutsal Rûh olan bir Tanrı'ya inanıyoruz. ... Biz bunun için ezelden Oğlu'nu doğurtan Tanrı'ya inanıyoruz, biz ezeli olarak doğurulmuş olan Tanrı kelâmı Oğul'a inanıyoruz, biz ezeli sevgi olarak Baba'dan ve Oğul'dan zuhûr eden, yaratılmamış şahıs Kutsal Rûh'a inanıyoruz. Ve birbiriyle eş-ezeli ve eş-eşit olan üç ilâhî şahsa inanıyoruz...

*Biz, bakireliğin şerefıyla her zaman nese p bulan kutsanmış Meryem'in, Tanrı'mızın ve Kurtarıcı İsa Mesih'in bedenleşmiş kelimelerinin annesi olduğuna inanıyoruz...*⁵⁰

Teslise inanan Hristiyan teologlarının ve kilisenin resmi belgelerinden derlenen bu metinlerde, yukarıda da belirttiğimiz gibi teslisin unsurları Baba, Oğul, Kutsal Rûh gibi birbirinden ayrı üç şahıs ve onların birlikteliğiyle oluşan bir tanrılık olduğu görülmektedir. Oğul'un tanrılığına 321'deki İznik Konsili'nde karar verilmiştir. Kutsal Rûh'un tanrılığına ise, 382'deki İstanbul Konsili'nde karar verilmiştir. Bunun için İstanbul Konsili'nin teslis tanımı, teslis doktrininin kesin teolojik şekli olarak bakılabilir. İstanbul Konsili kararlarında ileride isimlerini zikredeceğimiz Göremeli teologların fikirleri hâkim olmuştur.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, Hristiyanların kendilerinin de ifade ettikleri gibi anlaşılması sıv ve zor, fakat inanılması gerekli olan teslis inancı üzerine tartışmalar İstanbul Konsili ile de son bulmamıştır. Üç unsuru, hatta dört unsuruyla, Tanrı'dan üç olarak bahsetmek, dendiğı gibi, geçmişte olduğı gibi bugün de hâlâ bir problematik olarak durmaktadır.⁵¹ Teslis dogması üzerine tarih boyu

50 Vatikan II, c. 2, s. 389-395.

51 Lacugua (C.M.), "Trinity", E.R., c. XI, s. 57.

tartışmalardan teslis ve unsurları hakkında farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Şimdi de kısaca bunlar üzerinde duralım.

II. TESLİSİN ANLAMI

Buraya kadar aktardığımız çeşitli teslis tanımlarından aslında teslis dogmasının ne anlam ifade ettiği ortaya çıkmıştır. Daha berrak bir biçimde idrak edilmesi için, teslis dogmasının anlamını teslisçilerin bizzat bu maksatla kullandıkları ve “Teslis Kalkanı” veya “*Scutum Fidei*” adını verdikleri şekil ile bir kez daha izah etmekte yarar vardır.

Scutum Fidei

Scutum Fidei’yi okuyarak teslisi tasavvur etmeye çalışalım:

Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un müsterekliği olarak Tanrı, onlarla ezeli ve eş-zamanlı varolan varlıktır. Buna göre;

a) Üç tanrının bir ve aynı cevher (öz)’den olmaları şöyledir:

Tanrı, Baba’dır,
Tanrı, Oğul’dur,
Tanrı, Kutsal Ruh’tur.

Veya

Baba, Tanrı’dır,
Oğul, Tanrı’dır,
Kutsal Rûh, Tanrı’dır.

b) Üç tanrının şahıs (*persona*) ve varolan (*hypostases*) olarak ayrı olmaları şöyledir:

Baba, Oğul değildir,
Baba, Kutsal Rûh değildir;
Oğul, Baba değildir,
Oğul, Kutsal Rûh değildir;
Kutsal Rûh, Baba değildir,
Kutsal Rûh, Oğul değildir.

Scutum Fidei’de görüldüğü gibi, teslis dogması üç unsurlu bir üçleme olmasına rağmen, dört unsurludur: Tanrı, Baba, Oğul, Kutsal

Rûh. Orada Tanrı kavramı, ister zihni bir kavram olarak, isterse ontolojik olarak gerçekliği olan bir kavram olarak bulunsun sonuç değişmez; yani teslis dogmasına Tanrı kavramını dahil etmeden teslisi açıklamak adeta imkânsızdır. Böyle olunca da, zaten çelişkili ve anlaşılması zor olan teslis, daha da tutarsız ve karmaşık hale geliyor.

Teslisin tutarsızlıklarını ve çelişkilerini ileride tartışacağız. Ancak burada şimdiden şu hususlara işaret etmekte yarar vardır.

Birincisi: (a) Tanrı, Baba'dır, Oğul'dur ve Kutsal Rûh'tur veya Baba, Tanrı'dır; Oğul, Tanrı'dır ve Kutsal Rûh Tanrı'dır denerek, bu üç unsur Tanrı ile veya Tanrı onlar ile özdeşleştirilerek tanımlanıyor.

İkincisi: (b) Baba, Oğul değildir ve Baba, Kutsal Rûh değildir; Oğul, Baba değildir ve Oğul, Kutsal Rûh değildir; Kutsal Rûh, Baba değildir ve Kutsal Rûh, Oğul değildir denerek, her üç unsurun ayrı şahıs ve varolan olarak ayrılıklarına vurgu yapılıyor.

Şimdi bu iki hususta belirtilenler birlikte ele alınıp düşünüldüğünde şu mantıksal ve matematiksel çelişki ortaya çıkıyor: Eğer birincisi (a)'da olduğu gibi $T. = B.$, $T. = O.$, $T. = K$ ise, $T. = B. = O. = K.$ olacağından, ikincisi (b)'de $B. = O.$, $B. = K.$, $O. = K.$ olması gerekirken $B. \neq O.$, $B. \neq K.$, $O \neq K.$ deniyor.

Hâlbuki, bir seride veya sette, terimlerden her birisi, diğerine eşitse, bütün terimler birbirine eşit olması gerekir: Örneğin $A = B$, $B = C$ ise, $A = C$ olur. Buna göre $T. = O.$, $T. = B.$, $T. = K.$ ise, $T. = O. = B. = K.$ ve $O. = B.$, $B. = K.$, $K. = O.$ olması gerekir.

Teslisin unsurları tanım itibarıyla bu kurala uymadığına göre, sonuç olarak şu denebilir: Uymadığı ve her biri de ayrı "Tanrı" kabul edildiği için, teslisin üç unsurlu değil Tanrı ile birlikte dört unsurlu olduğu kabul edilmelidir -ileride göreceğimiz gibi bazı teslisçiler bundan dolayı dörttanrıcılık inancına gitmişlerdir- ya da uyduğu iddia edilirse, teslisin bütün unsurlarının özdeşliğinden teslisin aslında "Tanrı" gibi tek terimli olduğunu kabul etmek gerekecektir; bu da teslis yerine tevhide gitmek olur ki, yine ileride güveneceğimiz gibi bazı Hıristiyanlar ve mezhepleri, Roma Kilisesi'ne karşı bir görüşü savunmuşlardır.

Ancak, yukarıda söylediklerimize, teslisçiler özellikle de Yunanlı Kilise Babalarının teslis anlayışında olanlar, bir açıdan haklı olarak, Baba Tanrı ile Tanrı kendi başlarına ayrı birer varlık ve Babalık, Tanrılıktan ayrı olarak düşünülemez, bu Tanrı'nın bir niteliğidir şeklinde bir itiraz edebilirler. Dolayısıyla tesliste her zaman üç unsur vardır diyebilirler. Ne var ki, yukarıda yapmaya çalıştığımız itiraz, yine de Tanrı (Baba), Oğul ve Kutsal Rûh üçlemesi içinde geçerli olacağını düşünmekteyiz.

Teslis, ister *Scutum Fidei*'deki gibi, isterse Yunanlı Kilise Babalarının anlayışı şeklinde düşünölsün, üç tanrı, ontolojik açıdan birbirlerine indirgenebiliyorsa, -ki bu indirgeme teslisçilere göre mümkün görölmektedir- ortada tek Tanrı kalır; bu durumda teslis, teslis olmaz; indirgenmiyorsa, aralarında cevher birliği de olsa teslis gerçek mânâda, üçtanrıcılık olur ki, ileride göreceğimiz gibi böyle düşönen Hristiyanlar da vardır.

A. Teslis Anlayışları ve Şekilleri

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, teslis dogması, doğrudan Hz. İsa'nın ve kutsal metinlerin öğretisi olmadığından Hristiyan teologlarının oluşturduğu bir inançtır. Böyle olunca doğal olarak teslis dogmasının yapısı, unsurları ve unsurlar arası ilişkiler ve onların işlevleri konusunda farklı yaklaşımlar ve görüşler ortaya atılmıştır. Bu farklılıklar da farklı teslis anlayışlarının ve şekillerinin oluşturulmasına sebep olmuştur. Bu farklı teslis anlayışlarını temel yapısal özellikleri bakımından önce iki ana sınıfa ayırabiliriz: Ezeli teslis ve zamansal teslis.

B. Ezeli veya Aşkın Teslis Anlayışı

Ezeli teslis anlayışı, teslisin üç tanrısı olan Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un, âlem yaratılmazdan önce, ezelden beri varlıksal ve şahıs olarak tanrılar olduğunu savunan teslis anlayışdır. Yani teslis ezelde oluşmuştur. Yukarıda teslisin tanımıyla ilgili aktardığımız alıntılarda da bu açıkça görölmektedir.

Ezeli teslis anlayışını savunanlar, Yunanlı ve Romalı Kilise Babalarının ve onların mirasçları olan bugünkü Katolik, Ortodoks, Pro-

testan, Anglikan Kiliselerinin teslis anlayışı ile Monofizit Kiliselerin teslis anlayışıdır. Fakat ezeli teslisi savunanlar arasında teferruatta önemli farklılıklar da vardır.

1. Yunanlı Kilise Babalarının Birde Üçlük Teslisi

Özellikle İskenderiye çevresinde tarihen ilk oluşturulan teslis şekli ve anlayışı Birde Üçlük veya Birin Üçlüğü teslisidir. Teslis'i, her yönden Baba tanrıya öncelik vererek oluşturan ve açıklayan anlayıştır. Bu anlayışa göre, Tanrılık ve Birlik, esasen Baba'ya aittir; diğer iki tanrı yani Oğul tanrı ve Kutsal Rûh tanrı Baba'dan çıkmıştır ve zuhur etmiştir. Baba tanrı, İsâ Oğul tanrıdan ve Kutsal Rûh tanrıdan, varlıksal ve işlev bakımından öncedir ve yücedir. Yani Baba tanrıdan, Oğul tanrıya ve Kutsal Rûh tanrıya, aralarında hiyerarşi vardır. Tanrılık esasen Baba'ya aittir; O tanrılığı Oğul ve Kutsal Rûh ile paylaşır. Bir'den üçe gidiş söz konusudur.

Birde Üçlük teslisi, genelde ilk devir Yunan asıllı savunmacı teologların ve Kilise Babalarının oluşturduğu teslistir. Bu anlayış tarih içerisindeki farklı teolojik gelişmelerle farklı teolojik teslis anlayışlarının ortaya çıkmasına neden olduğu gibi zamanla Hıristiyanlar arasında teslisten tevhide geçişe de neden olmuştur.

Nestoryanizm, monofizitizm, monoletizm ve nihayet bugünkü Ortodokslik bu Birde Üçlük teslis anlayışına dayanan teslis anlayışlarıdır. Monarşiyenizm, modalizm ve bunların daha özel biçimleri olan nominal teslisçilik ve tevhidcilik de aynı teslis anlayışından ortaya çıkmışlardır.

Birde Üçlük veya Birin Üçlüğü şeklindeki bu teslis anlayışında, Baba tanrı hem varlıksal bakımdan hem de mantıken diğer iki tanrıdan bir önceliğe sahiptir. Bu anlamda bir önceliğe ve evveliyata sahip olan Baba tanrının zaman bakımından da önceliği söz konusudur. Dolayısıyla İsâ Oğul tanrı ve Kutsal Rûh tanrı Baba tanrı'ya göre sonradandır. Böyle olunca, yani zaman bakımından aralarında öncelik-sonralık olan tanrıların eş-zamanlı ezeliliklerini savunma olanağı olamaz. Bu benzeri tutarsızlıkları teslisin tenkidi bölümünde ele alacağımızdan burada sadece soruna işaret etmekle yetinelim.

2. Latin Kilise Babalarının Üçte Birlik Teslisi

Baba, Oğul ve Kutsal Rûh tanrıları özleri bakımından aynı kabul etmekle birlikte bu üç tanrıyı ezelden beri şahıs (*prosopon*) olarak ayrı varlıklar kabul eden ve Tanrılığı bu üçünün birliğinde gören, yani çokluktan birliğe giden teslis anlayışıdır. Bu anlayışa göre, her üç tanrı her yönden eşittir; aralarında öncelik ve üstünlük gibi bir hiyerarşi yoktur.

Bu ikinci temel teslis şekli ve anlayışı genelde Roma çevresinde Batılı Latin savunmacı teologların ve Kilise Babalarının anlayışıdır; kendisini Aziz Pavlus'un Hristiyanlığına dayandırmaktadır. Bu anlayış başlangıçta Yunanlı Kilise Babalarından etkilenmiş ise de, Hippolu Aziz Augustine (354-430) tarafından geliştirilerek ayrı bir teslis anlayışı olarak ortaya konmuştur. Bu da, bugünkü Katoliklerin ve Protestanların teslis anlayışının temeli olmuştur. Bu teslis anlayışı özellikle Aristo mantığı temelli bazı felsefî ve teolojik yorumlar neticesinde, İktanrıcılığın, Üçtanrıcılığın ve Dörttanrıcılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Üçde Birlik veya Üçün Birliği şeklindeki bu teslis şeklinde üç tanrının aralarında varlıksal olarak ve zaman bakımından bir öncelik-sonralık olmasa bile, mantıken bir öncelik-sonralık söz konusu olabilir. Bu durumda da tanrıların birliğini savunmak sadece mantıken mümkün görülebilir. Gerçekte varlık bakımından da birlikleri savunulamaz. Çünkü tanrıların her birisi, ezeli olarak ayrı ve farklı şahıstırlar. Diğer taraftan da aynı gerekçeyle Oğul tanrının Baba tanrıdan, Kutsal Rûh tanrının da hem Baba tanrıdan ve hem de Oğul tanrıdan zuhur etmesi tasavvur edilemez. Bu teslisi savunanlar bunun aksinin vârid olduğunu söylerler ki, bu apaçık bir çelişkidir. Bu ve benzeri çelişkiler üzerinde 4. bölümde duracağımızdan burada soruna işaret etmekle yetindik. Bundan sonra teslis dogmasını ve unsurlarını bu iki teslis şekline ve anlayışına göre aralarında farkları belirterek ele alabiliriz.

C. Teslis Anlayışları Arasındaki Farklar

Teslisin unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler konusunda Latin ve Yunanlı Kilise Babalarının teslis anlayışları arasında önemli

farklılıklar vardır; hatta bu iki tür teslis anlayışı içerisinde de zamanla farklı anlayışlar belirmiş ve bu anlayışlara göre de aralarında yeni farklılıklar ortaya çıkmıştır; örneğin Latin kilisesinde Aziz Augustine'in teslis anlayışı ile Aziz Thomas'ın teslis anlayışı arasında da farklılık vardır. Hangi farklılıklardan bahsederek bahsedelim bu farklılıkların çoğu sadece bir nüans değildir, aralarında çelişkilerin ve tezatlıkların olduğu farklılıklardır. Şimdi, bu farkları ortaya koymaya çalışmadan önce, konuya kısa bir giriş için teolojide Yunanlı-Latin ayrımı üzerinde kısaca duralım.

Teslisçi Yunanlı Kilise Babaları, ırken veya kültürel olarak Yunanlı sayılan kimselerdir ki, teslisi ilk oluşturanlar bunlardır. Öncüleri, Athenagoras, Justin Martry (100-165), Gregory Thaumaturgus (213-270), Athanasius (296-373); teslisi tam bir öğreti haline getirenler ise, "Göremeliler" olarak anılan Büyük Basil (330-379) ve küçük kardeşi Nyssalı Gregory (330-395) ile Nazianzuslu Gregory (330-389)'dur. Teslis, genel olarak dört İncil metniyle Yunan felsefesi esas olarak oluşturulmuştur.

Teslisçi Latin Kilise Babaları, ırken Romalı yani Avrupalı veya Roma kültür atmosferinde yetişen Kilise Babalarıdır. Bu geleneği sistemli bir şekilde oluşturan Aziz Augustine (354-430)'dır. En büyük temsilcisi Thomas Aquinas (1225-1274)'dır. Latin teslisi, özellikle Paulus metinlerini esas almıştır. Aziz Augustine teslisi Eflâtun ve Yeni-Eflâtuncu felsefeye dayanarak oluşturmuştur. Onun anlayışı Batı'da 10. yüzyılın sonlarına kadar önemli değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Batı'da 11. ve 12. yüzyıllarda Aristo felsefesine yönelimle bazı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Neticede Thomas Aquinas teslisi ve teslisçi Latin teolojisini Aristoculuk üzerine bina etmiştir. Thomas'ın anlayışı hâkim teslis anlayışı olarak bugüne dek gelmiştir.

Latin Kilise Babalarının teslis anlayışı, Roma İmparatorluğunun siyasî otoritesi altında 5. yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmıştır; buna karşılık Yunanlı Kilise Babalarının teslis anlayışı önemini yitirmeye başlamıştır; şöyle ki özellikle Avrupa'daki taraftarları ve temsilcileri Roma Kilisesine bağlanmışlar ve temsilcilerinden bazıları ise zamanın ortaya çıkardığı yeni anlayışlarla Nestoryanizm ve monofizitizm gibi farklı mezheplere dönüşmüşlerdir. Diğer siyasî ve dinî

sebeplerin yanında özellikle İkonculuk ve Filioque tartışmaları sonucu, 1054 yılında Yunanlı Kilise Babalarının mirasçıları Ortodoks-luk adıyla Roma Kilisesinden ayrılmışlardır. Ancak teslis dogması açısından bakıldığında bugünkü Yunan Ortodoksluğunun, Yunanlı Kilise Babalarının tam bir mirasçısı olduğu da söylenemez. Ayin ve diğer dini töreler de aralarında farklar vardır; fakat teslis konusunda Filioque konusu hariç Katolik ve Protestan Kiliselerinden çok fazla farkları yoktur. Şimdi bu iki teslis anlayışı arasındaki farklardan söz edebiliriz.

1. Teslisin Unsurları Konusundaki Farklar

1. Baba

a. Yunan Kilise Babaları: Tanrı (*Theos*) ismi ve tanrılık Baba'ya aittir; Baba her şeyin kaynağı ve menşeidir. Şahıs olarak tanrı, Oğul ve Kutsal Rüh'tan ayrıdır. Tanrı'nın şahıslığı tabiatından önde gelir; başka bir ifadeyle tanrı'nın tabiatı mantıken şahıslığından sonradır. Bunun için de Tanrı'nın tabiatı, diğer iki unsurun tabiatıyla aynıdır. Baba tanrılığını diğer iki tanrıyla paylaşır.

b. Latin Kilise Babaları: Tanrı (*Deus*), sadece Baba tanrı değildir, üç unsurun her üçü de tanrıdır; tanrılık her üçüne de aittir; dola-yısıyla tanrılık paylaşımsal değildir. Tanrı'nın tabiatı, şahıslığından öncedir; başka bir ifadeyle şahıslığı tabiatından mantıken sonradır. Baba, Oğul ve Kutsal Rüh her yönden eşittir ve ezelidirler.

2. Oğul

a. Yunanlı Kilise Babaları: Oğul, Baba'nın Hikmeti ve Gücüdür. Ezeli bir doğurma (*generation*) ile Baba'dan çıkmıştır. Oğul, Baba ile aynı tabiatandır; fakat şahıs olarak ayrıdır. Oğul, Baba'nın suretidir.

b. Latin Kilise Babaları: Oğul, Baba'nın Logosudur (Kelimesi); bunlar Logos üzerinde daha çok dururlar. Oğul, Baba'dan doğur-tulmuştur. Oğul'un iki tabiatı vardır: Birisi, Baba'dan tanrısal ta-biatı, diğeri annesi Meryem'den insanî tabiatı. Oğul, şahıs olarak hem Baba'dan hem de Kutsal Rüh'tandır (*Filioque*). Thomas Aquinas, Oğul'u zihinsel bir kavram (*verbum mentale*) olarak niteler; yani Baba'nın onu düşünmesiyle oluşmuştur. Gerçek bir doğurtma ile

değildir; fakat bu görüş taraftar bulmamıştır. Hatta bu yönden Thomas bir ara afaroz edilmek istenmiştir. Fikrinden rucû ettiği söylenir. Katolikler İsâ'nın gerçek doğurtulma ve doğurma (*generation*) ile oluştuğunu kabul etmeye devam etmişlerdir.

3. Kutsal Rûh

a. Yunanlı Kilise Babaları: Kutsal Rûh, sadece doğrudan Baba'dan ve dolaylı olarak da Oğul'dan tezahür etmiştir. Kutsal Ruh ve Oğul, Baba tanrının güçleri (*dynameis*)'dir. Yahya ed-Dımeşki, Kutsal Rûh'u Mesih'in nefesi olarak tanıtır.⁵² Mesih de onu inananlara üflemiştir. Kutsal Rûh, Oğul tanrı Mesih'in suretidir.

b. Latin Kilise Babaları: Kutsal Rûh, her yönden Baba ve Oğul ile eşittir ve ezelidir. O, hem Baba'dan ve hem de Oğul'dan (*Filioque*) doğrudan zuhur etmiştir.

2. Tanrısal Fiiller Konusundaki Farklar

Tanrının fiilleri (*energeia*) konusundaki farklar şöyle özetlenebilir: Yunanlı Kilise Babaları, üç tanrının ayrı iradesi ve fiili olduğunu savunurlar; yani onlara göre üç tanrı arasında bir iş bölümü vardır. Örneğin Baba, yaratma fiilini tek başına yapar; Oğul, kurtarıcı (Mesih)'tir; Kutsal Rûh da takdis eder. Fakat bazı son devir Yunanlı Kilise Babaları, üç tanrının irade ve fiil birliğini savunmuşlardır. Bu şöyle bir kaide ile ifade edilmiştir: Her şey Baba'dandır; her şey Oğul ve Kutsal Rûh tarafından icra edilir.⁵³

Latin Kilise Babaları ise, genelde üç tanrının irade ve fiil birliğini savunurlar; yani bir işi üçü ortaklaşa isterler ve yaparlar. Aralarında kolektiflik vardır.

3. Tanrıların Birliği Konusundaki Farklar

Yunanlı Kilise Babaları, tanrının kaynağı ve menşei Baba'dır dedikleri için, Oğul ve Kutsal Rûh şahıs olarak ayrı olsa da cevhersel ve tabiat (öz) itibarıyla onunla aynıdır. Başka bir ifadeyle cevhersel olarak Oğul ve Kutsal Rûh Baba'dan ayrı değildirler. Dolayısıyla birlik Baba'dadır.

⁵² John Damascus, *Fid. orth.*, 1, viii.

⁵³ Basil, *De Spiritu Sancto*, no: 38.

Latin Kilise Babalarına göre ise, tabiatları ve cevherleri aynı olduğundan birlik hem üç unsura ayrı ayrı aittir hem de üçünün Tanrılıkta birlikteliklerine aittir.

D. Teslisin Unsurları ve Kavramları

Burada teslisi oluşturan temel unsurlar ile onları ifade etmek için kullanılan diğer bazı önemli kavramları kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Teslisin hangi anlayış şekli olursa olsun, geleneksel olarak tesliste üç unsurundan bahsedilir ve bu konuda teslisçi Hristiyanlar arasında bir fark yoktur: Baba, Oğul, Kutsal Rûh. Bu üç tanrı teslis dogmasını oluşturur. Ancak, daha önce de işaret ettiğimiz gibi her ne kadar açıkça ayrı bir unsur olarak bahsedilmemekle birlikte, teslisçi Hristiyan teologları bir de "Tanrılık"tan bahsederler. Şöyle ki soyut anlamda Tanrı veya tanrılık, üç şahısta ve üç şahısla vardır. Çünkü onlara göre, Üçün birliği veya Birin üçlülüğü ancak bu sayede temellendirilebilir görünmektedir. "Tanrı nedir?" sorusuna Tanrı birdir derler, fakat "Tanrı kimdir?" sorusuna Baba, Oğul, Kutsal Rûh derler. Ancak teslis unsurları hakkındaki yorumlarla ortaya çıkan ikili, üçlü, dördü tanrı anlayışlarına göre unsurların sayısı da değişmektedir; örneğin bazı anlayışlarda Hz. Meryem de dogmanın bir unsuru olarak üçüncü veya dördüncü tanrı olmaktadır. Böylece bazen üçten fazla tanrılık unsurundan bahsedilmektedir.

Teslisçilere göre teslisin genelde üç unsuru vardır ve sıralaması şöyledir:

1. Baba: Teslisin birinci unsurunu teşkil eder, Baba tanrı'dır.
2. Oğul: Teslisin ikinci unsurudur, Oğul tanrı, İsa'dır.
3. Kutsal Rûh: Teslisin üçüncü unsurudur; Kutsal Rûh tanrıdır.

Böylece sıraladığımız teslisin bu üç unsuru görüldüğü şekliyle basit bir şey değildir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, geçmişte olduğu gibi bugün de Hristiyan bilginlerini meşgul eden bir sorunsaldır.

Bu üç unsurun üçü de tanrı olunca, cevabı kolay olmayan şu sorular sorulmuştur:

1. Tanrılık nedir?
2. Üçü, ayrı ayrı tanrı mıdır?

3. Üçü ayrı tanrı ise, nasıl üçü bir tanrı oluyor?

4. Tabiatları nedir? Hepsinin tabiatı aynı mı yoksa farklı mıdır?

5. Üç unsura şahıs denir mi denmez mi? Denirse tabiat ile şahıs arasında ne fark vardır da üçü aynı veya farklı tanrı oluyor?

6. Nitelikleri varsa, bu nitelikler hepsinde aynı mı yoksa farklı mıdır?

7. İşlevleri nedir?

8. Aralarında öncelik-sonralık sırası veya tanrılıkta derece farkı var mıdır?

9. İsâ tanrı olunca, annesi Meryem tanrının taşıyıcısı ve doğurucusu (*Theotokos*) olarak o da mı tanrıdır? Bu ve benzeri içerisinden kolaylıkla çıkılmayan bir yığın soru.

Bu soruların yoğunlukla tartışıldığı 3. – 7. yüzyıllar teslisin unsurlarına ilişkin cevaplarıyla teslis inancı dairesinde kalan Hıristiyanlar kadar teslisi tenkit ve reddeden Hıristiyanlar da ortaya çıkmıştır. Böylece birçok akım ve fırka doğmuştur. Teslisi reddeden ve tenkit edenleri ileride ayrıca ele alacağımız için, burada onlardan söz etmeyeceğiz. Burada sadece Katolik, Ortodoks ve Protestan teslisçilerin yukarıdaki sorulara verdikleri cevapları, teslis unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler konusunda söylediklerini özetlemeye çalışacağız.

Hıristiyan teolojisi veya daha dar anlamda *kristoloji*, teslis teolojisi. Bu teolojinin de esasını teslisin unsurlarının tabiatı ve aralarındaki ilişkiler meselesi teşkil eder. Çünkü sayısal olarak üç tane tanrı kabul edip bunların mahiyetsel olarak birliğini öne sürmek ve bir de ayrıca bu mahiyetsel birliği ifade için soyut anlamda, *Scutum Fidei*'de görüldüğü gibi Tanrı'dan veya Tanrılık'tan bahsetmek bu üç tanrının tabiatı ve aralarındaki ilişki sorununu doğurmuştur. Hıristiyan teologları üç tanrının bir tanrı olduğunu bu ilişkilerle çözebileceklerini düşünmüşlerdir. Fakat teslis konusunun zor ve en çetrefilli içinden çıkılmaz konusu da bu konu olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar teslis 381 yılında düzenlenen İstanbul Konsili ile belirli bir şekil almış ise de, teslis unsurlarının tabiatı ve aralarındaki karşılıklı ilişki konusunun hiçbir zaman herkesin uzlaştığı

kesin bir çözüme ulaştırılamamıştır. Teslis etrafındaki tartışmalar dikkate alındığında neredeyse herkesin aynı bir meselede aynı bir görüşü vardır; bunun için de herkes herkesi hata yapmakla, sapıklık veya zındıklıkla suçlamıştır. Hatta Tertullian gibi en meşhur teslisçiler bile aynı bir konu hakkında zaman zaman görüş değiştirerek zıt görüşlere sahip olmuşlardır.

Teslisin Baba, Oğul ve Kutsal Rûh gibi üç unsurundan ve aralarındaki ilişkiden bahsetmek, aynı zamanda birçok kavramdan bahsetmek demektir. Bunların en önemlileri: Tanrılık, Cevher, Tabiat, Öz, Mahiyet, Logos, Hikmet, Şahıs, Araz, Birlik, Çokluk ve Nitelik'tir. Burada hemen şunu ifade edelim ki, Logos dışta bırakılacak olursa, bu kavramların hiçbirisi kutsal metinlerde olan kavramlar değildir; Yunan felsefelerinden alınan kavramlardır. Bu kavramların anlamları ve kullanımları hakkında da teslisçiler arasında büyük farklar vardır. Bu kavramların anlamları ve kullanımlarına ilgili olarak teslisçi teologlar 4. yüzyılın 2. yarısından itibaren ortak bir anlayış oluşturmaya gitmişlerse de, bugüne kadar konuyla ilgili tam bir birlik sağlandığı söylenemez.

İkinci yüzyılın sonlarına doğru yeni oluşturulmaya başlayan teslis, kutsal metinlerdeki Baba tanrı, Oğul (İsâ) ve Kutsal Rûh gibi bu üç kavramın sadece yanyana getirilmesiyle oluşuyordu; hatta son iki unsura "Tanrı" bile denmiyordu. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Justin Martyr (100-165) ve Tertullian (160-225) başta olmak üzere bazı savunmacı teologlar ve Kilise Babaları, teslisin açık bir üçtanrıcılığa dönüşmemesi için, teslisi Yeni-Eflâtunculuk, Stoacılık ve Aristoculuk gibi sahip oldukları farklı felsefi düşüncelerle yorumlamaya başladılar. Böylece teslise Yunan felsefesinden ve gnostisizmden ödünç alınma yukarıda zikredilen bazı temel kavramlar sokulmuş oldu ve aynı zamanda bu, zamanla tam tersi bir sonuç verdi, çünkü özellikle Stoa ve Aristo felsefeleri teslisin ikitanrıcılık ve üçtanrıcılık olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Şimdi söz konusu kavramlardan önemli olan bazılarını tanıtalım.

1. Logos

Hiristiyanlık en çok tartışılan ve teslisi doğrudan ilgilendiren kavram Logos kavramıdır. Bu kavramı Hiristiyanlıkta kendi adıyla anı-

lan kutsal metinde ilk kullanan kimse Yuhanna'dır.⁵⁴ Bilindiği gibi Hristiyanlıktan önce Logos kavramının birbirinden tamamen farklı iki kullanımı vardı: Birincisi, Samî ve Musevî gelenekteki Logos kavramıdır; bunun anlamı Kelime veya Kelâm'dır; daha doğru bir ifadeyle Allah'ın Kelâmı veya Kelimesi demektir. Bu kelime, Yunanca'ya Logos olarak tercüme edilmiştir.

İkincisi, Heraclitus'tan beri kullanılan Yunanlıların Logos kavramıdır. Heraclitus'a göre Logos, evreni idare eden ilk ve evrensel ilkedir; evrensel akıldır.

Hristiyanlar için ilk sorun, Yuhanna'nın bu Logos kelimesini hangi anlamda kullandığıydı. İlk iki yüzyılın Hristiyanları Logos kavramı üzerinde pek durmamışlardır; ancak teslisin oluşmaya başladığı 2. yüzyılın sonlarına doğru teslisçi Hristiyanlar bu kavram üzerinde durmuşlar ve Yuhanna'nın Logos kavramını Yunanlıların Logos kavramı anlamında değerlendirmişlerdir. İlk sapma böyle başlamıştır.

Çünkü Yuhanna kutsal metinleri dikkatlice incelenirse, Yuhanna'nın bu kavramı Samî gelenekteki "Allah'ın Kelimesi" veya "Allah'ın Kelâmı" anlamında kullandığı gayet açıklikle görülebilir. Örneğin Apocalypse 19, 13'de açıklikle "Allah'ın Kelimesi" denmektedir. Böyle olunca Logos, Allah'ın bir şeyi yaratmak isteyince o şeye "Ol!" demesindeki sözü veya kelimesidir; yani Allah'ın Kelâmı, Allah'ın yaratma fiilini ifade eden "Ol!" demesidir. Tevrat ve Yahudi kutsal metinlerinde, Kur'an'da olduğu gibi, Allah'ın Kelâmı, Allah'ın bir şeyi yaratmak için "Ol!" demesini ifade eder.⁵⁵ Yuhanna'nın kutsal metninde başlangıçta Kelime (Söz) vardı; Söz, Tanrı ileydi; bundan âlem var oldu ve Sözün bedenleşmesiyle İsa oldu demesi, Logos kelimesinin Eski Ahid metinlerindeki kullanımıyla aslı anlamda kullanıldığını gösterir. Dolayısıyla Allah, Hz. İsa'yı yaratmayı düşününce "Ol!" dedi ve o da insan olarak oldu denmek isteniyor.

Ancak teslisçi Hristiyanlar, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, teslisin unsurlarının birliğini ve aralarındaki ilişkileri açıklayabilmek için kristoloji ve teolojiye putperest Yunan düşüncesindeki fel-

54 Yuhanna İncili, 1:1-4; Apocalypse: 19, 13.

55 Tevrat, Gen., 1, 3; Mezmurlar (Ps.), 32, 9; Eccclus, 42, 15.

sefî Logos kavramını aktardılar. Bunun için Hristiyanlıktaki Logos kavramını kavrayabilmek için kısaca Yunan filozoflardaki anlamları üzerinde durmakta fayda vardır.

Bilindiği gibi, Logos kavramını felsefede ilk kullanan Heraclitus'dur. Ona göre Logos, dünyaya canlılık ve hareket veren, evreni idare eden evrensel ilkedir.

Heraclitus'tan sonra Logos kavramını yeniden ele alanlar Stoacı filozoflardır. Onlar kavramın anlamını çok genişletmişlerdir. Onlara göre Logos şu üç anlama gelir: (1) Doğanın tanrısal varedici gücüdür; nesneleri hareket ettirir ve doğanın kanunudur; (2) Ahlâkî yasadır; (3) Akıldır; bunun için Stoacılara göre doğal ve ahlâkî yasalara uyan kimse, *Logikos*, yani hikmetli, mantıklı kimsedir.

Bunlara ilaveten Logos, Romalılarda ve Roma vatandaşı olan Stoacılar da devleti ve toplumu idare eden evrensel siyaset anlamında da kullanılmıştır.

Logos kavramı, İskenderiyeli Yahudi teolog Philon ile Yahudi teolojisine sokuldu. Philon Logos kavramıyla iki şeyi ifade etti: (1) Tanrı'nın kelâmı; (2) Tanrı'nın -ilk doğan- çocuğu (*protegenès huios theou*); muhtemelen bununla Hz. Âdem'e işaret edilmiştir.

Teslisi ilk temellendirenlerden Athenagoras ve Justin Martyr Logos'u Tanrı'nın kendisini Baba olarak varetmesi veya oluşturması olarak tanımlarlar. Bunun için Athenagoras, Tanrı'ya ezeli "Logikos" diyor. Tanrı'nın kendinde ve kendi dışına zuhurunun ilkesi olarak görülen Logos, Justin Martyr'a göre kemiyetsel olarak Tanrı'dan farklı ve ayrı, fakat anlam olarak O'nunla aynıdır. Logos, Tanrı'dır ve onun özünde vardır: "Logos endiathetos". Tanrı'da yerleşik bu Logos, O'nun kelimesidir; yani ezeli İâ'dır. Tanrı onunla kendisini ifade ettiğinde, bu Logos, "Logos prophorikos" (yaratıcı Logos) yani Kutsal Rûh olur. Kutsal Rûh aracılığıyla bu yaratıcı Logos, özel bir şekilde Bakire Meryem'den Logos insan, yani İâ Mesih olur. Böylece Tanrı, Logos ile Baba ve yaratıcı oluyor.

Görüldüğü gibi Logos, Hristiyan teolojisinin ilk devirlerinde Tanrı, Tanrı'nın sözü ve aklı, Oğul tanrı ile Kutsal Rûh gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Logos, ilk savunmacı teologlar için üç

tanrının varlığını ve aralarındaki ilişkiyi izahın önemli anahtar bir kavramıdır.

Logos, bu savunmacı teologlar ve Kilise Babaları için o kadar önemlidir ki, Justin Martyr Hristiyanlıktan önce Logos doktriniyi kabul etmiş herkesi Heraclitus başta olmak üzere Hristiyan görmüştür.

Bu kısa açıklamadan sonra genelleme yaparak Hristiyan teolojisi tarihinde Logos'un çok farklı şekilde ve ilk olarak Baba tanrı, ikinci olarak Oğul tanrı ve üçüncü olarak Kutsal Rûh için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Baba tanrının Aklı, Logos'tur;

Baba tanrının Kelimesi, Logos'tur;

Baba tanrının Rûhu, Logos'tur;

Baba tanrının Hikmeti, Logos'tur.

Oğul tanrı İsa olarak, Logos'tur;

Oğul tanrı Mesih olarak, Logos'tur.

Kutsal Rûh, Logos'tur.

O halde Tanrı'nın sözü ve kelâmı olarak Logos, Oğul tanrının ve Kutsal Rûh tanrının varlığının nedenidir. Logos zaman zaman üç tanrının özü, zaman zaman nitelikleri gibi görülmektedir; teologların anlayış biçimlerine göre değişiklik arz etmektedir. Logos doktriniyi kabul etmeyen Hristiyanlar da vardır ki bunlara "Alogi" denir. Bunların başında Theodotus ve Anadolu'da onun takipçileri bir grup Hristiyanlar gelir. Bunlar aynı zamanda Yuhanna kutsal metinlerini de kabul etmemişlerdir. Ancak teslisçi teologlara göre 3. yüzyıldan itibaren Logos sadece teslisin ikinci unsuru İsa veya Oğul tanrı için kullanılmıştır.

2. Cevher

Teslisin oluşum sürecinden itibaren Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un tabiatı konusuyla ilgili en çok tartışılan mesele, bu tanrıların aynı tek cevherden olup olmadıkları ile hepsi cevher ise veya cevhere sahip ise, hangi anlamda bir cevherliğe sahip oldukları meselesidir.

Başlangıçta teslisçi Kilise Babalarının, anlamları kesin olarak belirlenmiş teslis terimleri olmadığından Latince *substantia* (cevher)

karşılığı bazen Yunanca *Ousia* ve bazen *Hypostaseis* kavramlarını kullanıyorlardı. Hatta bu kavramlar biri diğeri yerine de kullanıyordu; örneğin Athanasius meşhur "Amentü" risâlesinde *Ousia* ile, "tabiat" veya somut olarak "varolan" anlamındaki *Hypostaseis* kavramlarının birbirleri yerine kullanıldığı görülmektedir.

325 İznik Konsili'nde, Baba ve Oğul'un tabiatının aynı tek bir "Ortak Cevher" (*homoousios*) oldukları kararlaştırıldı; daha sonra 381 İstanbul Konsili'nde Kutsal Rûh'un da Baba ve Oğul ile aynı cevherden olduğu kabul edildi. Bu kararlardaki üç tanrının aynı cevherden oluşu fikri, Tertullian (160-225)'un şu meşhur sözünde daha önce ifade edilmiş görünüyor: "Bir cevher, üç şahıs" (*Una substantia, tres personae*). Burada cevher, üç ayrı şahıs kabul edilen üç tanrının farklı cevherlerden değil, aynı cevherden olduğunu ifade içindir. Cevherle tanrıların birliği veya bir oldukları düşünülmüştür.

Roma Katolik (bugünkü Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhepleri) Kilisesi'nin bu Ortak Cevher, *Homoousios*, anlayışına karşı, Nestorîyenler, Monofizitler ve diğer bazı nominalist teslisçiler "Benzer Cevher" anlamına *Homoiousios* fikrini kabul etmişlerdir.

Homoousios ve *Homoiousios* tartışmaları, Mesih İnsan İsâ'nın bir veya iki tabiatlı mı? olduğu sorununu ortaya çıkardı. Roma Kilisesi, 431 Efes Konsili'nde Mesih İsâ'nın biri beşerî, ikincisi tanrısal iki tabiatlı olduğunu kabul etmekle beraber bunun nasıl olduğu tam çözümleyemedi; 451 Kadıköy Konsili'nde mesele yeniden ele alındı ve enkarnasyon yoluyla bu iki tabiatın Mesih İsâ'da cevhersel olarak birleştiğini kararlaştırdılar ki buna "Hypostatic Union" denmektedir. Buna göre, aynı cevher ve aynı şahıs olan Mesih kabul edilen bu cevhersel birlik, aynı zamanda Mesih İsâ'nın şahsında "Tanrı, insandır, İnsan Tanrı'dır" anlamını taşımaktadır.⁵⁶ Kısaca ifade edecek olursak teslisçi teolojide Cevher (*Ousia*) soyut tabiat demektir.

3. Şahıs

Teslis dogmasına göre teslisin unsurlarından her birisi, biri diğerinden ayrı ve farklı "Şahıs"tır. Tanrıların şahıslığı, üç tanrıyı birbirinden ayıran şeydir. Şahıs için Yunanca "*Prosopon*", Latince "*Per-*

sona" kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimelerin 3. yüzyıldan itibaren teslisin bütün unsurları için kullanılıp kullanılmayacağı sorunu ortaya çıkınca Batı Hristiyanları ile Doğu Hristiyanları arasında ayrılık başladı. Bu tartışmada, Latince *persona* karşılığı olarak ayrıca bir de Yunanca "*Hypostaseis*" kelimesi kullanınca, bu sefer Batı'da *Hypostaseis* karşılığı Latince cevher (*substantia*) kullanılması gerekirken, varolan bireysel gerçeklik mânâsına "*Subsistentia*" kelimesi kullanıldı. Böylece bir kavram kargaşası meydana çıktı. Nihayet 381 yılındaki İstanbul Konsili'nde *hypostaseis*, *prosopon* ve *persona*, eş anlamlarda ve alternatif olarak teslisin üç unsuru için de kullanılabileceği ve teslisin üç unsurunun birbirinden ayrı üç şahıs olduğu kabul edilmiş oldu. Şahıs kelimesinin tanrılar için kullanımıyla ilgili Yunanlı Kilise Babaları ile Latin Kilise Babaları arasında önemli bir fark vardır: Birincilere göre şahıs, mantıken ve varlık açısından tabiat (*physis*)'tan öncedir; ikincilere göre ise, tabiat mantıken şahıs'tan öncedir.

Daha sonraki yüzyıllarda, Aristo mantığının etkisiyle teslisçi Hristiyan düşünürleri bu mantığı temel alarak cevher, tabiat ve şahıs kelimelerini daha açık-seçik tanımlamaya başladılar. Örneğin Boethius (470-525) şahsı şöyle tanımlar: "Akli bir tabiatın, bireysel (tekil) cevheridir."⁵⁷ Böylece, şahıs, bireysel (tekil) cevher olarak tanımlanmış oldu. Buradaki bireysel cevher, ârâz kabul etmeyen cevher olarak görüldü; çünkü Boethius'a göre ârâzlar şahsı teşkil etmezler.

Ancak daha sonraları 12. yüzyıldan itibaren konuyla ilgili bir tartışma daha zuhûr etti. Çünkü Aristo mantığına göre iki çeşit cevher vardır: (1) *Ousia prote* (*substantia prima*): Bireyde ve tekil varlıkta varolan somut cevher, yani birincil cevher; (2) *Ousia dentera* (*substantia secunda*): Türde ve cinsten varolan soyut cevher, yani ikincil cevher. Tartışma bu sefer bunlardan hangisinin teslisin unsurları için kullanılacağı meselesine dönüşmüştür.

Boethius'un şahsı (*person*), akli tabii varlık olarak tarif etmesi ve nitelemesinden şahsın, bütün varolan tikel cevherlerin ortak adı olan ve akli ve gayri akli, yaşayan ve yaşamayan tikellere aynı şekil-

57 Boethius, *De persone et durabus naturis*, c. ii; *nature rationalis individua substantia*.

de teşmil edilen “*suppositum*”un bir alt bölümü olduğu anlaşıldı. Bu açıdan şahıs, bazen “akli tabii tasavvur” olarak da tarif edildi.

Daha sonra şahıs kavramı, meşhur Aziz Thomas d'Aquin tarafından yeniden ele alınarak, daha açık-seçik hale getirildi. Ona göre şahıs, kendinde ve kendisi için varolan, kuvve ve fiil halde tam ve kâmil olan, ferdi cevhere sahip olan şeydir.

Bu tanım teslîsin her bir üç unsuruna teşmil edilince, şu durum ortaya çıkıyor: İśâ'nın insani tabiatı şahıs değil, sadece tanrısal tabiatı şahıstır. Çünkü insani tabiatı kendi başına cevher değildir. Aksi düşünülürse bu sefer İśâ'da ayrı iki tabiata uygun ayrı iki şahsın varlığı söz konusu olacaktır; işte bunu önlemek için Aziz Thomas böyle şahıs tanımlamasına gitmiştir. Dolayısıyla kendinde cevher olmayan şahıs değildir. Baba, Oğul, Kutsal Rûh, şahıstır; fakat tanrılık veya tanrısal cevher her birinde ayrı ayrı şahıs değildir.

Teslîs bağlamında neyin neyi şahıs veya şahsîlik yaptığı hep tartışma konusu olagelmıştır. Scotus, Suarez ve Tiphanius bu tartışmaların başında gelir. Yeni Tomistçi Terrien ve Billot gibi kimseler ise, şahıs veya şahsîlik, akli bir cevherin fiili varlığı (*esse*)'dir görüşündedirler. Bu son anlayışla, Latin teologlar, yeniden Athanasius ve Yahya ed-Dimeşki (John Damascene) gibi Yunanlı Kilise Babalarının görüşüne dönmüşlerdir. Athanasius, Tanrı'nın tabiatı ve şahsından bahsederken şöyle diyordu:

*Şahıs, bilfiil varlık (esse) ifade eder; tanrısal tabiat ise, mahiyet (quiddity) ifade eder.*⁵⁸

Dolayısıyla Katoliklere göre kısaca şahıs, var olanın bireysel oluşu demektir.

4. Tabiat

Üzerinde en çok kargaşa ve karışıklık olan diğer iki kavram da tabiat (*physis*, *natura*) ve *hypostasis* (uknum, varolan) kavramlarıdır. Genelde teslîşçi teolojide tabiat (*physis*, *physis*), tanrısal mahiyeti ve özü ifade için kullanılmakla birlikte, bazen soyut cevher (*substantia*) anlamında da kullanılmıştır; hatta *hypostasis* anlamında kulla-

58 Athanasius, *He sar hypostasis to einai semainet he de theotes, to ti einai*, (M. 28, 1114); John Damascene, *Dial.*, xlii.

nulmuştur. Diğer Hristiyanlar örneğin Nestorius, *hypostaseis*'i tabiat kavramıyla eşanlamlı kullanırken, Monofizitler tabiatı, *hypostaseis* ile eşanlamlı kullanmışlardır. Öte yandan Sabellius ve Antakyalı Meletius gibi teologlar *hypostaseis*'i, cevher anlamında kullanmışlardır. Diğer kavramlarda olduğu gibi bu kavramların kullanılışı ve anlamları konusunda, ilk devirlerde oldukça bir karmaşanın varlığı söz konusudur. Bu durum, 4. yüzyıldan itibaren teologları ve resmî makamları daha açık seçik düşünmeye sevk etmiş ise de kavram tartışmaları son bulmamıştır.

Göremeli Kilise Babaları, özellikle Nazianzuslu Gregory teslis dogmasının kavramlar arasında kesin ayrımlar yapmıştır. O iki sınıf kavramdan söz eder: Birinci sınıf kavramlar: Bir Tanrılık, Bir Cevher (*ousia*), Bir Tabiat (*physis*); ikinci sınıf kavramlar: Üç varolan (*hypostaseis*), Üç Şahıs (*prosôpa, personae*), Üç Hassa (*idiôtêtes*). Tanrılık, üç bağımsız şahısta ve surette bir öz veya tabiattır.

Buna rağmen tartışmalar devam etmiştir; bunun için Roma Kilisesi, daha önce de belirttiğimiz gibi, Birinci İstanbul Konsili'nde tabiat, *hypostaseis*, şahıs ve benzer kavramların, aynı ve eşit şekilde teslisin üç tanrısı için de kullanılabileceğini kararlaştırmıştır.

5. Tanrılık

Teslise göre Tanrı'nın sayısal olarak üç ve aynı zamanda bir olarak kabul edilmesi, bunun mantıksal ve matematiksel olarak açıklanamaması başta olmak üzere, teslis fikrinin doğurduğu diğer soruları çözebilmek için, 4. yüzyıldan itibaren bazı teologlar, Konsil metinleri ve papalık sık sık tanrılık (*Deity, Godhead, Godhood*) kavramından bahseder olmuşlardır. Tanrılık, başlangıçta tabiat (*physis, natura*) kavramlarıyla ifade ediliyordu.

Bilindiği gibi başlangıcından Boethius (470-525)'un zamanına kadar teslis teolojisini Eflâtuncu, Plotinusçu, Philoncu ve Stoacı felsefeler belirliyordu. Boethius ile birlikte seyir değişmeye başladı; Aristo felsefesi hâkim duruma geldi. O, Aristo'nun cevher ve araz, tümel ve tikel gibi kavramlarıyla teslisi yeniden temellendirme girişiminde bulundu. Daha sonra, buna ilaveten, Meşşâîlerin eserlerinin çevirisiyle Skolastik devirdeki Aristo tekrar gündeme geldi ve özellikle bu çağda

başta Thomas Aquinas gibi teologlar Aristocu fikirleri teolojinin açıklayıcı vasıtası haline getirdiler. İşte bu yüzyılda külli bir kavram olarak Tanrılıktan bahsedilmeye başlandı. Bunun ilk örneğini Gilbert de la Porrée (1076-1154) da görüyoruz. Boethius'un *De Trinitate* adlı eseri üzerine yaptığı şerhinde Tanrılığı, Gilbert:

Üç şahıstaki bir Tanrı, bir tanrılık (*deitas*) veya tanrısalılık (*divinitas*), kendisiyle tanrının tanrı olduğu Tanrı'da bir suret (*forme*)'tir.⁵⁹

şeklinde tanımlıyor. Böylece Gilbert, Tanrı'da varlık (*subsistens*) ve O'nun kendisiyle ne olduğunu (*substentia*) oluşturan suret ayırımı yapmış oldu. *Subsistentiae*, ona göre, bedenlilik, hissilik ve aklılık gibi sıfatlardır; *subsistens* ise bu sıfatların birisine veya hepsine sahip somut varlık veya bedendir. Bu ayırımı şeyi Tanrı için de kullanınca Tanrı'da *Deus* (Tanrı) veya Varolan Varlığı (*Subsistens*) *substentia* (suret) ve *Deitas* (Tanrılık) ayırımlarını yapmıştır.

Bu ayırımla o, diğer teslisçiler gibi Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un tabiatının öncelikle tanrılık olduğunu bir kez daha vurgulamanın ötesinde, Üç tanrının tanrısal birliğinin nerede olduğunu açıklamak istemiştir. Eğer üç tanrının birliği bu Üç'ten birinde olsa o zaman teslis olmaz; o halde bu üçünün dışında fakat aynı zamanda onların tanrılığını birleştiren ve temsil eden külli bir tanrılık kavramı gerekliydi, Gilbert de bunu yaptı. Bu formül, kısmen bir tanrının aynı zamanda nasıl üç tanrı olabileceğini veya tersini açıklasa da, o teslis dogmasının bağrında daha büyük bir yara açmıştır. Çünkü böylece formüle edilen Tanrılık, üç şahıs tanrıyı ifade eden tümel bir kavram mıdır? veya sadece Tanrı'yı ifade eden tikel bir kavramdır veya başka bir ifadeyle sadece zihinsel bir soyutlama mı yoksa varlıksal gerçekliği olan bir kavram mıdır? şeklinde yeni bir tartışmaya, yani realizm ve nominalizm tartışmasına neden olmuştur. Bu, o çağın hem felsefe hem de teslis teolojisi açısından önemli bir tartışmasıydı. Biz burada bu tartışmaların tarihi seyrini ortaya koyacak değiliz. İleride de kısaca değineceğimiz gibi bu tartışmaların sonucunda Hristiyanlıkta ateizmden başka iki, üç, hatta dört tanrıçılık gibi akidevi akımlar çıkmıştır.

59 Gilbert de la Parrée, *De Trinitate*, naklen bkz. Bréhier (E.), *La Philosophie Au Moyen Âge*, Paris, Albin Michel, 1949, s. 174.

Çağdaş teslisçi Hıristiyan teologları, Aristo'nun külli kavram anlayışından oluşturulan bu tanrılık kavramını bugün daha sıkça kullanmaktadırlar. Bu kavram ister realist ister nominalist anlayışla kullanılırsa kullanılsın, kullanımla üç şey amaçlanmaktadır ki birincisine ve ikincisine yukarıda işaret ettik. Hatırlayalım: Sadece Tanrı, yani Baba Tanrı'nın değil diğer Oğul ve Kutsal Rûh tanrıların da aynı eş-tanrılık tabiatına sahip olması ve bu üçünün birliği tanrılık kavramıyla izah edilmeye çalışılmıştır. Üçüncüsü ise, Havârici ve Savunmacı Kilise Babaları devrinde başlayan bu üç tanrıdan hangisi daha büyüktür ve üstündür tartışmasına bir cevap oluşturmaktır. Bu son sorun, 2. ve 3. yüzyıl teslisçi teologları çok uğraştırmış bir sorudur.

Buradaki en önemli tartışma, tanrısal özün veya tanrılığın, kendi başına bir varlığının olup olmadığıdır. Genelde teslisçiler, tanrısal özün veya tanrılığın, kendi başına varolmasına rağmen, üç şahıs ve üç varolan (*hypostaseis*) ile o kadar ilişkilidir ki, Üç'ünden ayrı var değildir; o halde tanrılık ayrı bir şahıs değildir derler.⁶⁰ Görüldüğü gibi bu oldukça çelişkili bir anlayıştır. Tanrılık, üç şahısta yani Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'ta varsa ve onlardan ayrı değilse, kendi başına var olan bir şey değildir; kendi başına varlığından söz edilemez; tanrılık bu durumda olsa olsa üç tanrının aynı bir niteliği olabilir; başka bir deyişle tanrılık varlık değil, bir nitelik olabilir. Tanrılık iddia edildiği gibi kendi başına varsa, velev ki üç tanrıda olsa bile, bu durumda varolanın şahıs olmaması söz konusu olamaz. Yunan felsefesinden ödünç alınan yukarıda bahsettiğimiz bütün kavramlar ve onlar etrafında vuku bulan farklı anlayışlar ve tartışmalar dikkate alındığında, teslis dogmasını izahtan çok, izahını güçleştirmiştir diyebiliriz.

E. Teslis Unsurları Arasındaki İlişkiler

Teslisçi teoloji aynı zamanda teslisin unsurları arasındaki ilişkilerin teolojisidir. Teslis dogmasına göre Baba, Oğul ve Kutsal Rûh gibi üç ayrı şahıs tanrı varsa ve üçü aynı zamanda bir tanrı ise, ister istemez aralarında bir ilişkinin olduğu kaçınılmaz olarak düşünülecektir.

60 Geddes (L.W?), "Person", C.E., c. XI, s. 2.

a. İlişki Şekilleri

Teslisin unsurları arasında genel olarak iki şekil ilişkinin varlığından söz edilir. Birincisi, doğurtma (*begetting*); ikincisi, üfleme (*breathing, spiration*). Her tanrısal unsur veya şahıs, diğer iki şahısla olan ilişkisiyle varolur. Yunanlı Kilise Babalarına göre, bu menşe ilişkisidir; hâlbuki Latin Kilise Babalarına göre ise, iki çeşit ilişki, zıtlık ilişkisidir.

b. İlişkilerin Özellikleri

Yukarıdaki ilişki şekillerine göre, ilişkilerin özelliği değişmektedir.

Yunanlı Kilise Babalarına göre üç şahsın üç ayrı ilişki özelliği vardır: (1) Doğurulmamış oluşu (*agennésia*); (2) Doğurulmuş oluşu (*gennésia*); (3) Zuhur (*ekporeusis*). Baba, tanrılığın temelidir; Baba, Oğul ve Rûh ile tanrılığı paylaşır.

Latin Kilise Babalarına göre üç şahsın dört ayrı ilişki özelliği vardır: (1) Doğurtma; (2) Doğurulmuş olma; (3) Üfleme; (4) Üflenmiş olma.

Fakat bu farklı dört ilişki özelliği, hakiki anlamda varolan sadece üç ilişkiyi niteler: (1) Babalık; (2) Oğulluk; (3) Rûhilik (*spiration*). Tanrılık paylaşımsal değildir. Dolayısıyla tanrı olma bakımından Baba, Oğul ve Kutsal Rûh eşittirler.

Yunan teolojisi, özellikle Göremeli Kilise Babalarının teolojisi, tanrısal birliği üç şahsın ilişki birliğinde (*perichoretic*) görür. Hâlbuki Aziz Augustine'in yolunu izleyen Latin teslisçi teoloji, tanrısal birliği, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un ortaklaşa sahip oldukları tanrısal tabiatla olduğunu söyler.

İşte yukarıda özetlediğimiz ilişki şekillerine ve ilişkilerin özelliklerine göre, teslisin üç unsurunun işlevleri değişiklik arz eder.

Yunan teolojisine göre, Nyssalı Gregory'de olduğu gibi, yaratılışa ilişkin Tanrı'nın her fiili Baba'dan sudûr eder, sonra Oğul'dan geçer ve Kutsal Rûh ile olgunlaşır ve icra edilir. Mantıken bundan bir işin üç tanrı tarafından paylaşılarak yapıldığı sonucu çıkar. Ancak sonrakı devirlerde bundan vazgeçiliniştir ve böyle bir sonuca ulaşmak için, şu aksiyomu ortaya atmışlardır: Üçlü tanrının bütün işleri,

dışarıda (soyut dünyada) bölümsüz birlik arz eder (*opera trinitatis ad extra indivisa sunt*).

Latin teolojisine göre ise, Tanrı'nın üç-şahıslı cevheri fiilleri var eder. Yani fiili, üç tanrı birlikte irade eder ve yaparlar. Diğer taraftan Plotonius'un etkisiyle Aziz Augustine tanrının tabiatını sevgi olarak tanımlar. Dolayısıyla üç tanrının ilişkisi, sevgi, seven ve sevilen ilişkisidir. Onun sevgiyi teslis unsurlarının tabiatı ve ilişkilerini sağlayan bir unsur olarak görmesi ister istemez yaratılmışların yani evrenin ezeliğini kabule götürür. Çünkü sevgi, sevilen gerektirir. Nitekim Thomas Aquinas hiçbir akıl bunu inkâr etmez; ancak Eski-Ahid'in Tekvin'i ve Hıristiyan imanı bizi bundan kurtarır demiştir. Aziz Augustine gibi Meister Eckhart, ünlü mistik, sevgi olarak tanımlanan tanrısal tabiat fikriyle evrenin kідemini savunmuştur ve 1329'da bu yüzden cezalandırılmıştır. Bunun için Batı'da 13. yüzyıldan itibaren Kilise teolojisi, mistisizmden ayrı tutmuştur.

F. Zamansal veya İçkin Teslis Anlayışı

Ezeli teslis anlayışının zıddına, İsa'nın ve Kutsal Rüh'un varlığının Baba tanrı gibi ezeli olmadığını kabul eden teslis anlayışıdır. Ezeli olan sadece Tanrı'dır. Tanrı evreni yaratmaya başlayınca önce yaratmanın vasıtası olarak Kutsal Rüh'u veya Logos'u, sonra da İsa'yı yarattı. Dolayısıyla teslis, İsa'nın Mesih olarak Meryem'den doğumuyla oluşmuştur. Bu teslis anlayışına en iyi iki örnek, Ankaralı Marcellus'un ve Nestorius'un teolojik fikirleri olduğu için, bunu onların fikirlerini kısaca özetleyerek anlatalım.

a. Marcellus

Ankara bışöpu olan Marcellus (öl. 374), başlangıçta katıldığı İznik Konsili'nde, Aryüs'e karşı, ezeli teslis anlayışını savunan Athanasius tarafını tutmuştur. Ancak daha sonra, muhtemelen Sabellius gibi Monarşiyenistlerden etkilenerek önceki fikirlerinden vazgeçmiştir. Marcellus, ezelde Tanrı'nın tek bir şahıs (*monas*) olduğunu savunur. Tanrı kendisinde kuvve halde bulunan Logos (Kelime) ile yaratılışı başlatınca Logos yaratıcı bir güç halini alır ve onun aracılığıyla her şey var olur. Sonra enkarnasyon yoluyla Logos, bedenleşir ve İsa, Tanrı'nın Oğlu olarak yaratılır. Böylece yaratılış ile zaman içinde Logos ve İsa, Tanrı'dan ayrı varlıklar olarak ayrılmış oldular.

Böylece yaratılış ile ayrı bağımsız varlık haline gelen Logos'a ve İsa'ya Marcellus'un tanrı deyip demediği çok açık olarak belli olmakla birlikte, onun kesin olarak ezeli bir üçlü tanrı anlayışını kabul etmediğini söyleyebiliriz.

Marcellus bu son fikirlerinden dolayı, önce 336 yılında geçici olarak ve daha sonra da kesin olarak vazifesinden el çektilmiş ve takibata uğramıştır. Marcellus'un fikirlerinin teslisçiler arasında yayılmasını önlemek için de papalık İznik Konsili'nde kabul edilen teslis dogmasına "İsa'nın hükümranlılığının sonu olmayacak" şeklinde bir cümle eklemek zorunda kalmıştır.

Marcellus'un zamansal teslis anlayışına, aslında Monarşyanistlerinki gibi nominalist bir teslis anlayışı olarak bakılabilir. Kendinden önceki Monarşistlerin ve daha sonraki Nestorius (öl. 451)'un teslis anlayışları da zamansal teslis olarak nitelendirilebilir.

b. Nestorius ve Nestoryanizm

Nestorius (öl. 451)'un mezhebine Nesturiyanizm denir. Nestorius, Maraş yakınındaki veya yukarı Suriye'deki o günkü ismiyle Germanicia'da doğmuştur ve 451 yılında Mısır'daki Sebayd'ta sürgünde ölmüştür. Antakya'da Mopsuestialı Theodore (350-428)'un öğrencisi olmuştur. Daha sonra 428 yılında İstanbul Patriark'ı olarak atanmıştır. Nestorius, daha önce ve o günlerde zındıklar olarak ilan edilen Makedonyalılar, Pelagianlar, Qrartodecimanlar, Novatianlar ve diğer Aryüs taraftarlarıyla mücadele etmiştir. Nestorius, 429 yılının ilk yarısından itibaren, kendi adıyla anılacak mezhebin anlayışlarını ortaya koymaya başlamıştır. Önce Aziz Celestine, Nestorius'u mahkûm etmiştir. Daha sonra 430 yılında düzenlenen Roma Konsili'nde mahkûm edilmiştir; bu karar Papa III. Pope Sixtus tarafından onaylanmıştır. 431 Efes Konsili'nde İmparator Theodosius'un emriyle Kiliseden uzaklaştırılmıştır. Aynı imparator, 30 Temmuz 435 tarihli emriyle Nestorius'un bütün kitaplarının yakılmasını ilan etmiştir.

Nestorius, önce Hz. Meryem'e "Theotokos" (Tanrı taşıyıcısı) denemeyeceğini ancak "Christotokos" (Mesih taşıyıcısı) denebileceğini söylemiştir. Bunun anlamı şu: Hz. Meryem'in doğurduğu oğlu İsa, Mesih İsa'dır, Baba Tanrı ile cevher birliği yoktur ve o başlangıçta insandır; Hz. Meryem, teslisin ikinci unsuru Tanrı İsa'yı doğurmadı;

insan tabiatlı İsa'yı doğurdu. Nestorius, hocası Mopsuestialı Theodore ve Tarsuslu Diodorus ile Antakya mektebinin etkisindeydi; onlar gibi o da, Logos'un veya Tanrısal Kelime'nin İsa'yı enkarnasyon yoluyla tanrı yapmadığını, ancak Mesih yaptığını söyler. Tanrı'nın onu Mesih yapmasıyla İsa, tanrısal bir tabiat daha kazanarak iki tabiatlı olmuştur. Ancak İsa'nın tanrısal tabiatı kazanması, İsa'nın gerçek varlıksal ve cevheresel olarak tanrı olması anlamına gelmez; İsa manevî ve ahlâki olarak Tanrısal nitelik kazanması anlamındadır ki, İsa'nın manen Tanrı ile ittisalini (*synapheia*) ifade eder; yoksa onun Tanrı ile cevheresel ittihadını, yani bir olmasını (*enosis*) ifade etmez. Başka bir ifadeyle İsa, esasen tabiatı itibarıyla insandır; Mesih olmakla manen Tanrı'nın Oğlu olmuştur. Nestorius'un fikirleri, Loofs'dan Harnack'a kadar birçok çağdaş teologlar tarafından tartışılmıştır; bazıları onun fikirlerini Roma Kilisesi'nin teslis dogmasına yaklaştırmak isterken, bazıları onun gerçekte Roma Kilisesi ve Monofizitlerin inandığı anlamda ezeli bir teslise inanmadığını söylemişlerdir. Gerçekten Nestorius'tan bir teslisçi değildir; olsa olsa nominalist bir teslisçidir. Hatta Nestorius, İsa'nın ölümüyle Mesihliğin son bulacağını savunmuştur ki, onun bu fikrine bir itiraz ve cevap olmak üzere Roma Kilisesi, İznik-Kadıköy kararlarına "İsa'nın hükümranlığının sonu olmayacaktır." şeklindeki ibareyi eklemek zorunda kalmıştır.

Nestorius'un İstanbul'da kiliseden kovulmasına ve kitaplarının yakılmasına rağmen, Nesturyanizm, Orta Doğu'da, Mısır ve Kuzey Afrika'da, İran'da hatta Çin, Moğolistan ve Hindistan içlerine kadar yayılma imkânı bulmuş; 6. ve 7. yüzyıllarda güçlü bir akımdı. Orta Doğu'daki ve İran'daki Nestoriler, kendilerine "Kaldeliler" adını verirler; Batılılar ise onları, "Doğu Hristiyanları" olarak nitelerler. Hindistan Nestorileri, bugün "Malabarlar" olarak anılmaktadır. İslâm'ın doğuşuyla pek çoğu Müslüman olmuştur. Hristiyanlığa devam eden Kaldeliler'in çoğu da sonradan Katolikleştirilmişlerdir. Eski geleneği sürdürenler ise bugün "Asurlular" olarak nitelenmektedir ve sayıları çok azdır.

III. TESLİSİN OLUŞUMU VE YABANCI KAYNAKLARI

Buraya kadar tanıtmaya ve anlatmaya çalıştığımız şekilde ve bugün Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerinin inandığı teslis

dogması, yani "Baba Tanrı"nın yanında Hz. İsa'nın ve Kutsal Rûh dedikleri Cebrâil'in de tanrı olduğu fikri, ne isim olarak ne de öğreti olarak Hristiyanlığın hiçbir kutsal metninde yoktur. Hristiyanların kendileri de bunu kabul ederler; örneğin *Katolik Ansiklopedisi*'ndeki teslis maddesinin yazarı bunu açıkça ifade etmektedir:

Kutsal yazılarda, bununla birlikte Üç ilâhî Şahıs'ın beraberce ifade edildiği tek bir kavram yoktur.⁶¹

Böyle bir teslis dogması, ancak 325 yılında İznik Konsili ile Batı Hristiyanlığının resmi inancı ve öğretisi halini almaya başlamıştır ve bundan önce O (İsa) genel olarak Hristiyanlar tarafından gerçek bir tanrı gibi algılanmıyordu.⁶²

Teslis inancını bir öğreti olarak havârilere ve Havârici ilk Hristiyanlarda da görmek mümkün değildir. Daha önce de anlatmaya çalıştığımız gibi, aksine onlar apaçık bir şekilde tevhid inancını benimsemişlerdi. O halde teslis dogması nasıl ve nereden doğmuştur?

Çağdaş Hristiyanlık tarihi ve dogması hakkında yazarların bir kısmı, teslis ve diğer bazı önemli Hristiyan geleneklerinin tamamen çok eski devirlerden süzülüp gelen putperestlikten esinlenerek oluşturulduğu ve bunların "Tarihi İsa" ile hiçbir ilişkisinin olmadığı inancındadırlar. Bu sınıf yazarların en açık dillisini Arthur Weigall teşkil etmektedir. O şöyle der:

Kiliseye ait Hristiyanlığın büyük bir kısmının, putperestliğin yeniden gydirilmiş hali olduğu öyle açıktır ki bir kimse onun hakkında eski putperest tanrıların son kalesi dahi diyebilir.⁶³

Aslında Weigall'dan yüzyıllarca önce, Justin Martyr (100-165), Ireneaus (130-200) ve Tertullian (160-225) gibi bazı teologlar, Hristiyanlığa putperestlikten, gnostisizmden ve Yunan felsefesinden giren fikirlerden, Hristiyanlık ile putperestlik arasındaki benzerlikler ve farklılıklardan bahsetmişlerdir; özellikle Ireneaus, bu yabancı fikirlerin Hristiyanlığa sokulmasından yakınmıştır. Nitekim yüz elli yıl sonra İznik Konsili esnasında Arius'a karşı Athanasius'un

61 Joyce (G.H.), "The Blessed Trinity" maddesi, C.E., c. xv, s. 1.

62 Weigall (A.), *Hristiyanlığınzdaki Putperestlik*, s. 95 vd.

63 Weigall (A.), *age.*, s. 11.

teslis anlayışını destekleyen Ankaralı Marcellus (öl. 374) daha sonra teslis hakkındaki fikirlerini değiştirir ve üçlü tanrı anlayışının Hermes'ten ve Eflâtun'dan alınarak Hristiyanlığa sokulduğunu söyler: Valentinus'un *Üç Tabiat Üzerine* adlı kitabında sapıklığı ilk olarak icat ettiği gibi, Tanrı'nın Kilisesi'ni fesada uğratan Ariyüsçü manyakların sapıklığıyla şimdi Katoliklerin kendileri üç uknum (*hypostases*) öğretiyorlar. Çünkü Valentinus Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak üç uknum ve üç şahıs fikrini ilk olarak icat edendir, onun bunu Hermes ve Eflâtun'dan çalmış olduğu ortaya çıktı.⁶⁴

Görüldüğü gibi Ankaralı Marcellus'a göre de teslis dogmasının kaynağı Eflâtun gibi filozofların düşünceleri, gnostisizm ve putperestliktir.

Diğer bir kısmı ise A. von Harnack'tan Paul Tillich'e, teslisin dogma olarak yapılanmasını eski Yunan felsefesinin tesiriyle açıklamakla birlikte, malzemesinin, onların tabiriyle ekonomisinin sahih kabul edilen kutsal metinlerde var olduğunu söylemektedirler.

Önce kutsal metinlerden teslisin varlığına temel teşkil ettiği söylenen fikri malzemenen önemlilerini sıralayalım:

Matta: 28:19: ... Onları Baba, Oğul ve Kutsal Rûh adına vaftiz edin.

Markos: 1:1: Tanrı Oğlu İsa Mesih'in İncili'nin başlangıcı...

(Hemen belirtelim ki Markos'un eldeki metnindeki bu cümleler, bu metnin en eski nüshalarında yoktur.)

Luka: 22:70-71: Onların hepsi: Yani sen Tanrı'nın Oğlu musun? diye sordular. O da onlara: Söylediğiniz gibi, ben O'yum, dedi.

Yuhanna: 1:1-2: Başlangıçta Kelime (Logos) vardı. Kelime Tanrı ile birlikteydi.

(Harnack ve diğer bazı Hristiyan teologları, Yuhanna metninin bu cümlelerinin ve Logos kelimesinin onun metnine sonradan sokulduğunu söylemektedirler.)

Yuhanna: 20:31: Ne var ki yazılanlar, İsa'nın Tanrı'nın Oğlu Mesih olduğuna inan edesiniz... diye yazılmıştır.

Yuhanna: 14:10: Ben Baba'dayım, Baba ben'de, inanmıyor musunuz?

64 Logan (A.), *Marcellus of Ancyra (Pseudo-Anthimus), On the Holy Church, Text, Translation and Commentary, Verses-8-9, Journal of Theological Studies*, NS, c. 51, Pt. 1, April 2000, s. 95.

Bunların dışında Pavlus'un Mektuplarına da göndermeler yapılmaktadır. Pavlus çeşitli mektuplarında Tanrı'yı "Baba" ve Hz. İsa'yı "Tanrı'nın Oğlu" gibi nitelemektedir.⁶⁵

Kutsal metinlerin ifadelerinin anlaşılması ve yorumlanması, hatta metinlerin sahlılığıne ilişkin yapılmış ve bizim yapacağımız tenkitleri bu konunun sonuna bırakarak konumuza devam edelim.

Hristiyanlık, 1. yüzyılda Antik Yunan ve Roma putperestliğinin ve felsefesinin hâkim olduğu Kuzey Afrika, Anadolu ve Güney-Doğu Avrupa'da başta Pavlus'un misyonerliği ile yayılmaya başlayınca, bu putperestlik ortamında, putperestler Hristiyanlaşınca, onlardan Yunanlı ve Latin Kilise Babaları olarak bilinen savunmacı (*apolojist*) din adamları, kendilerini bir yandan Roma İmparatorluğunun otoritesine, diğer yandan putperestliğe ve devrin baskın felsefelerine karşı savunma ihtiyacı içerisinde Hristiyanlığın sistemli bir akidesini oluşturmaya başladılar; bunun için de kutsal metinlerde geçen yukarıda zikrettiğimiz ifadeleri yüzyıldan itibaren yorumlamaya başladılar. Böylece ister istemez savunmacı bir teoloji oluştururken aynı zamanda devrin kültürel ve felsefî unsurlarından etkilendiler. Bu, birçok Hristiyan tarihçisinin ortaklaşa kabul ettiği bir hakikattir. Zaten teslis kelimesi karşılığı kullanılan *Trinitas* kavramı da aynı yüzyılda ortaya çıkmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi zamanındaki bazı teslisçi Hristiyan inançlarını belirtmek üzere onu ilk kullanan Tertullian (160-225)'dir.

Teslis inancının ve teslisci teolojinin oluşumuna Hristiyanlık dışı kaynağın nasıl tesir ettiğini tek tek görmezden önce, Harnack'dan Tillich'e birçok bilğine göre bu kaynakların neler olduğunu ismen zikrederim. Önce Tillich'in şu sözünü aktarmada yarar vardır. Kilise kurumunun ve organizasyonunun, Roma İmparatorluğunun hâkimiyetçi siyasetini model alarak oluştuğundan bahsettikten sonra, Tillich şöyle der:

Biz aynı şeyi, Hristiyan dogmasını yaratan Yunan felsefî kavramları için de söylemeliyiz.⁶⁶

65 Bunlar için örnek olarak bkz. Rom.: 1: 4, 8; 8: 14. Thess.: 1, 1. Ephes.: 1, 17. 1. Kor.: 8, 6.

66 Tillich (P.). *A History of Christian Thought*, New York, A Touchstone Book, 1967-68, s. 2.

Benzer bir görüş daha önce şarkiyatçı Gauthier tarafından da ifade edilmiştir:

... Hristiyanlık, Yunanlı Kilise Babaları'nın elinden ortaya çıktığı şekliyle, İsa tarafından reforme edilmiş Yahudilikle Yunanlıların geliştirdikleri felsefi doktrinlerin ilkelerinin birleştirilmesi olarak görünmektedir.⁶⁷

Tillich'in ifadesiyle Hristiyan dogmasını yaratan Yunan felsefeleri ona göre şunlardır: Şüphecilik (*Skepticism*), Eflâtuncu gelenek, Stoa-cılık, Eklektizm.⁶⁸ Harnacks da şu filozofları sayar: Eflâtun, Plotinus, Porphyrius, Philo (Philon), Heraclitos vb.⁶⁹ Ayrıca uzun uzun bu filozofların etkilerinden söz eder.

Zaten, teslisin oluşumuna fikirleriyle katılan Yunanlı ve Latin Kilise Babalarının en meşhurları, yaşlılık zamanlarında Hristiyan olmuşlar ve çoğu da devrin felsefi akımlarından birine bağlıydılar. Örneğin:

İskenderiyeli Clement: Hellenistik devir Stoa mektebine bağlıydı.

Origen: Plotinus ile birlikte Yeni Eflâtuncu felsefenin esas kurucusu Amanius Saccas'ın öğrencisiydi.

Tertullian: Stoacı mektebe bağlıydı.

Augustine: Eflâtuncu ve Yeni-Eflâtuncuydu.

Burada teslisin oluşmasındaki yabancı tesirleri tarihi perspektiften ele alıp inceleyecek değiliz. Zira bu, bu kitabın hacmine sığmayacak kadar uzun bir meseledir. Sadece özet olarak önemli noktalara dikkat çekmekle yetineceğiz.

Aşağıda göreceğimiz gibi Teslis (Üçleme) fikri evrensel putperestliğin özel bir inanç biçimidir. Hristiyan teslisinin üç unsurunu oluşturan Baba, Oğul ve Kutsal Rûh, yani Baba Tanrı, Oğul Tanrı, Kutsal Rûh Tanrı kavramları Eski Ahid'in kavramlarıdır; fakat bu kavramlar aynı zamanda putperestlikte de kullanılan kavramlardır; muhtemelen Yahudiliğe putperestlikten geçmiştir; ancak genelde Yahudi-

67 Gauthier (L.), *Introduction à l'Etude de la Philosophie Musulmane*, Paris, E. Leroux, 1923, s. 68.

68 Tillich (P.), *age.*, s. 3-9.

69 Harnack (v. Adolph), *History of Dogma*, çev. N. Buchanan, New York, Dover Publication, c. I, s. 47-57, 96; c. VI, s. 107-128.

ler bunları mecazî anlamlarda kullanmışlardır. Aynı şekilde Logos kavramı, Allah'ın Kelimesi anlamında hem Eski Ahid'in kavramıdır hem de evrenin var edicisi ve idare edicisi ilke anlamında Yunan felsefesinin bir kavramıdır. Hristiyan kutsal metin yazarları bu kavramları doğrudan Eski Ahid yazılarından alarak kendi metinlerinde kullanmışlardır. Özellikle Yunanlı ve Latin Kilise Babaları Kutsal Metinlerdeki bu kavramları doğrudan gnostik ve Yunan putperest felsefeleriyle yorumlayarak teslis dogmasını oluşturmuşlardır.

Daha önce sık sık dile getirildiği gibi, İmparatorluğun içindeki çok farklı Hristiyan inançlarını siyasi, sosyal ve iktisadî mülahazalarla bir düzene sokmak ve bir tebanın birliğini sağlamak üzere Büyük Konstantin İznik'te 325 yılında meşhur Konsil'i tertiplemiştir. Fakat bu Konsil'de amaçlanan şey tahakkuk etmemiştir. Konsil'de tartışılan ve o güne dek oluşmuş iki baskın inanç şeklinden birisi Athanasius'un ve arkadaşı Marcellus'un bugünkü Hristiyanların teslis dogmasının temelini oluşturan Teslis fikriydi; diğeri de buna karşı olan Arius'un tevhidci fikriydi. Konsil'de özellikle Roma Kilisesi Athanasius'un teslisini resmî inanç olarak benimsedi. Arius ve taraftarları ağır baskılara maruz kalmalarına rağmen fikirlerini yaşatmaya devam ettiler. Ancak tartışmaların sonu gelmedi. İznik Konsili kararlarını benimseyen teslisçilerin bizzat kendi içlerinde teslisi tartışmaya devam ettiler; çeşitli nedenlerle kararlara itiraz edenler bu arada farklı inanç biçimleri geliştirdiler. Roma Kilisesi'nin etkisiyle genelde Roma imparatorları ve idareciler, teslis dogmasının yaygınlaşması taraftarlarıydı. Ancak bir yandan Aryüsçülere karşı, diğeri yandan da daha sonra Monofizitlerin ve Nestorilerin beslendiği Antakya'da oluşmaya başlayan ve Hz. İsâ'nın tarihi şahsiyetini ve ahlâkî öğretisini harfî anlamda öne çıkaran –ki bugünkü Tarihi İsâ arayışı içerisinde olan bazı modern teologların ilk adımlarını teşkil eden- Antakya mektebine karşı 325 İznik Konsili'nde kabul edilen teslis dogmasının teolojik ve felsefî anlamda geliştirilmesine ihtiyacı vardı.

Bu ihtiyacı, 381 İstanbul Konsili'nden önce karşılamayı Göreme teoloji mektebini oluşturan bazı teologlar üzerlerine aldılar. Bunların ünlüleri Azize Macrina (328-380) ile iki kardeşi Büyük Basil (330-

379) ve Nyssalı Gregory (332-395) –bu üç kardeş Kayserili’dirler- ve Nazianzuslu Gregory (330-395)’dir. Bunlardan Basil ve Nazianzuslu Gregory Atina Mektebinde felsefe eğitimi görmüşlerdir. P. Tillich’in ifadesiyle onlar;

Konstantin idaresinde Hristiyanlık muzafer olduktan ve İznik dogması kesinleştikten sonra, tekrar yeniden teoloji için felsefe ile Hristiyan dogmasını birleştirme atılımı mümkün hale geldi. Fakat bu teolojinin atılımı, savunmacı teologlara ve Origen’in yaptıkları ilk büyük atılımın tazeliğini taşıyordu ...

Bu Göremeli Babalar, özellikle Nazianzuslu Gregory, teslis dogmasında kullanılmakta olan kavramlar arasında daha kesin ayrımlar yaptı. İki küme kavramlar kullandı: Birincisi, bir tanrılık, bir öz (*ousia*), bir tabiat (*physis*); ikinci küme, üç cevheresel varolan (*hypostaseis*), üç hassa (*idiotêtes*), üç şahıs (*prosôpa, personae*). Tanrılık, üç surette bir öz veya tabiat, üç ayrı gerçeklik. Her üç, aynı iradeye, aynı öze ve aynı tabiata sahiptir. Bununla birlikte üç sayısı gerçektir; üçten her birisinin kendine has özellikleri veya karakterleri vardır. Baba’nın doğurulmamış özelliği vardır, o baştan sona ezelidir. Oğul’un doğurulmuş olma özelliği vardır. Rüh’un, Baba’dan ve Oğul’dan tezahür etme özelliği vardır. Fakat bu karakteristikler, tanrısal özdeki farklar değildir; sadece birbirleriyle olan ilişkilerindeki farklardır. Bu, karmaşık ve soyut bir felsefedir, ancak kilisenin birleşmesine imkân sunmuştur...⁷⁰

Göremeli teologların, İznik Konsili’nde kabul edilen teslis dogmasını yeniden yorumlamaları teslis dogmasının sorunlarını halletmekle birlikte –çelişkilerini daha sonra göstereceğiz- 381 yılında toplanan İstanbul Konsili’ne ve daha sonraki Konsillere teslis konusunda temel teşkil etmiştir. Latin Hristiyanlığının da temelini teşkil eden bu teslis dogmasını yaklaşık bir asır sonra Yeni-Eflâtunculuk felsefesiyle yeniden bir yorumunu meşhur Aziz Augustine yapmıştır.

Augustine (354-430), olgun bir yaşta Hristiyanlığa girmezden önce babası gibi putperestti ve sonraları Zerdüştlüğe meyletmiştir ve özellikle Yeni-Eflâtunculuğun kurucusu sayılan Plotinus’un felsefesini benimsemiştir. Bir ara Cicero’nun felsefesine meyleden Augustine, şüpheli olmuştur. Milano bışopu Aziz Ambrose’un yardımıyla Hristiyanlığa girmiştir. Eflâtuncu ve Yeni-Eflâtuncu felsefi teolojisiyle

70 Tillich (P.), *A History of Christian Thought*, ed. by C.E. Braaten, New York, A Touchstone Book, 1967-1965, s. 76-77.

Augustine, 13. yüzyıla kadar Batı'da adeta tek otorite olmuştur; bu yüzyılda Thomas Aquinas'un Aristocu felsefeleriyle Hristiyan teolojisi yeni bir safhaya girmiştir.

Augustine'in teslis ve teoloji anlayışı, onun "Tanrı'yı ve rûhu bilmek istiyorum. Başka hiçbir şeyi, asla başka şeyi değil" meşhur sözüyle dile getirilmiştir. Ona göre rûh, Tanrı'nın insana görüldüğü yerdir. O böylece teslisin ikinci kavramının ifadesi olarak Yunan felsefesindeki Logos doktrininin merkeze almıştır. Gerçekten ondan önce, Justin Martyr hariç, özellikle de havârici ve savunmacı Kilise Babaları Logos üzerinde pek fazla durmamışlardır. İkinci olarak Augustine, teslis unsurlarının birbirleriyle ve "tanrıların" varlıklarla ilişkisini anlatmak için teslis dogmasına sevgi ve aşk kavramını sokmasıdır. Bu aşk iki kavramla ifade edilmiştir: *Agapê* ve *Erôs*.⁷¹ *Agapê*, Logos'un bedenleşmesi ve İsâ olarak görünmesidir. *Erôs* varlıkların Tanrı'ya meylini ve yönelimini gösterir. Dolayısıyla aşk, teslisin üç unsurunu birleştiren bir "cevher"dir.

Augustine'e göre Baba, Oğul ve Kutsal Rûh, her üçü ayrı şahıstır; fakat tek cevhere, aynı tabiata, aynı niteliklere ve fiillere sahiptirler. Augustine'in bir taraftan insanın içindeki yöneten tanrı olarak Logos'a ağırlık vermesi ve aslı günahı savunması, diğer taraftan insan iradesinden bahsetmesi bir çelişkiydi. Ancak Augustine bunun farkında olduğu için Yeni-Ellâtuncu mistik bir anlayışla çözmeyi düşünüyordu. Bunun için Augustine, Tanrı'ya imanı, insanın iradesini Logos'a teslim etmesi, imansızlığı şeytana teslim etmesi olarak görüyordu. Buna göre inananların fiillerinin gerçek fâili Logos'tur ve inanmayanlarınki ise, Şeytan'dır. Dolayısıyla neticede Augustine'in teslis anlayışı katı bir cebriye ve kadercilik halini almıştır ki, çağdaşı Britanyalı Pelagius (öl. 418), Augustine'i bunun için çok katı bir şekilde eleştirerek belki de Hristiyanlıkta ilk defa çok açık bir şekilde insanın irade özgürlüğünü dile getirmiştir. Ne var ki, hem Pelagius hem de Augustine'e karşı olan meşhur teolog Nestorius 431 Efes Konsili'nde Pelagius'u sapık ilân edilmiştir.

71 Burada şunu hatırlatalım ki, ünlü İsveçli teolog Anders Nygren *Agapê and Erôs* adlı eserinde Augustine'i ve teolojisini bedensel cinselliği ifade eden *Erôs* ile manevi sevgiyi birleştirmesinden dolayı tenkit etmektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Augustine ile de teslis üzerine tartışmalar son bulmamıştır; ancak onunla Batı veya Latin Hristiyanlığının teslis anlayışı belirli bir oluşum aşamasına ulaşmıştır. Orta Çağ boyunca özellikle Fransisken tarikatı Augustine'i takip etmiştir. Modern Çağda özellikle yaşlı Hegel, onun Logos anlayışını temel alarak yeni bir teslis felsefesi oluşturmuştur.

A. Teslis Fikri

Putları ve tanrıları Üçleme (teslis) denen *Triads* fikri, coğrafyası ve zamanı ne olursa olsun bütün putperestliğe ait evrensel bir inanış şekli olarak gözükmemektedir. Putperestler putlar arasından daima üç putu diğer putlardan üstün sayarlardı. Bunlardan da en üstünü ve en büyüğünü Baba, bir sonrakini Ana, daha sonra geleni de Oğul put kabul ederlerdi.

Hint putperestliğinde teslis kavramı karşılığı *Timûrti* kavramı kullanılır. Bu üçlü tanrı Brahmâ, Vişnu ve Şiva'dır. Birçok Batılı yazar *Timûrti* ile Hristiyan *Trinita'sı* arasındaki benzerliğe vurgu yapmaktadır.⁷² Kur'an-ı Kerim bize Arap putperestliğinde de tanrıları (putları) üçleme fikrinin olduğuna işaret etmektedir. Örneğin: "Gördünüz mü o Lût ve Uzzâ'yı? Ve üçüncüleri olan öteki Menât'ı."⁷³ Fox da Hristiyanlıktan önce Suriye ve çevre bölgelerde üçlü-tanrı inancının yaygın olduğunu ve Hristiyanlığa etkilerinden bahseder.⁷⁴

Aynı şekilde eski Mısır putperestliğinde, Osiris (Baba), İzis (Anne) ve Horus (Oğul) üçlü tanrısı vardır. Roma ve Yunan putperestliğinde de üçleme fikri ve inancı vardı. Zeus, Jüpiter ve Apollo, eski Yunan üçlü tanrılarından. Hristiyanlıktaki teslisin ortaya çıktığı yıllarda öncelikle Mithra üçlemesi Roma'da yaygın bir inançtı. Mithraizm eski bir Pers putperestliğidir; milattan önceki yüzyıllarda Anadolu'ya ve Avrupa'ya geçmişti. Özellikle Tarsus Mithra'ya tapanların merkezliydi. Pavlus'un da memleketi olan Tarsus'tan denizciler ve tüccarlar vasıtasıyla bu putperest inancı M.Ö. 68 yıllarında Roma'ya taşınmıştı. Bazı yazarlar, Hristiyanlıktaki teslisin çıkışında Suriye, Roma

72 Lehmann (E.), "Les Hindous", *Manuel d'Histoire des Religions*, Paris, 1904, s. 412-418.

73 Kur'an, Necm, 19-20.

74 Fox (R.L.), *Pagans and Christians*, London, Penguins, 1986, bkz. I. ve II. bölümler.

ve Yunan putperestliğindeki üçlü tanrı inançlarının tesir ettiği görülmüşündürler.⁷⁵

Burada akla putperestlikte ve bazı dinlerde “Üç” veya “Üçleme” fikri niçin öne çıkıyor gibi bir soru gelebilir. İnsanlık tarihinde, sadece din ve inançta değil her sahada öteden beri sayı fikri önem arz ediyor. Bugün bile bilimsellik, sayısallık kavramıyla ifade ediliyor; en kesin ve müspet bilgi, sayılarla ifade edilebilen bilgiye denir. Babil, Pisagor ve Eflâton sayı teoremlerinde bir, sayıların kaynağı kabul edilir; iki, birin tekrarı sayılır. Üç, ilk tek ve mükemmel sayı kabul edilir, çünkü bir olan asıl ile onun türevi ikiden oluşur. Böylece üç sayı olarak bütünlük arz eder. Nitekim Aristo şöyle der: “Her şey üçtür ve üç kere bütündür.” Bir, baba gibidir, sayıları üretir; iki anne gibidir, bir ile üçü üretir; çünkü ikisiz üçe ve diğer sayılara geçilmez. Üç çocuk gibidir. Putperestlikte tanrılar evlenir ve çocukları olur. Tam bu şekliyle açık olarak ifade edilmese de teslis inancında bu fikirler de vardır. Hatta bazı Hristiyanlar Hz. Meryem’i Hz. İsa’nın annesi olarak tanrı saymışlar, Tanrı’yı doğuranın da tanrı olması gerekeceği fikriyle “Dörtleme”ye girmişlerdir. İleride bu konuya ayrıca değineceğiz. Önce burada Hristiyanların Allah’a “Baba” ve Hz. İsa’ya “Oğul” ve “Logos” demelerinin kaynakları üzerinde duralım. Kısaca ifade edecek olursak teslis yani üçleme fikri Hristiyanlığa daha önce ifade edildiği ve birçok teologun da kabul ettiği gibi putperestlikten geçmiştir.

B. Baba ve Oğul Fikri

Tanrı’ya “Baba” denmesi ve Hz. İsa’ya tanrı’nın “Oğlu” ve dolayısıyla ona da tanrı denmesinin kaynağı konusunda iki ayrı görüş vardır.

Birincisi birçok Hristiyan yazara göre, Baba ve Oğul kavramları her ne kadar teslisçi teolojilerde farklı anlamlar ifade etse de “Baba” ve “Oğul” kelimeleri bugünkü sahih (kanonik) kabul edilen kutsal metinlerde geçmektedir. Bunun için Baba ve Oğul fikrinin kökeni kutsal yazılara dayanır; ancak sorun bu kelimelerin teolojik olarak

75 Weigall (A.), *age.*, s. 105-111. Ayrıca bkz. Fox (R.L.), *age.*, I. ve II. bölümler; Nietzsche, *L’Antéchrist*, Fransızca terc. Rovini, Hollanda, 1967, s. 183.

nasıl yorumlanması gerektiği sorunudur. İkincisi, bu kelimelerin kaynağı bizzat Hristiyanlık değildir. Bu konuda da iki görüş vardır. Birincisi, Baba ve Oğul kelimelerinin doğrudan Yahudi geleneği ve onların kutsal metinlerinden geçmiş olmasıdır; bu ağırlıklı tezdır. İkincisi ise Roma ve Yunan putperestliğinden geçmiş olmasıdır. Bize göre en doğru görüş, Baba ve Oğul kelimeleri Hristiyan yazılarına Eski Ahid metinlerinden geçmiş olmasıdır; fakat Hristiyan teologlarının bunların anlamını Yunan ve Roma putperestliğinin ve felsefesinin etkisiyle belirlemiş olmalarıdır.

O halde gelenekselci Hristiyan yazarlarının bu kelimelerin metinlerde varolmalarını söylemeleri zahiren doğru; fakat onların bilerek veya bilmeyerek üzerinde durmadıkları Kutsal Yazılar ile ilgili bazı önemli hususlar vardır ki bazılarını burada, bazılarını da diğer bölümlerde dile getireceğiz.

Birinci Mesele: Sahih (*kanonik*) olarak kabul ettikleri Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kutsal yazılarından Matta'nın yazım tarihi bakımından en eskisi ve en erken M.S. 60-70'li yıllarda yazıldığı kabul edilir. Sonuncu Yuhanna İncili'nin ise, 110 yılı civarında yazıldığı söylenir. Bu durumda, 65 yılında ölen *Pavlus'un Mektupları* eldeki bu kanonik metinlerden ve uydurma kabul edilen diğer birçok kutsal yazılardan daha öncedir; hatta bu açıdan bakıldığında onun mektupları ilk kutsal metinler olarak görülmektedir. Bu sahih denen metinlerde geçen "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" kelimeleri çok büyük olasılıkla bu kelimeleri ihtiva eden Pavlus'un Mektuplarından alınmıştır. Nitekim Barnaba, kendisine atfedilen İncil'de Hz. İsa'ya "Tanrı'nın Oğlu" ve Allah'a "Baba" deme fikrini Hristiyanlığa Pavlus'un soktuğunu söyler ve onu sapık görür.⁷⁶

Barnaba'nın bu görüşüne katılır veya katılmaz, bu ayrı bir konu; fakat burada çok daha önemli bir hususa işaret etmek gerekir. Matta, Markos ve Luka gibi yazarlar Pavlus'tan etkilenmemiş bile olsalar, onlar da Pavlus gibi Yahudi ve Musevî olduklarına göre, Allah için "Baba" ve Hz. İsa için "Allah'ın Oğlu" ifadelerini doğrudan eski dinleri Yahudilikten almış olmalarına kesin gözüyle bakılabilir. Bilindiği gibi, Yahudilikte Allah'a "Baba" veya insanlara "Allah'ın Oğlu"

demek, mecazen kullanılan ifadelerdi. Tevrat'ta ve Yahudi kutsal metinlerinde Allah'a mecazen "Baba", Hz. Âdem'e mecazen "Allah'ın Oğlu", İsrailîler için aynı şekilde mecazen "Allah'ın Oğulları" denmektedir.⁷⁷ Matta, Markos, Luka ve Yuhanna, "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" ifadelerini aynen Eski Ahid'de Yahudilerin kullandığı anlamda mecazî ifadeler olarak kullanmış olabilirler. Ancak putperestlikten dönen Romalı ve Yunanlı ilk Hristiyanların çoğu, aşağıda göreceğimiz gibi kendi eski putperestliklerinden etkilenererek Pavlus veya kutsal metinlerin mecazî ifadelerini hakikî ve harfî anlamlarına aldılar ve böylece teslisi oluşturdular.

İkinci Mesele: Hristiyanların kutsal metinlerinde Hz. İsa'nın, "Allah'ın Oğlu" olmadığını açıkça gösteren ifadeler de vardır. Ancak bu çok önemli konuyu teslisi tenkit ederken ele alacağımızdan burada üzerinde durmayacağız.

Üçüncü Mesele: Kitabın baş kısmında da ifade ettiğimiz üzere eldeki "İncil" denen bu metinlerin hiçbirisi Allah'ın İsa'ya verdiği İncil değildir. Zaten Hristiyanlar da bunu kabul eder. Bunlar Hz. İsa hakkında özel tarih ve biyografi kitaplarıdır; içlerindeki bazı sözler gerçekten ona ait olabilir ki en iyimser bakışla bu kutsal metinlerdeki sözlerin ancak % 18 veya % 20'si Hz. İsa'ya ait olabilir. İçlerinde Hz. İsa'nın kendi sözleri olsa da, bu metinler, "İncil" yazarlarının kendi eserleridir. Dolayısıyla onlardaki teslise mesnet teşkil eden sözler ilâhî kelâm değil, onların sözleridir. Hatta teslise en çok kaynak gösterilen Yuhanna metninin yazarı Yuhanna'nın havârî Yuhanna değil, 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı Yuhanna olduğu tartışması vardır ki, zaten Hristiyanlar bugün ilk üç kutsal metni, "Benzer İnciller" (*synoptik*) kabul ederek, Yuhanna'ninkinden ayırırlar. Yuhanna metninin yazarının Havârî Yuhanna olabilmesi için, bu metnin 110 yılında yazdığı kabul edildiğine göre, onun en az 140-150 yıl yaşamış olması gerekir ki, bu da biraz imkânsız görülmektedir. Bunun dışında Yuhanna metninde, daha da sonraki devirlere ait bilgilerin olması da, bu metnin yazarının Havârî Yuhanna olmasını şüpheye düşürmektedir.

77 Örneğin bkz. Ex. 4,22; Hos.: 11,1; İsa.: 1,2; 30,1; 45,11; 63,16; Jer.: 3,22; 31,20; Ps.: 2,7; 13,9; 17,27; 18,4; 82,6; 89,26; Gen.: 6,2; Mal.: 1,6; II. Sam.: 7,14.

Dördüncü Mesele: Belki de en önemli mesele budur. Eldeki sahih (kanonik) kabul edilen kutsal yazıların el yazma nüshalarının en eskileri ancak 2. veya 3. yüzyıla kadar gidiyor. Her bir kutsal metnin el yazmalarında nüsha ve ifade farklılıklarının var olduğu bilinmektedir. Hatta metinlerde, yazıldıkları kabul edilen en eski tarihlerden çok sonraki olaylar ve kişilerden söz edilmektedir. Ne Eski Ahid'in bugünkü şekli ne de Yeni Ahid'i oluşturan metninlerin bugünkü şekli ve versiyonu, Hz. Musâ veya Hz. İsâ zamanında tamamlanmıştı; Eski Ahid ancak M.S. 3. yüzyılda, Yeni Ahid ise, M.S. 4. yüzyılda bugünkü şekillerine ve tertiplerine getirilmiştir. Ne Tevrat'ın ne de Hristiyan kutsal metnlerinin tek bir sözü bile, orijinal haliyle elde değildir. Sözelimi, Hristiyan kutsal metnlerinden dördüncüsü olan Yuhanna metninin en eski nüshası yaklaşık olarak M.S. 200 yılına kadar gidebilmekte ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi, ona ait 10.000 üzerinde farklı nüsha vardır ve önemli farkların sayısı 200.000'i bulmaktadır. Böylece, bunlar dikkate alındığında bir taraftan niçin Kur'an'ın ve Müslümanların Yeni ve Eski Ahid'lere tahrif edilmiş olarak baktıklarını kolayca anlarız- burada konumuz doğrudan Hristiyan kutsal metinleri ve onların geçirdikleri tarihi serüven olmadığından bu farklılıklar üzerinde duracak değiliz- diğer taraftan "Baba" ve "Oğul" gibi kelimelerin kutsal metinlerin en eski el yazma nüshalarının başlarında olmayışıdır. Biz burada teslis inancını çok yakından ilgilendiren sadece bir örnek vermekle yetineceğiz.

The Holy Bible (Revised Standart Version, New York-Glasgow, 1971) adlı bu Kitâb-ı Mukaddes baskısının "Dört İncil"ini incelerseniz, cümlelere sık sık alfabe harfleriyle dipnotlar konulduğunu görürsünüz. Bu dipnotlarda şu ifadelere rastlarsınız: "Diğer eski otoriteler bu cümle veya kelime yoktur"; "Diğer eski otoriteler şöyle... okumuşlardır."; "Diğer eski otoriteler ilave etmişlerdir" veya "Diğer eski otoriteler şu müteakip kelimeyi atlamışlardır" gibi. Şimdi aynı *Holy Bible*'den Markos'un ilk cümlesine bakalım ki bu cümlede Hz. İsâ'dan "Allah'ın Oğlu" olarak söz ediliyor. "Allah'ın Oğlu" ifadesine "a" harflî dipnotu düşürülmüş ve şöyle deniyor: "Diğer eski otoriteler (Allah'ın Oğlu) (*The Son of God*) ifadesini yazmamışlar."⁷⁸

Bunlardan da anlıyoruz ki, İncil denen metinlerinde bilerek veya bilmeyerek ilaveler ve çıkarmalar yapılmıştır. Nitekim kendisi de bir Fransisken papazı iken Müslüman olan Abdullah Tercüman (eski adı: Anselmo Turmeda), 1420 yılında yazdığı *Hıristiyanlığa Reddiye* isimli eserinde, Hıristiyanların İnciller ile oynadıklarını, özellikle teslis konularıyla ilgili ifadelerini yanlış anladıklarını belirtir.⁷⁹

O halde tekrar konumuza dönerek kısaca ifade edecek olursak bize göre, Pavlus'un ve diğer dört İncil yazarının, önceki dinleri Yahudilikte mecazî anlamda kullanılan "Baba" ve "Tanrı'nın Oğlu" gibi benzer ifadeleri kullanmaları, Romalı ve Yunanlı ilk Hıristiyanlardan bazılarının Yunan-Roma putperestliğinin tesiriyle bu ifadeleri hakiki anlamlarına alma gibi yanlış yola sevk ederek, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi teslisin doğmasına neden oldular.

Bu Yunanlı ve Romalı Hıristiyanların bu ifadeleri niçin hakiki anlamlarına aldılar sorusuna verilecek cevap, bazı Hıristiyan tarihçilerin Hz. İsâ'nın tanrılaştırılmasını Roma ve Yunan putperestliğinin etkisiyle olduğu şeklindeki tespitleridir.⁸⁰ Gerçekten de genelde putperestlikte, özel olarak da Yunan ve Roma putperestliğinde üçlü tanrılardan en yücesi kabul edilen, sözelimi Yunan'da Zeus tanrısı Baba tanrıdır; onun ölümlü kadınlarla evlendiğine inanılır ve bu evlilikten hep erkek çocuk doğar ve o doğan çocuklar da tanrı olurlar. Zeus'un bir evliliğinden oğlu Perseus'un, diğer evliliğinden oğlu Herkül'ün doğduğuna inanılırdı.

Tanrı'nın evlenmesi ve özellikle erkek çocuğunun olması ve onların da tanrı kabul edilmesi sadece Roma ve Yunan putperestliğine has bir durum değildir; daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bütün putperestlikte görülen bir inanıştır. Bu inanışın mantığı şu olması gerekir: Tanrılar çok kabul edilince bunlar sayısal olarak nasıl çoğalırlar

79 Abdullah Tercüman, *Hıristiyanlığı Reddiye*, İstanbul, Bedir Yayınları, Nu. 27, 1970, s. 87-118: Yazar eseri Katalanca yazmıştır, oğlu Abdülhalim Tuhfetü'l-Erib fîr-Reddi alâ Ehli's-Salib adıyla Arapça'ya çevirmiştir. Eseri J. Spiro Fransızca'ya çevirmiştir (Paris, 1886) ve yazar hakkında "Authobiographie d'Abdallah... le Drogman" (La Revue Tunis, 1906, c. xlii, s. 19-101.) adıyla tanıtıcı bir makale de yazmıştır. Yazarın başka bir Arapça eserini ünlü müsteşrik A.M. Palacios tanıtmıştır: "El Original Arabe de la Disputa del asno contra Fr.Turmeda," *Rev. de la Filologia Espa*, Madrid, 1914. Yazar ve Reddiye hakkında kısa bilgiler için Önsöze (s. 4-6) bakınız.

80 Weigall (A.), *age.*, 95-103.

sorusu, putperestlerin zihnini insanlar gibi “evlenerek” ve “çocuk sahibi” olarak düşüncesine itmiştir. Yani putları ve tanrıları insana benzetmişlerdir. Bunun örneklerini nitekim Eski Ahid metinlerinde bile görebiliyoruz: Tanrı'nın insanla güreştirilmesi.⁸¹

O halde yukarıda kısaca izah ettiğimiz şekilde hem Yahudilik hem de putperestlik etkisiyle, Hristiyanlığın yayıldığı Yunan ve Roma putperestliği ortamında gerçek anlamıyla Allah'a “Baba” ve “Hz. İsa”ya da hem “Allah'ın Oğlu” hem de “Tanrı” denmeye başlanmıştır.

C. Kutsal Rûh ve Logos Fikri

Teslisin üçüncü unsuru, Kutsal Rûh (*Holy Ghost*)'un teslisin oluşumuyla sonradan ilâhlaştırıldığı anlamda, belki Matta'nın “Baba, Oğul ve Kutsal Rûh adına vaftiz ediniz”⁸² şeklindeki cümlesi dışta bırakılırsa, hiçbir kutsal metinde Kutsal Rûh kelimesinin teslisin ilk iki unsuru yani Baba ve Oğul kelimeleriyle birlikte zikredildiği bir cümle yoktur. Hatta Kutsal Rûh'un “Tanrı” olduğuna dair hiçbir metinde apaçık bir işaret yoktur. Hatta aksine bazı Hristiyan kaynağında Kutsal Rûh'un, Kur'an-ı Kerim'de de ifade edildiği anlamda “Rûhu'l-Kuds” olarak nitelenen Cebrâil olduğu açıkça ifade edilmektedir. Diğer kavramlar gibi Kutsal Rûh ve Tanrı kelâmı anlamındaki Logos kavramı da, Hristiyan yazılarına Eski Ahid yazılarından geçmiştir; Logos kavramı hakkında daha önce bilgi verdiğimiz için burada üzerinde durmayacağız. Burada sadece, Hristiyan Kilise Babalarının teslisin oluşumu aşamasında Logos'u farklı anlamlarda kullandıklarını hatırlattıktan sonra, Yunan ve Roma putperestlik felsefesinin etkisiyle yorumlayarak, Logos, Kutsal Rûh veya Rûhu'l-Kudûs ilâhlaştırıldığı görüşü artık tartışma götürmez bir gerçek olarak bizzat Hristiyan din adamları ve tarihçilerince de kabul edilmektedir.

Bir dinin en önemli öğretisi amentüsü veya iman esaslarıdır. Fakat maalesef, gördüğümüz gibi bazı Hristiyan yazarlara göre, teslis dogmasına konu olan “Baba”, “Tanrı'nın Oğlu” ve “Kutsal Rûh” kelimeleri kutsal kitaplarda olsa bile, onların inanç esasına dönüşmesi Yunan ve Roma felsefeleriyle olmuştur; A. Weigall gibi yine bazı Hristiyan yazarlara göre teslis kutsal metinlerde yoktur ve oradan

81 Tekvin, 32.

82 Matta, 28:19.

ortaya çıkmamıştır; tamamen putperestlik inanışlarının tesiriyle oluşmuştur. Bu iki görüş, anlaşılacağı gibi, aynı noktada, yani teslisin Hristiyanlık dışı kaynakların etkisiyle oluştuğunda birleşiyorlar. Bunun için de Kur'an'da Allah'ın Hristiyanlara kâfir veya müşrik demesini daha iyi anlıyoruz.⁸³

O halde böylece oluşan teslis bir felsefe midir?

D. Teslis ve Felsefe

Teslisin oluşmaya başladığı 2. ve 3. yüzyıllarda hem Hristiyanlığa karşı olanlardan hem de Hristiyanlığı savunanlardan bazıları, müştereken teslisin bir felsefe olduğunu iddia etmişlerdir. Her iki sınıftan örnekler vererek konuyu ortaya koymaya çalışalım.

Celsus: 2. yüzyılın Hristiyan olmayan Yunanlı filozofu ve bilim adamı Celsus, Hristiyanlığı fanatik hurafeler ve felsefe kırıntılarından oluşan bir din olarak görmekteydi. Nedenini Hristiyanların gerek Roma'nın siyasi otoritelerine ve gerekse çağın filozoflarına karşı Hristiyanlığı savunmak ve onlara yaranmak için dinlerini devrin kültür ve düşünce ürünleriyle sunmak ihtiyacını hissetmiş olmalarıyla açıklar.

Justin Martyr (100-165): Bu savunmacı Latin Kilise Babası, meşhur *Apology* adlı eserinde niçin Hristiyanlığı kabul ettiğinden bahsederken şöyle der:

Emin ve düzgün olarak bulduğum felsefe, budur.

başka bir sözü:

Hristiyanlarla putperestler arasında sadece tek bir fark vardır; fakat bu fark önemlidir. Birinciler ilâhî vahiyle bütün ve tam hakikate sahiptirler.

Hz. İsa'dan önce yaşamış kimselerin kaybedenler (dinsizler) mi, yoksa Hz. İsa'nın düşmanları mı olacağı şeklindeki bir soruya

... Yunanlılar arasından Sokrat, Heraclitus, Barbarlar arasından İbrahim ve Ananias gibi yaşamışların hepsi, Logos'u takip etmişlerin hepsi, şimdi Logos'u takip edenler gibi Hristiyanlardır.⁸⁴

83 Kur'an, Nisâ: 171, Mâide: 73.

84 *Apology*'den naklen B. Tatakis, "La Philosophie Grecque, Patristique et Byzantine", *Histoire de la Philosophie*, ed. B. Parain, *Encyclopedia de la Pléiade*, Paris, Gallimard, 1969, c. I, s. 937, 945.

Justin Martry'nin bu sözlerinden de anlaşılacağı gibi o devrin bazı Hristiyanları felsefe ile Hristiyanlık arasında pek fark görmüyorlar; Logos felsefesi yapan herkes, Hz. İsa'dan önce bile yaşamış olsa da Hristiyan görülüyor.

Batılı ilk Hristiyanlar böyle düşünürken, Doğulu Hristiyanlar aynı şeyi düşünmemektedirler. Hristiyanlığın başlangıcında Doğuların çoğunun açıkça tevhidci olması ve daha sonraki yüzyıllarda da, ileride göreceğimiz gibi, Batı'da gelişen teslis anlayışlarına karşı olmaları, Batılı Hristiyanlar ile Doğulu Hristiyanlar arasında önemli bir zihniyet farkının olduğunu göstermektedir. Şimdi kısaca bu konu üzerinde duralım. Çünkü bu, bize Hristiyanlık âkidesinin niçin Batı'da hemen felsefi teslise dönüştürüldüğünün esas nedenini ortaya koyacaktır diye düşünüyorum; bu açıdan önemli bir konudur.

Daha önce de kısaca işaret ettiğimiz gibi, Kur'an'dan ve dinler tarihinden de bildiğimize göre Orta Doğu, insanlık tarihinin başlangıcından beri birbirini takip eden ilâhî menşeli dinlerin zuhuruna sahne olmuştur. Bölgenin insanı, velev ki zaman zaman putperestliğe kaymışsa da, bu ilâhî dinlerin kazandırdığı zihniyetle, Allah'ın birliği, Allah'ın şartsız ve şartlanmamış hür iradesine göre evreni vareden yaratıcı ve doğrudan evrenle ilişkisi olduğu inancına ve nübüvvet geleneğine sahip olmuştur.

Yunan felsefesinde, putperestlikte olduğu gibi filozoflar fizik âlem hakkında akıl yürüterek ve hatta zaman zaman Eflâtun'da olduğu gibi Orta Doğu dinlerinden etkilenecek bir Tanrı fikrine ulaşmışlardır. Ancak, değişmez, âlemin dışında, sonsuz "Bir" kabul ettikleri Tanrı'nın nasıl olup da çokluğu, sonlu ve değişken varlıkları varedildiğini tam olarak kavrayamıyorlardı. Bu durumda dış dünyada meseleyi halletmenin tek bir yolu kalıyordu: Bu da, bütün putperestlikte ortak olan antropomorfik bir anlayışla, çıplak gözle gözlenen varlıkların oluş ve çoğalma biçimlerine bakarak evrenin varoluşunu izah etmek. Örneğin bir çocuğun anne ve babadan ürettiği gibi, evrenin oluşumu için de Tanrı ile varlıklar arasına oluşum işlerini paylaştıklarını düşündükleri hiyerarşik tanrısallık kabul ettiler. Bu hiyerarşinin en üstünde kabul ettikleri Tanrı ile tanrısallar arasında tanrılığın paylaştırmışlardır. En üst Tanrı, otoriteyi ve baş-

langıncı temsil eder, diğerleri zamansal ve mekânsal dünyalık işleri, iyilik-kötülük, yaratma-yoketme, ceza verme ve mükâfatlandırma gibi işleri ikincil alt tanrıların işleri olarak görmüşlerdir. Bu tanrılar veya tanrısallar genelde en önemlisinden başlamak üzere hep üçlü bir birlik olarak belirlenmiştir.

Örneğin Eflâtun'da her şeyin idesi, Mutlak İyilik İdesi, Tanrı'dır; o, kâmil ve her şeyin kaynağıdır. Mutlak İde'den sonra varlıkları bakımından, O'na bağlı fakat cevher veya şahıs (*hypostaseis*) olarak ondan ayrı Akıl ve Rûh vardır. Bir de bunların evreni oluşturmak için işleyecekleri kaos halinde henüz somut varlık-olmayan (*non-être*), ki öğrencisi Aristo bunu "İlk Madde" (*Hylé*) olarak adlandıracaktır, bir nesne vardır.

Fouillée'nin de gösterdiği gibi, teslisin tohumlarını biz Eflâtun'un *Cumhuriyet* ve özellikle de *Timée* (*Timeus*) adlı eserlerinin bazı bölümlerinde görüyoruz. Philon ve Plotinus'dan çok önce, Eflâtun, iyi idesinin güzelliği, aklı, akıl da rûhu üretiyor; bu üçlü beraberce evreni oluşturuyor. İyi idesi, Tanrı; İdeler ilâhî akıl; var edici ve düzenleyici *Démurge* veya ilâhî rûh.⁸⁵

Eflâtun'dan sonra Aristo ve Stoacılar, Eflâtun'un üçlüsünü teke indirgediler. Fakat yerine yeni üçlü ikame ettiler, Aristo İyi İdesini ve ilâhî Rûh'u atarak, ilâhî akli öne çıkardı. ilâhî akıl olan Tanrı'ya "Düşünen düşünce" dedi. Evrenin oluşumu için Tanrı ile birlikte ezeli olarak kabul ettiği bir İlk Madde (*Heyûla*) ve bir de Form (suret) ilkesi kabul etti. Stoacılar ise, İyi İdesini ve ilâhî Akli atarak, sadece ilâhî Rûhu aldılar ve onu anlamını genişleterek Heraklitus'dan ödünç aldıkları Logos kelimesiyle nitelediler; böylece Stoacılar, tanrıyı üçten bire indirgemiş gibi göründüler, fakat bu sefer tanrıyı bütün evrene yayarak bir panteizme ulaştılar; tanrı ile âlem arasında hiçbir fark görmediler; her şeyi tanrı yaptılar. Nihayet 1. yüzyılda İskenderiyeli Philon ve 3. yüzyılın başlarında Plotinos ile yeniden Eflâtun'un teslisine dönüş oldu. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Yunanlı filozofla-

85 Eflâtun, *Timée*, 29E; Fouillée (A.), *La Philosophie de Platon*, 2. baskı, Paris, 1888-1889, c. 2, s. 167-169. *Timée*'nin bazı kısımlarının Eflâtun'un olmadığı sonradan so-kuşturulmuş olduğunu söyleyen felsefe tarihçileri de vardır; fakat biz burada konuyu tartışmak istemiyoruz. Genel kanaat Eflâtun'un kozmolojisinde bir teslisçi nüve fikrin olduğu yönündedir. Şu bir gerçek ki, Eflâtun'un başka diyaloglarında İyi idesi, akıl ve Rûh "üçlü" olarak değil ayrı ayrı ele alınıyor.

rın bu felsefî ve kozmolojik teslis anlayışları, İskenderiyeli Yunanlı ve Latin Kilise Babaları'nın onların etkisiyle Hristiyanlık yorumlarıyla Batı Hristiyanlarının teolojik teslisine dönüştü. Hristiyanlıkta teslis fikrinin ilk ortaya çıkışı, özellikle İskenderiyeli Yunanlı Kilise Babaları ile oluştuğu bilinmektedir; çünkü İskenderiye mektebi Eflâtuncu ve Yeni-Eflâtuncu felsefelerin merkeziydi.

İşte bu açıdan, gerçekten teslis bir "amentü" değil, felsefî bir inanış biçimidir.

V. TESLİSİN SIR OLMASI

Aşağıdaki söylenenlerden de anlaşılacağı gibi, teslisi savunanlar, teslisin üç unsuru Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un hem ayrı şahıs veya ayrı ayrı varlıklar olup, aynı zamanda tek bir cevher olmalarının; nasıl için hem üç, hem bir olmasının bir tezat ve mantıksal çelişki teşkil ettiği gibi bir çelişki olduğunu tarih boyunca her zaman farkında olagelmışlerdir. Bu nedenle teslisin bir dogma haline getirilişinden bu yana, teslise karşı olan Hristiyanların tenkitlerini dikkate alarak çeşitli devirlerde ve konsillerde onlara cevap olarak ve teslisin tezatlarını ortadan kaldırmak için teslis unsurlarının doğası ve aralarındaki ilişkiler konusunda çok farklı görüşler ortaya atmışlardır; örneğin enkarnasyon fikrini oluşturmuşlardır. Fakat bütün bunlara rağmen bugün de bu açık çelişkinin Hristiyan otoritelerince varlığı kabul edilmektedir. Bir Hristiyan teologu ve filozofu A. Michel şöyle diyor:

Bir Tanrı, üç ayrı şahıs. İnsan aklına karşı yapılmış ne açık bir meydan okuma! Gerçekte "bir"ın üçe eşitlenmesi isteniyor değil mi? Daha önce Kilise Babaları itirazın ciddiyetini hissettiler. Dogmatik formüller hakkındaki çok uzun çabalardan sonra Hristiyan felsefesi bu açık çelişkiyi kapatacak bir çözüme ulaştı: Tanrı'da her şey bir, ilişkilerin karşılığı yoktur. (Florence Konsili, Yakûpilere Bildiri, DB., 703) ...⁸⁶

Teslisin unsurları arasındaki ilişkilerin karşılığının olmadığını Florence Konsilin kararlaştırmış olması, teslis dogmasındaki çelişki ve zıtlığı ortadan kaldırmamış olacak ki, konuyla ilgili tartışmalar söz konusu Konsil'den sonra da çok uzun süre tartışılmıştır. Ardı

86 Michel (A.), *Leçons Élémentaires de Métaphysique Chrétienne*, Paris, Lib. Berche et Pagis, 1938, s. 144.

arkası kesilmeyen bu tartışmalara son vermek amacıyla Papalık, 1868-1870 yılları arasında düzenlediği Birinci Vatikan Konsili'nde teslisin akıl ve mantık konusu olmadığını, iman konusu sır olduğuna resmen karar vermiştir.

Birinci Vatikan Konsili, teolojideki sır (*mystery*) kavramına atfedilecek anlamı da açıklamıştır. Sırrın, ilâhî vahiyden ayrı olarak keşfedilemeyecek bir hakikat olduğunu savundu ve hatta vahyedilmiş bile olsa, sırbıman perdesiyle gizli ve kapalı, kısaca konuşmak gerekirse bir çeşit karanlık olarak kalacaktır. sonucuna vardı.⁸⁷

Çağdaş bir teolog Joyce teslisin karanlıklığının tasdik edilmesini, Hristiyanlar için bir çözüm olarak görerek şöyle der:

Hakikaten, bütün vahyedilmiş gerçeklerden teslis akla en anlaşılmaz olanıdır. Böylece, onu sır olarak ilan etmemek, meseleyle ilgili dinî hükmün tamamen inkâr olmuş olur.⁸⁸ Dolayısıyla teslis sır olduğu ölçüde dinî olmaktadır.

Böyle bir dogma geleneğinin korunabilmesi için böyle bir resmî kararın alınması gerekiyordu. Çünkü Hristiyanlığın başlangıcından itibaren biraz aklını ve mantığını kullanan ve bunun için resmî makamlarca sapık addedilen Hristiyanlar ya teslisi tamamen reddetmişlerdir, ya başka türlü anlamışlar ve değiştirmişlerdir. "Sırrı" ifşâ eden bu Hristiyanlar, bilindiği gibi, bin bir türlü eza ve cefaya maruz kalmışlardır.

Aristo mantığı ve cedelinin Hristiyan teolojisine sokulduğu skolastik devirde yetişen St. Anselm, Parisli Abêlard, Hugolu St. Victor, Richard of St. Victor, Roscellin, Raymond Lull (1235-1315) gibi teologlar teslis üzerinde kısmen bir aklilik denemesi yapmışlardır. Roscellin gibi kimisi teslisi üçtanrıcılık olarak yorumlamıştır; Abêlard gibi kimisi de Sabellius'un yorumuyla tektanrıcılığına ulaşmıştır. 12. ve 14. yüzyıllarda teslisin geleneksel sır anlayışından çıkarılarak ya tevhidcilik ya da çoktanrıcılık olarak yorumlanmasını yapan akımların artması üzerine Papa VI. Gregory 1376 yılında yukarıda ismini zikrettiğimiz ve zikretmediğimiz birçok teologu "hataları" ve "sapkınlıkları" yüzünden mahkûm etmiştir.

87 Const., "De fide, cath.", IV.

88 Joyce (G.H.), "The Blessed Trinity", EC., c. XV, s. 12-13.

On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan yeni bir rasyonalizm akımıyla aralarında Frohschammer, Günther, Rosmini gibi bazı Katolik teologların bulunduğu kimseler teslisin akılçılıkla barışık hale getirilmesine ve irdelenmesine yönelmişlerdir. Fakat Papa 11. Pius bunları uyarmış ve I. Vatikan Konsili'nin kararlarına uyulmasını istemiştir. Bunlardan Rosmini 14 Aralık 1887'de mahkûm edilmiştir. Aynı yüzyılda Protestanlar arasında ortaya çıkan ve bugüne dek devam eden Tarihi İsa arayışı da teslise karşı bir rasyonalizm hareketidir. Teslise rasyonel yaklaşımın son örneklerinden birisini de yukarıda ismini zikrettiğimiz din felsefecisi Henry Duméry, 1957 yılında iki cilt halinde yayınladığı *Din Felsefesi* adlı eserinde denemiştir.⁸⁹ Ancak bu eser sansüre uğramış ve okuması yasak olan kitaplar listesine geçmiştir.

Günümüzde teslise psikolojik açıdan akli bir yaklaşımı ve bununla sırrı çözmeyi deneyenlerden birisi de İsviçreli psikolog Paul Diel'dir. *İlâhlık* adlı eserinde, teslisi bir sır olma yerine bir mit olarak niteler:

Teslis sembolü, Yuhanna İncili'nin dibacesinin konusudur. Metin sembolik gerçekçi gayesine göre anlaşıldığında Hristiyan mitinin bütün yönlerini kapsayan bir ön söylemdir. Şifrenin çözümü, "Bir Tanrı" sembolünün tahlilinin sonraki bütün gelişmelerinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.⁹⁰

Teslisin üç unsurunun mitik açıklamalarını yaptıktan sonra yazar şifreyi çözmek için şöyle demektedir:

Üçlü ilâh sembolü, bedensel-psişik gelişmenin mitik vizyonudur.⁹¹

Dolayısıyla teslis, bu dogmayı benimseyenler kendi bedensel ve zihni gelişimlerini tanrılığa yansıtarak oluşturdukları bir inançtır. Baba Tanrı, sadece Hristiyanları değil bütün insanları ve varlığı yaratıp çoğaltan, üretken Tanrı'yı ifade eder.

İsa, gerçek insan, teslis sembolünün bir şahsı olamaz. O ölmüştür ve mezardan çıkmamıştır. Mezardan -İsa'nın mezarından değil- İsa'nın mesajının yanlış anlaşılması mezarından yeniden doğan mesajının anlaşılmasıdır. Dolayısıyla Hristiyanlar ölen İsa'yı değil ölümünden

89 Duméry (H.), *Philosophie de la Religion*, 2 cilt, Paris, PUF., 1957.

90 Diel (P.), *La Divinité*, Paris, Payot, 1971, s. 128.

91 *agy.: age.*, s. 138.

“Üç” gün sonra mezarından çıktığını iddia ettikleri İsa’yı teslisin unsuru yapmışlar; bu da O’nun mesajının yaşatılmasına yönelik bir semboldür.⁹²

Yazara göre ölümlü insan İsa, gerçekten ölmüştür ve cansız bedeni ayırmıştır. Onu canlandıran güç, onun Mesihliğidir. Kutsal metinlere göre İsa’nın “üçüncü gün” yeniden mezarından doğacaktır ifadesini şöyle yorumluyor:

Üç rakamı sayılar sembolüne göre rûhun sembolüdür ... Gerçek şudur ki, uzak gelecekte Mesih’i yeniden doğdurarak insanlar, rûh ve zihnin ölümünden kendilerini yeniden doğurtuyorlar.⁹³

Aynı yazar Kutsal Rûh unsurunun sembolik ifadesindeki gerçeğin, Hristiyanların geleceğe yönelik sahip olmak istedikleri ümit olduğunu söyler. O halde Diel’e göre teslis, Hristiyanların insani zaatlarıyla tanrısal kahramanlığa ulaşmak için oluşturdukları mitik bir düşüncedir. Bu mitik düşünce Hz. İsa’nın arkasına sığınarak yapıldığı için de sır olmuştur.

Görülüyor ki, geçmişte olduğu gibi Hristiyanlar teslis konusunda akılcı yaklaşımlar sergileyen Hristiyanların teslisin olduğu şekliyle kabul edilmesinin mantıklı ve akli bir çelişki ve zıtlık olduğunu söyleyerek, bu nedenle de Kiliselerin kabul ettiği anlamda bir teslis dogmasının savunmak yerine onu te’vil etme yönüne gitmektedirler.

Geçmişte ve günümüzde bunun aksine teslisin sır olmasının akliliğini savunanlar da olmuştur. Bu konuda bir-iki örnek verelim.

Gregory Tathewasti (1340-1410) *Contra Mohammedanos* adlı eserinde, Müslümanların teslisi inkâr ettiklerini, Sabellius gibi Tanrı’nın tek olduğunu söylediklerini ve teslis aleyhindeki delillerini özetledikten sonra şöyle diyor:

Bu noktalara cevap bir ve aynıdır, yani biz rûhî bir doğayla ilgileniyoruz, fiziki veya insani bir doğayla değil. Bu rûhî doğa da doğumu, bozulmayı ve parçalanmayı, bir halden öbürüne geçmeyi gerektirmez. Böyle bir rûhî doğada, çeşitli seviyelerde rûh, nefis ve bedenin bir insan olması gibi, veya ateşin ışıkla ve sıcaklıkla bir olması gibi, veya çiçeğin rengiyle ve kokusuyla bir olması gibi, bızın Birde Üçün birliği

92 agy.; age., s. 135-138.

93 agy.; age., s. 133.

(inanç) vardır, bunlar ayrı olarak farkedilse de, buna rağmen bütün birdir, çok değildir.⁹⁴

Gregory'nin bu cevabının akli hiçbir yönü olmadığı gibi üstelik çelişkilidir. Kısaca üzerinde duralım:

İnsanın ruh, nefis ve beden gibi üç ayrı unsurdan bir varlık oluşu şeklindeki kendi verdiği örneğini alalım. Zaten her filozof veya düşünüre göre insanın böyle üç ayrı unsurdan oluştuğuna dair ortak bir görüş yoktur. Konuyla ilgili çok farklı türden açıklamalar vardır. Burada bu meseleye girecek değiliz.

İkincisi, bunlar insanı meydana getirirse de, tesliste olduğu gibi bu üç unsur şahıs değildir ve filozoflar özellikle ruh ve bedeni ayrı iki cevher kabul etmişlerdir. Hâlbuki tesliste bir cevher vardır. Aynı şekilde ateş ve çiçek örneklerinde, sıcaklık ve ışık ateşin, renk ve koku çiçeğin nitelikleridir. Tesliste üç unsur nitelik kabul edilmez; kaldı ki ateş de eğer odun ateşi ise, odun ve kül, kor gibi başka şeyler de vardır. Aynı şekilde çiçekte sadece renk ve koku yok, yaprak, kök gibi daha başka şeyler de vardır. İşin en garip tarafı, Müslümanlar teslisi tenkit ederken manevî olan bir şeyi fizikî olan bir şeyle kıyasla tenkit ettiklerini ileri sürerek geçerli saymadığı halde, Gregory'un kendisi, ağzından çıkanı kulağı işitmiyor misalince, teslisin olabilirliğini çiçek ve ateş gibi tamamen fizikî nesnelerle açıklamaya kalkıyor.

Günümüz teologlarından da yukarıda ismini zikrettiğimiz Fransız teologu A Michel'i örnek verelim. Tesliste zıtlık ve anlaşılmazlık olduğunu kabul eden Michel, insan aklının zayıflığından ve bu yüzden de teslis sırrına bihaklıan akletmekle nüfuz edilemeyeceğinden bahsettikten sonra, zıtlığın aşılması için şunu söylüyor:

Oysa, Tanrı'daki şahıs gerçekliğini meydana getirene "cevher" veya daha doğrusu "Varolan" kavramını ıtlak ederek, şahısların farklılığına "İlişki" kavramını ıtlak ederek, teslis üzerine düşüncelerimizden, akletmenin bütün çelişkilerini ortadan kaldırmayı becerebiliriz.⁹⁵

Bu Fransız teolog, maalesef daha sonra hiçbir şekilde birinci çözüm gibi ortaya koyduğu Tanrı'daki şahıs gerçekliğine yüklemek

94 Bu alıntı, Arthur Jeffery'nin tercümesinden yapılmıştır: Jeffery (A.), "Gregory of Tathew's Contra Mohammedanos", *The Muslim World*, 1942, c. 32, s. 223.

95 Michel (A.), *age.*, s. 145.

istediği “cevher” kavramı üzerinde durmuyor. Sadece ikinci önerisi olan “ilişki” kavramı üzerinde duruyor. İlişkiyi, bir şeyin başka bir şeyle olan bağlantısı gibi tarif ettikten sonra, şöyle diyor:

Bütün bu bağlantıda, suje, sonuç (terme), temel (fondament) ayırımı yapmak gerekir. Şöyle ki Pierre ile oğlu Paul arasındaki varolan baba-lık ilişkisinde, Pierre sujedir, Paul sonuçtur; Pierre tarafından Paul'un varedilmesi temeldir.

Eğer bir ilişkinin temeli hem sujede ve hem de sonuçta bizim zihnimizden bağımsız olarak gerçekten varsa, ilişki gerçek denen ilişkidir; eğer bu ilişkiyi suje ve sonuç arasına zihnimiz yerleştiriyorsa, bu basitçe mantıksal veya akli denen ilişkidir...⁹⁶ diyor.

Yazar Tanrı'nın (diğer teslis unsurlarıyla) ilişkilerinin akli ilişkiler ve gerçek ilişkiler olduğunu söylüyor. Kendi tanımıyla yaptığı ilişki kavramını Tanrı'nın ilişkilerine uyguladığı zaman, bunun akılla çözülebileceğini iddia ediyor. Bunu anlatmak için Pierre ile oğlu Paul arasındaki ilişki anlatımı gayet mantıkî olduğu halde, bunu neticede teslise uygulamıyor. Pierre-Paul arasındaki ilişki yazarın kendi tanımladığı şekliyle ister gerçek ilişki, isterse mantıkî olsun ve isterse her ikisi birlikte olsun, bundan çıkacak sonuç şu olur: Pierre ile Paul aynı cevherden bile olsalar, aralarındaki bu cevherî ilişki ne Pierre'i Paul yapar ne de Paul'u, Pierre yapar; Pierre ve Paul yine de iki ayrı varlık kalır. Ne aklen ne de gerçeklikte Paul ve Pierre için onların ikisi tek bir insandır denebilir. Yazarın dediğinin tam aksine iki veya üç şey arasında gerçek ilişki varsa, bu varlıkların hem ayrı, hem bir olmaları imkânsızdır. Aksine eğer ilişkinin sadece akli veya mantıkî olduğu iddia edilseydi, belki o zaman bir olmaları iddia edilebilirdi ki, zaten Hristiyanların üçlemesi akli bir yanılgıdır. Yazar doğru misal vermekle birlikte misal üzerinden yaptığı akıl yürütmesi yanlıştır. Doğru akıl yürütmüş olsaydı zaten şunu söyleyemezdik:

Fakat iman bizi Tanrı'daki gerçek ilişkileri kabule zorluyor. Gerçekten Tanrı'da Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un varlığına inanmak zorundayız.⁹⁷

Neticede yazar teslisi kabule, akıl değil iman zorluyor diyor. Dolayısıyla da teslisteki, varlığını kendisinin de kabul ettiği akli çelişki ve zıtlığı kendi önerileriyle çözmüş olmuyor.

96 agy.; age., s. 145.

97 agy.; age., s. 145.

Görüldüğü gibi ve daha önceki bölümlerdeki misallerden de anlaşılacağı üzere teslisi gerçek anlamda aklen ve mantıken izah etmeye çalışan Hıristiyanlar bir şekilde teslisten çıkıyorlar; bir kısmı da neticede aklına değil imanına güvenerek teslisi yine de sır görmeye devam ediyor.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIKTAKİ TESLİSİN TENKİDİ VE REDDİ

Daha önce teslis dogmasının bir anda ortaya çıkmadığını, Hıristiyanların teoloji tarihi içerisinde uzun bir süreçte olduğunu, 325 İznik Konsili ile resmen bir Katolik ve Ortodoks inancı olarak kabul edilip sonraki her konsilde yeni bir şekil aldığını ifade etmiştik. Roma Kilisesi"nin onayladığı teslis dogmasının oluşum sürecinde buna itiraz edenlerden farklı unsurlar ve içerikle başka türlü teslisler oluşturmuş Hıristiyanlar olduğu gibi teslisi reddeden Hıristiyanlar da vardı. Resmî formülasyona itiraz edenler, reddedenler ve başka türlü teslisler sunanlar, otoritelerce sapık ve zındık görülmüşlerdir. Papalık, Roma ve Bizans siyasileri bu teslis tenkitçilerini ve reddedenleri yakarak öldürme de dahil farklı cezalara çarptırılmışlardır. Zaten engizisyon denen mahkemeler bu amaçla kurulmuştu. Burada kısaca teslisi tenkit edenleri, farklı teslis oluşturanları ve teslisten tevhide yönelen kişileri ve mezhepleri tanıtmaya çalışacağız.

I. TESLİSİN TENKİDİ

Teslis, daha önce tanıttığımız şekliyle, bugünkü Ortodoks, Katolik ve Protestan Kiliselerinin dogması haline gelmezden önce, başlangıçta bütün Hıristiyanların evrensel bir dogması değildi. Özellikle 3. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Hıristiyanlık tarihinde çok yoğun teslis tartışmaları olmuştur. Bunun sonucu olarak, konsillerde kabul edilen ve Roma Papalık kilisesi tarafından onaylanan teslis anlayışından farklı teslis anlayışları da ortaya çıkmıştır. Resmî teslisin tenkidi mahiyetinde olan teslis anlayışlarını üçe ayırabiliriz: (a) Muğlak Teslisçilik, (b) İnsicamlı Teslisçilik, (c) Nominal Teslisçilik veya Bulanık Tevhidcilik.

Bütün bu akımları tarihî seyirleri içerisinde ele alıp teferruatlı bir şekilde burada inceleme olanağımız yoktur. Bunları sırasıyla her bir akımdan seçeceğimiz bazı örneklerle anlatmaya çalışacağız.

A. Muğlâk Teslisçilik

Muğlâk teslisçilikten kasdımız, Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını benimsemeyen ve bir üçlü tanrı anlayışa sahip olmakla birlikte tanrıların kimliğini, neliğini, doğasını ve işlevlerini Roma Kilisesi'nin teslis dogmasından kısmen veya tamamen farklı olarak ortaya koyan teslis anlayışlarıdır.

1. Migetius

Migetius, hakkında hemen hiçbir kesin bilgi olmayan ve 8. yüzyılda İspanya'nın Toledo kentinde yaşadığı sanılan bir teologdur.⁹⁸ Roma Kilisesi'nin teslis dogmasını ve teolojisini tenkit ettiği için, Toledo baş bışopu Elipandus –ki daha sonra kendisi de İslâm'ın etkisiyle aynı teslis öğretisini tenkit ederek *adopsiyonizmi* benimsemiştir– tarafından tenkit edilmiştir; kiliseden kovulmuştur.

Migetius'a göre Tanrı, Baba olarak Davud'ta, Oğul olarak İsa'da ve Kutsal Rûh olarak da Pavlus'ta tecelli etmiştir. Migetius, bu anlayışı için Eski ve Yeni Ahid'ten dayanaklar göstermiştir. Görüldüğü gibi Migetius'un bu teslisinde İsa'dan başka, Davud ve Pavlus teslisin unsurları arasında yer almıştır.

2. Doketizm

Doketizm, 2. yüzyılda ortaya çıkan ve görüşleri itibarıyla birbirine benzeyen teslis karşıtı bazı Hristiyan akımlarının genel bir adıdır. Teslisçi Hristiyan yazarlar bunların Hristiyan mezhebi olmaktan çok, gnostisizmden etkilenmiş akımlar olarak görmek taraftarıdır. Bazılarını kısaca tanıtalım.

a. Bazilidiyanizm

Bunlardan önemli bir grup olan Bazilidiyanlar (*Basiliidians*)'ın ilginç görüşleri vardır. Bunların kurucusu Basilides, Hadrian zamanında (117-138 yılları) İskenderiye'de yaşamıştır. Aziz Irene, Basilides'in ve taraftarlarının çarmıha gerilenin İsa değil, Kireneli Simon olduğunu, çünkü İsa'nın Simon kılığına girerek veya dönüşerek

98 Migetius'u aynı ismi taşıyan ve 589-618 yılları arasında Poitiers'de evlilik yapan Migetius (589-618) ile karıştırmamak gerekir.

çarmıha gerilmekten kurtulup Tanrı katına yükseltildiğine inandıklarını yazmaktadır.⁹⁹

b. Valentinyanizm

Başka bir grup, İsa'nın esintisel ve ruhi bir varlığı olduğunu, Hz. Meryem'in gerçekte onu doğuran bir anne değil, İsa'nın onda görünmesine vesile olduğunu söylemektedirler. Bu akımın kurucusu sayılan Valentinus (120-160), İsa'nın bozulmayan esintisel bir bedeni olduğunu, maddenin normal fiziki kanunlarına uymadığını, suyun borudan aktığı gibi onun da annesinden geçerek çıktığını söyler.¹⁰⁰ Cerdo ve Satornil gibi kimselerin içinde bulunduğu bazı aşırı gruplar İsa'nın ne doğduğunu ne de hiçbir şekilde bedeni ve insanî tabiatı olduğunu kabul ederler.

c. Gerçek Doketizm

Bu isme lâyık gerçek Doketizmin 172 yılında Julius Cassianus tarafından kurulduğu kabul edilir. Kurucusu hakkında fazla bilgi yoktur. Doketizm, ilk büyük Hıristiyan mezhebidir; ancak teslisçilere göre sapık bir mezheptir.

Doketizm ve *doket*, yani *doketist* kelimeleri, "görünme", "görüntü" ve "benzeme" gibi anlamları olan Yunanca "dokesis" kelimesinden türetilmiştir. Doketistler, enkarnasyona inanmazlar ve zamanlarında yeni oluşturulmaya başlayan teslisi tenkit ederler.

Doketistlere, teslisçiler kendilerine gnostisizmden etkilenmiş sapıklar olarak bakarlarsa da, Doketizm doktrinin temelini Peter İncilinde, Havârici Babaların Yazılarında, Roma Kilisesi'nin apokrif kabul ettiği diğer kutsal yazılarda, hatta Yeni Ahid'te var olduğuna inanırlar.

İsa'yı teslisçiler hem insan hem tanrı kabul edince, bunu bir çelişki gören doketistler buna karşı İsa'nın gerçek maddi bedeni ve insanî tabiatının olmadığını iddia ettiler. Onlar, İsa'nın görüntüsel bir bedeni vardı; bu da insanlığın hayaleti idi diyorlardı. Dolayısıyla İsa, hiçbir zaman insan olmamıştır.

99 Irenaeus, *Hoer. I*, xxiv, 4.

100 PG., viii, 1161; Clem. Alex. Stroun, iii, 7; Iren.: I, vii, 2; Hennecke, *age.*, s. 451.

Diğer taraftan bazı doketist görüşlü insanlar, Tanrı'nın kendisini çarmıha gerdirtip acı çekmesinin düşünülemediğinden, çarmıhı bir görüntüden ve hayalden ibaret sanmaktadırlar. Dolayısıyla bazı monofizitçiler gibi Doketistler de Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini kabul etmemektedirler. Her türlü baskıya rağmen doketistlerin 875 yılına kadar varlığından söz edilir.

3. Markiyonizm (Marcionizm)

Bu, Marcion ve onun öğrencilerinin ve takipçilerinin Hristiyanlık anlayışıdır. Hristiyan kaynaklarında Marcion ve Hristiyanlığı hakkında çok farklı bilgiler mevcuttur. Hristiyanlar ondan alaylı bir dille bahsederler.¹⁰¹

Marcion, 110 yılında Sinop'ta doğmuştur; ölüm tarihi bilinmemektedir. Babası Sinop bîşopudur. Gençliğinde münzevi bir hayat yaşamış fakat bir kadınla günah işleyince babası onu kiliseden atmıştır. Sinop'u terk ederek 140 yılı civarında Roma'ya ulaşır. Kilise tarafından kabulü için bugünkü değerle 7.000 dolarlık bir para bağışında bulunduğu söylenir. Kilise ile sorunları olduğu anlaşılan Marcion'un yetkililere: "Kilisenizi böleceğim ve ebedi olarak devam edecek bir bölünmeye de neden olacağım" dediği rivayet edilir.¹⁰² Başka bir rivayet ise şöyledir: 154 yılında Roma'da Aziz Polycarp ile buluşmasında o, Marcion'a sormuş: "Bizi tanıyor musun?". Ona şu cevabı vermiş: "Sizi turfanda Şeytan olarak tanıyorum."

Fakat bazı rivayetler onun daha Roma'ya gelmeden önce bir bîşop olarak faaliyette olduğunu göstermektedir. Biz burada hayatıyla ilgili tarihi teferruata girecek değiliz; sadece onun dinî görüşleriyle ilgili bir özet bilgi vermekle yetineceğiz.

Marcion, Tevrat'ı, yani Eski Ahid'i kaynak olarak kabul etmemiştir. Ayrıca, Kilisenin sahih saydığı Matta, Markos ve Yuhanna İncillerini de reddetmiştir. Kendisine bugün "Marcion İncili" olarak bilinen bir İncil icat etmiştir. İncili için, Luka'nın İncilini temel almıştır; onun baştan ilk iki bölümünü atmıştır ve içerisindeki bazı kelimeleri de değiştirmiştir. Buna ilaveten Pavlus'un sadece bazı mektuplarını

101 Tertullian, *Adversus Marcionem*; agy.; *De Carne Christi*; agy.; *De Praescriptione*.

102 Arendzen (J.P.), "Marcionites" maddesi, C.E., c. IX, s. 2.

dini metin olarak kabul etmiştir.¹⁰³ Gerçekten ilginçtir ki, Marcion köklü bir kutsal metin tenkitçisi olarak Hıristiyanlıkta bu konuda ilk adım atan kimsedir. Onun bu hareketinden sonra, Roma Kilisesi, kutsal metinler üzerine eğilerek, onları sahih ve gayri sahih olarak ayırmaya başlamıştır. Ne var ki, Marcion'un gayri sahih olarak baktığı metinlere sahih demişlerdir; bunun tek nedeni onların teslisçi anlayışa müsait görülmesidir. Marcion henüz yeni filizlenmekte olan teslisçi teolojiye karşı fikirlerini *Antitez* (*Antithesis*) adlı bir eserinde toplamıştır; fakat bu esere kayıp gözüyle bakılmaktadır.

Marcion'un devrinde Kilise tarafından resmen onaylanmış bir teslis dogması henüz yoktu; ancak daha önce gördüğümüz gibi üçlü bir tanrı anlayışı dile getiren amentü risâleleri ortaya çıkmaktaydı. Ancak şunu anlıyoruz ki, Marcion öyle bir teslis anlayışına karşı olmuştur. Zira Roma Kilisesi'nin, "Havâri Amentüsü" dedikleri bu konudaki ilk resmi belgesini Marcion'a cevap için kaleme aldığı söylenmektedir.¹⁰⁴

Yukarıda zikrettiğimiz *Antitez* adlı eseri bize ulaşmadığı için Marcion'un ne gibi bir inanç dogması önerdiğini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak ona karşı olan Hıristiyan yazarların verdikleri bilgilere göre şunlar söylenebilir.

Marcion, enkarnasyonu reddetmiştir. İyi tanrı dediği bir tanrı kabul etmiştir. İyi tanrıdan mertebe bakımından aşağı derecede, yaratıcı ve âdil bir başka tanrı daha kabul etmiştir. Mesih İsa, Tevrat'ın tanrısının oğlu değil, İyi tanrının tecellisidir; enkarnasyona uğramış bir oğul değildir.¹⁰⁵ Buna göre Marcion İsa'yı sadece bir Mesih görmüştür; iyi ve yaratıcı olarak da iki tanrı kabul etmiştir.

Marcion'un fikirleri Orta Doğu'da ve Mısır'da yaygınlaşmıştır; fikirlerini devam ettiren takipçileri olmuştur. Bunların en meşhurları Apelles, Synenos ve Lucanus'tur. Markiyonizm 5. yüzyılın ortalarına kadar yaşamaya devam etmiş; fakat zamanla Gnostik ve Manikeist akımlarından etkilenerek farklılaşmış ve bu akımlar içerisinde kaybolmuştur.

103 Pavlus'tan seçtiği metinler şunlardır: Romalılar I ve II, Korintliler I ve II, Selanildiler, Efesliler, Filipiler, Koloseliler ve Fileman.

104 Arendzen (J.P.), "Marcionites" maddesi, *C.E.*, c. ix, s. 9-10.

105 Arendzen (J.P.), *agm.*, s. 5, 10-11.

B. İnsicamlı Teslisçilik

Roma Kilisesi'nin belirlediği teslisin unsurlarını kabul etmekle birlikte, unsurların tabiatı ve aralarındaki ilişkilere ilişkin söylemi- ne itiraz ederek, teslisin mantığına daha uygun anlayışlar oluşturan Hristiyan ve Hristiyan mezheplerinin teslis anlayışlarını "İnsicamlı Teslisçilik" olarak nitelemek istiyoruz. Bunlar Monofizitlik ve Ötiki- yанизм ile onların alt kollarını oluşturan mezheplerdir. Bunlardan kısaca bahsettikten sonra, niçin insicamlı ve uyumlu teslisçiler ola- rak nitelediğimizi açıklayacağız.

1. Monofizitizm

Monofizitizm, adından anlaşılacağı üzere, teslisin ikinci unsur- nun: "Tek şahıs, tek cevher, tek tabiat"¹⁰⁶ iddia eden bir akımdır. Yaklaşık olarak 5. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan monofizi- tizm, kendisine benzer ve hatta kendi içerisinde görülen, Monote- litizm ve Ötışiyanizm ve Monoenerjitizm gibi birçok akımın ortak adıdır. Monofizitler hem Aryüşçülüğe, hem Nesturyanizme hem de Roma Kilisesi'nin teslis anlayışına karşıydılar.

Monofizit hareketin, İskenderiyeli Cyril (öl. 444) ve İskenderiye Patriark'ı Dioscorus (öl. 454) ile başladığı kabul edilmektedir. Mono- fizitizm, Eutyches (378-454) ile gelişme kaydetmiştir. Efes Konsili'ne başkanlık etmiş olan, fakat sonradan bazen Monofizit ve bazen de kendi adıyla anılan aşağıda zikredeceğimiz mezhebin kurucusu sa- yılan Eutyches bu Konsilde Ortodoks kabul etmiştir. Ancak 451 Kadıköy Konsili, hem Dioscorus'u hem de Eutyches'yi mahkûm et- miştir. Bu tarihten itibaren Monofizitler, kesin olarak Roma Kili- sesinden ayrılmışlardır. Monofizitizm'in önde gelen diğer teologları, Timothy Aelurus (öl. 477), Peter Mongus, Peter Fullo, Timothy IV (517-537), Severus (465-538) ve Zacharias Scholasticus'tur. Bütün bunlar, İskenderiye'de ve Antakya'da yetişen ilk devir monofizitçi teologlardır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi monofizitlerin en önemli görüşü, İsa'nın insanı tabiatını kabul etmeyerek tanrısal tek bir tabiata sahip olması iddiasıydı. Bunun için Roma Kilisesi'nin savunduğu İsa'nın

tam ikili tabiat/Diyofizis (*Diophysis*) anlayışına karşıydılar. Kısaca Monofizitçilere göre, İsa, bir şahıs, bir cevher, bir tabiat'tır.

Monofizitler 451 Kadıköy Konsili'nde Roma Kilisesi'nden ayrıldıktan sonra ayrı bir mezhep haline geldiler. Monofizitizm, bugünkü Kipti, Süryani ve Ermeni Kiliseleri'nin temel teslis ve kristoloji doktrinini oluşturur.

2. Ötişyanizm

Monofizitizme çok benzeyen ve bazen onunla da aynı sayılan başka bir insicamlı teslis akımı Ötişyanizm (*Eutychianism*)'dir. Bu akım, İsa'nın enkarnasyondan sonra tek tanrısal tabiatı olduğuna özel vurgu yapar.

Bu hareketin kurucusu olarak ismini yukarıda zikrettiğimiz Eutyches (378-454)'dir; o, İstanbul'da bir manastırın otuz yıl idareciliğini yapmıştır. Nestoriyanizme karşıydı. Eutyches, 448 yılında yapılan İstanbul Sinod'unda sapık olarak nitelendi ve görevinden alındı. Daha sonra birkaç kez mahkûm edildi. İsa'nın bir şahısta tam insan ve tam tanrısal iki ayrı tabiatının varlığını kabul eden 451 Kadıköy Konsili ile nihai olarak mahkûm edildi. Hem o hem de daha önce söylediğimiz gibi monofizitler Roma Kilisesi'nden ayrıldılar. Eutyches ve arkadaşı Dioscurus sürgün edildiler. Eutyches sürgünde hapis hayatı yaşadı ve orada öldüğü sanılmaktadır.

3. Monotelitizm

Monotelitizm (*monothelitism*), monofizitizm mezhebi içerisinde 7. yüzyılda doğmuş özel bir akımdır. Monotelitizm, tek iradecilik demektir. Monotelistler (*monothelites/monotheletes*) İsa'nın tek bir tanrısal iradesi olduğunu; insanî iradesinin olmadığını söylerler. Bu görüşü ortaya atan Sergius'tu. Sergius (öl. 638), Suriyeli bir teologtur; 610 yılında İstanbul Patriark'ı olmuştur. Monofizitizm'in teslis anlayışına uygun olarak İsa'da tek tabiat olduğuna göre, İsa'nın tek iradesi ve enerjisi (fili) olması gerektiğini savundu. *Ecthesis* adıyla 638 yılında yazdığı risâlesinde bu fikrini ortaya koydu; İstanbul'da düzenlenen iki sinodta kabul gördü. Hatta Papa I. Honorius da bu görüşe sıcak bakıyordu, o da tek iradeciler arasındaydı, bunun için kendisine

sansür kondu.¹⁰⁷ Fakat Roma Kilisesi tarafından kabul görmeyen bu fikir, 681 İstanbul Konsili tarafından reddedildi. Cyrus, Antakyalı Macarius, Pyrrhus, Joppa Bıshopu, Severian Paul vb. birçok monofizitler, bu fikri kabul edenlerdendi. Her şeye rağmen monotelitizm yaklaşık bir yüzyıl daha yaşamaya devam etmiştir; bunun en son savunucuları arasında Philippicus Bardanes vardır.

Şimdi bu Hristiyan mezheplerinin teslis anlayışlarını "İnsicamlı" olarak nitelememizin nedenini açıklayalım. Teslis üç tanrıcılık ise, monofizitlerin teslis anlayışı, bu mantığa en uygun tutarlı bir anlayıştır; çünkü bu ve benzeri heretik sayılan mezhepler, yukarıda izah ettiğimiz gibi aralarında bazı farklılıklar da olsa neticede İsa'nın tek tabiatlı olduğunu savunurlar. Dolayısıyla teslisin ikinci unsuru olan İsa, tanrı olarak tek tabiatlıdır. Hâlbuki Roma Kilisesine göre İsa, biri tam insanî, diğeri tam tanrısal iki tabiatlıdır; böyle olunca yani İsa ile tanrılığa insanî unsurun karışmasıyla teslisteki üç unsurluluk aslında üçten dörde çıkmış olur. Bu açıdan bakıldığında en tutarsız teslis öğretisi, Roma Kilisesi'nin, yani bugünkü Katoliklerin, Ortodoksların ve Protestanların öğretisidir denebilir.

C. Nominal Teslisçilik veya Bulanık Tevhidcilik

Bu alt başlık çelişkili gibi görünmektedir. Fakat bir gerçek vardır ki, isimsel olarak teslis ve unsurlarından bahsetmekle birlikte, teslisin unsurlarının tabiatına ilişkin söylemleri bulanık bir tevhid öğretisi arzeden 4. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmış olan birçok Hristiyan mezhebi veya akımı vardır. Bu alt başlık altında bunlardan kısaca bahsetmek istiyoruz.

1. Adopsiyonizm

Adopsiyonizm (*Adoptionism*), genel olarak, teslisin ikinci unsuru olan Mesih İsa'nın insan olduğunu, tanrıya layık bir şereflendirme için onda tanrısal ruhun yer ettiğini veya Tanrı'nın doğurtulmuş oğlu değil manen evlatlık edinilmiş oğul olduğunu savunan görüştür. Bu anlayışa göre, Hz. İsa'nın tanrı oğlu oluşu hakiki değil mecazidir. Tanrı O'nu manen evlat edinmiştir.

Özellikle 325 İznik Konsili öncesi Yunanlı veya Yunanca konuşan Kilise Babalarının teslîs anlayışının irdelenmesi ve tartışılması bazı Hıristiyan teologlarını ya üç tanrıcılığa ya da şimdi sözünü ettiğimiz bu adopsiyonizm anlayışına götürmüştür. Harnack'a göre Adopsiyonizm, 2. asırda ortaya çıkmıştır.¹⁰⁸

Yeni bir Adopsiyonizm dalgası 8. yüzyılın sonlarına doğru İspanya'da ortaya çıkmıştır. Toledo arşibişöbu Elipandus (718-802) ve Urgel bîşöpu Felix (öl. 818) bu devrin önde gelen Adopsiyonistlerindendir. Bazı yazarlar bunların Ebîyonizm ve Monarkîyanizmden etkilendiklerini söylerken, bazıları da İslâm ve İslâm kelâmcılarından etkilendiklerini söylemektedirler.¹⁰⁹

Felix, Hz. İslâ'nın bir kul olduğunu, kadir-i mutlak bir bilgiye ve güce sahip olmadığını öğretiyordu. Hz. İslâ, Tanrı'nın manevî evladı olmuştur. İnsan Oğlu olarak Hz. İslâ'nın birisi Bakîre Meryem'den doğal olan bir doğumu ve diğeri Tanrı'nın inayeti ve evlat edinmesi (seçimi) ile manevî olmak üzere iki doğumu vardır der.

Felix ve Elipandus'un fikirleri İspanya ve Fransa'da taraftar bulmaya başlayınca Papa I. Hadrian meseleye el koymuştur. Her ikisi de çeşitli mahkemelerde sorgulanmışlardır. Felix, Roma'daki yargılanmasından sonra bir ara Müslümanlara sığınmıştır. Ölümlerine kadar her ikisi de göz hapsinde tutulmuşlardır.

Felix ve Elipandus'un fikirleri ve taraftarları, 9. yüzyılda kaybolmakla birlikte, 11. ve 12. yüzyıllarda bazı Skolastik din adamları ve teologlarınca yeniden canlandırılmıştır; fakat fazla taraftar bulup yaygın hale gelememiştir.

2. Apollinariyanizm

Zındıklıkla nitelenen başka bir akımda Apollinariyanizm (*Apollinarianism*)'dir. Mesih İslâ'nın başlangıçta insani bedeni ve rûhu (nefsi) olduğunu ancak sonra tanrısal Logos'un insani rûhunun yerini aldığını veya Mesih'in insani bir bedeni ve nefsi olduğunu fakat akli insani bir zihninin olmadığını; ancak tanrısal Logos'un bu sonuncunun yerini aldığını savunan ve enkarnasyonu kabul etmeyen bir akımdır.

108 Harnack (A. von), *age.*, c. 3, s. 5; *D.S.*, 595, 610-615.

109 A Concise, s. 7; Alcuin, *Adv.*, *El*, 117.

Bu akım, 4. yüzyılda ortaya çıkmıştır ve kurucusu, Laodicea bişopu Apollinaris (Apolinarios, 310-390)'tur. Apollinarius, Beyrut'ta doğmuştur. Başlangıçta Athanasius'un arkadaşıydı ve Arius'un öğretilerine karşıydı; 360 yılında Laodicea bişopu olarak atandı. Zamanında kendisinin görüşlerine benzeyen ve 362 yılında İskenderiye Konsili ile yasaklanmış görüşler vardı. Onlardan etkilenecek kendi görüşünü oluşturmuştur.¹¹⁰

Apollinarius'a göre, varlıksal olarak, Tanrı ile insanın birleşmesi mümkün değildir; farklı niteliklere sahip Yüce Varlığın insanla bir olması imkânsızdır. Diğer taraftan insanî rûh veya akıl her zaman günah işleyebilir. Bu durumdan İsa'yı kurtarmak için Apollinarius, Mesih olunca tanrısal Logos İsa'nın insanî rûhunun veya aklının yerini almıştır demiştir.¹¹¹

Baskılar sebebiyle 375 yılında kiliseyi terk etmiştir. Görüşleri, 377 Roma Konsili, 378 İskenderiye Konsili, 379 Antakya Konsili ve 381 İstanbul Konsili ile tekrar tekrar mahkûm edilmiştir.

Apollinarius'un takipçileri arasında Vitalis, Valentinus, Polemon ve Timothy gibi kimseler vardı. Bunlar onun görüşlerini yasağa rağmen devam ettirmeye ve yaymaya çalışıyorlardı. Ne var ki İmparator I. Theodosius çıkardığı fermanlarla takipçilerini cezalandırdı. Taraf-tarlarının çoğunun Monofizitizm mezhebine girmesiyle 420 yılından sonra mezhebin varlığını yitirdiği söylenmektedir.

3. Prisilliyenizm

Prisilliyenizm (*Priscillianism*), Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'u ayrı tanrılar kabul etmeyen, onları aynı bir Tanrı'nın modu veya vechesi gören bir akımdır.¹¹²

Bu mezhep, 4. yüzyılın ortalarına doğru İspanya'da asil bir aileye mensup Bişop Priscillian (öl. 385) tarafından kurulmuştur. Priscillian, kilisenin kabul etmediği John'un "İncili", Thomas'ın "İncili" ve Andrew'un "Elçilerin İşleri" gibi bazı diğer kutsal metinlere rağbet

110 Bu Apollinarius'u aynı ismi taşıyan babası Apollinarius, Ravenna Bişopu St. Apollinarius ve Valence bişopu St. Apollinarius (453-520) ile karıştırmamak gerekir.

111 Apollinarius'un bazı görüşleri için bkz. D.S., 146, 149, 151.

112 D.S., 188-208, 283-286, 451-464.

etmiştir. Gnostik ve manitheist fikirlerden de etkilendiği iddia edilen Priscillian, kısa sürede Güney Avrupa'da birçok taraftar buldu.

Yerel otoriteler Papa Damasus'a Priscillian'ın fikirleri hakkında şikayet ettiler ve Priscillian'ı yargılanmak üzere 380 yılında Saragossa'da bir Sinod tertip ettiler. Bazı bışoplar Priscillian'ı savundular ve kendisini 381 yılında Avila bışopluğuna getirdiler. Ancak aynı yıl içerisinde otoriteler kendisini sınır dışı etti. Bordeaux'da bulunduğu sırada, İmparator Maximus Priscillian'ın Bordeaux Sinod'u tarafından yargılanmasını istedi ve Trier'de 385 yılında kendisinin ve taraftarlarının başları kesilerek ölüm cezasına çarptırıldılar. Ancak ölümden kurtulabilen taraftarları Priscillian'ın fikirlerini 6. yüzyılın başlarına kadar sürdürdüler. Priscillian'ın tehlikesini önlemek için dinî otoriteler, önce 400 ve 447 yıllarında Toledo'da düzenlenen iki konsilde ve daha sonra 448 ve 563 yıllarında Braga'da düzenlenen iki konsilde, onun fikirlerini tartışarak önlemler aldılar. Bu önlemlerden birisi de, teslis dogmasına "Filioque" yani "Oğul'dan" demek anlamına bir ilkenin ilave edilmesi kararıydı. Bilindiği gibi teslis dogmasına bu Filioque ifadesinin konmasına karşı çıkanlar oldu ve bugün Ortodokslar da bu ifadenin teslis dogmasına eklenmesini kabul etmezler.

4. Önomiyanizm

Roma Kilisesi'nin sapıklık olarak baktığı bir başka akım, Önomiyanizm (*Eunomianism*)'dir. Bu akımın kurucusu, Göreme doğumlu, Cyzicus bışopu Eunomius (öl. 394)'tur. Kendi adıyla anılan bu yeni akım Ariyanizmin aşırı bir kolu sayılmaktadır.¹¹³ Eunomius yeni fikirlerinden dolayı bışopluktan el çektilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Görüşleri şöyle özetlenebilir: Tanrı inancı, sırrî bir inanç değildir. Tanrı, basitlik ilkesine göre akılla anlaşılabilir. Tanrı, ne doğurulmuştur ne de doğurtur. O, birdir. Doğurmak ve doğurtulmak Tanrı'nın özüne aykırıdır. O, tek bir cevherdir ve ezelidir. O'nun cevheri başka hiçbir cevhere benzemez ve başka cevherler ile ortaklığı yoktur. İsa ile Tanrı arasında cevher benzerliği ve aynılığı yoktur. İsa Oğul, ancak ahlâkî olarak Tanrı'ya benzer. İsa da, diğer varlıklar

113 Bkz. Hanson (R.P.C.), *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381*, London, 1988.

gibi Tanrı tarafından yaratılmıştır. O halde Tanrı'nın babalığı, gerçek anlamda cevhersel bir babalık değildir; Tanrı'nın yaratma gücünden (*energia*) dolayı ortaya çıkan manevî bir babalıktır.

Önomiyanizm, Eunomius'un arkadaşı Eudoxius tarafından devam ettirilmiştir. Fakat bu akım, Aetius ve Anomoe gibi kimselerin önderi olduğu benzer akımlarla birlikte 3. Sirmium Sinodu tarafından yasaklanmıştır.

5. Modalistik Monarşiyанизm ve Sabellianizm

Dar ve özel anlamda Monarşiyанизm (*Monarşiyанизm*) dendiğinde modalizm anlaşılır. Daha sonra göreceğimiz dinamik monarşiyанизmden ayırmak için burada ele alacağımız Monarşiyанизme "Modalistik Monarşiyанизm" denmektedir. *Monarchia* kelimesini, burada ve daha sonra anlatacağımız Hristiyan akımları için ilk kullanan Tertullian'dır; o ve bazı Hristiyanlar, daha sonra Roma Kilisesi'nin de sayacağı gibi sapık saymışlardır. Çünkü bu akımlar o zamanlar henüz oluşmakta olan teslise karşı bir hareketti.

Monarşiyанизm, adından da anlaşılacağı gibi tek insanın veya kralın idaresi ve hükümranlılığı anlamına siyasî rejim ismi monarşiden türetilmiştir. Çünkü monarşiyanist Hristiyanlar, tesliste olduğu gibi tanrılığı her yönden eşit sayılan Baba, Oğul ve Kutsal Rûh gibi üç tanrıya ne paylaştırmak ne de üçünü de tanrı görmek istemiyordu. Onlar Tanrılığı, tek ve bir Tanrı'ya ait görüyorlar ve Tanrı'nın hükümranlılığının sadece Tanrı'ya ait olduğuna inanıyorlar.

Oğul ve Kutsal Rûh, ayrı birer tanrılık unsuru veya tanrılığı oluşturan şahıslar değildir. Onlar Tanrı'nın modu, bir çeşit niteliği veya tecellisi olabilirler. İsâ'ya ancak mecazî anlamda "Tanrı'nın Oğlu" denebileceği gibi, Tanrı'ya da aynı anlamda sadece "Baba" denebilir; hakikî anlamda değil. Dolayısıyla Monarşiyanistler gerçekte teslise inanmazlar. Yukarıda söylediklerimizi, Pope'un Monarşiyанизm tanımını doğrulamaktadır:

Monarşiyанизm, Tanrısal birliği korumak için, Tanrısal şahıslar arasındaki ayrılığı kaldırarak Teslisi yıkmaya yönelik sapıkların görüşlerini ifade etmek için genel olarak kullanılan bir terimdir.¹¹⁴

114 Pope (H.), "Monarchianism", *ERE*, c. VIII, s. 779.

Tanrı'nın bir olduğunu ve tanrılığın sadece O'na ait olduğunu, İsa'nın sadece insan olduğunu söyleyerek, hem İsa'nın hem de Kutsal Rûh'un tanrılıklarını reddeden bu monarşiyанизm, tevhid inancına oldukça yakındır. Monarşiyaniistlerden bazıları Kutsal Rûh'un Logos olmadığını, hatta Logos veya Kutsal Rûh diye bir şeyin olmadığını söylemişlerdir. Bunun için kendilerine "Logos İnkârcıları" anlamına "Alogoi" denmiştir.

Monarşiyанизm, genelde teslise ve özelde de Montanizm denen bir mezhebe karşı olarak 2. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkmıştır. Modalist monarşiyанизm ilk savunanlar veya temellendirenler şunlardır: İzmirli Noetus (öl. 240), talebesi Epigonos ve bunun talebesi Cleomenes'tur.¹¹⁵ Aeschines, Praxeas Victorinus (Victor) da monarşiyaniistlerden sayılmaktadır. Bunların en meşhuru Sabellius'tur. Bütün bu Hıristiyanlar, otoritelerce çeşitli cezalara çarptırılmıştır; Noetus muhtemelen öldürülmüş ve fikirleri yasaklanmıştır.

Sabellianizm, Sabellius'un fikirlerini ifade etmekle birlikte, aynı zamanda Modalistik Monarşiyанизm için kullanılan alternatif bir isimdir. Karşıtlar, Sabellianizmi ve Monarşiyанизmi bazen "Patripasianizm" olarak da nitelerler.¹¹⁶

Bazı yazarlara göre, aslında modalist monarşiyанизm düşüncesi-nin kökleri arka arkaya papalık yapmış ve Tanrı'ya "Baba" denmesini hoş karşılamayan Zephyrinus (198-217) ve Callistus (217-222)'a kadar götürülebilir. Örneğin Callistus: "Tanrı, ancak tek ve bireysel bir şahıs (*prosopon*)'tır" demiştir.¹¹⁷ Modalistik Monarşiyанизmi sistemleştiren Sabellius'tur. Burada kısaca onun görüşlerine değinelim.

Sabellius, diğer monarşiyaniistler gibi, Tanrı'nın birliği ve tekliği üzerinde o kadar ısrarla dururlar ki, Tanrı'ya atıf edilen her şey onun modudur; buna babalık, oğulluk ve Kutsal Rûh da dahildir. Çünkü modlar, Tanrı'nın tecellisidir. Baba, Oğul, Kutsal Rûh, bunlar ayrı varlıklar değildir, sadece Tanrı'yı ifade eden üç ayrı isimdir. Sabellius'un şu sözü nakledilir:

115 Hippolytus, *Phil.*, ix. z; PG., xli, 994 vd.

116 Kelly (J.N.D.), *age.*, s. 120. Bu kavramı uyduran Tertullian'dır. Anlamı "Baba'nın acı çekmesi" demektir; hayatının sona doğru montanist olan Tertullian, monarşiyaniistler ile alay için bu kelimeyi kullanmıştır.

117 Kelly (J.N.D.), *age.*, s. 123.

Aynısı. Baba'dır; aynısı Oğul'dur; aynısı Kutsal Rûh'tur. Onlar üç isimdir, fakat aynı hakikatın isimleridir. Bizim bir veya üç Tanrı'mız mı var!¹¹⁸

Göröldüğü gibi o, teslisi reddediyor. Tanrı, kelâm sıfatı ile tecelli eder ve yaratır; bunun için Sabellius O'nun Hz. İsa'daki tecellisinden dolayı insanlar O'na "Baba" ve Hz. İsa'ya da "Oğul" demişlerdir. Ancak bu ifadeler mecazî mânâlarına alınmalıdır.

Sabellius'un monarşiyenizmi, Doğu'da ve Batı'da 4. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Son modalistik monarşiyenistler arasında Ankaralı Marcellus (öl. 374) ve Photinus (4. yüzyıl) gibi teologlar vardır.¹¹⁹

Daha önce gördüğümüz Adopsiyonizm, Apollinarizm, Prisilliyenizm gibi benzer akımlar, bazı yazarlarca Monarşiyenizm içerisinde değerlendirilmektedir.¹²⁰

D. Teslis Tenkidi Olarak Tarihî İsa Arayışı

Konuyla ilgili daha önce Giriş'te bazı bilgiler vermiştik. Şimdi bu bilgileri tamamlayıcı bazı ilaveler yapmak istiyoruz. Ünlü filozof Kant, Hıristiyanların sürekli olarak İsa'yı idealize ettiklerini söylemişti. Kant'ın bu yargısından hareketle son iki yüzyıldır birçok Hıristiyan bilgin Tarihî İsa'yı arama ve araştırma peşinden koşmuştur. Kant'ın söylediklerine benzer bir söylemle 18. yüzyılın başlarından itibaren özellikle, daha önce de belirttiğimiz gibi, F.C. Baur ve D. F. Strauss ile Avrupa'daki bazı Protestan teologlar arasında Tarihî İsa'ya dönme ve bu açıdan onu araştırma eğilimi artmıştır ve bugün de devam etmektedir.

Bu eğilimin ilk örneklerinden birisini E. Renan (1823-1892)'ın *İsa'nın Hayatı (La Vie du Jesus)* adlı eseri teşkil eder. Ancak Renan neredeyse İsa'nın tarihi bir şahsiyet olmadığını söyleyecek kadar ileri gitmiştir. O, 1845 yılında, Papaz olduğu halde İsa'ya imanı kaybettiğini söyleyerek İsa'nın yeni bir din kurucu değil Musevî bir vâiz olduğunu ileri sürmüştür. Bu yönde, daha sistematik ve daha bilim-

118 Tillich (P.), *age.*, s. 66-67.

119 D.S., 151, 284.

120 Harnack (A. von), *age.*, c. III, s. 51-54; 85-86; Kelly (J.N.D.), *age.*, s. 115-116.

sel bir araştırma faaliyeti, Alman Protestan teologları arasından doğdu. Bunun öncüsü, meşhur teolog Albrecht Ritschl (1822-1889)'dir. Mesleğinin sonlarına doğru Ritschl, Hıristiyan doktrinlerinin, tarihi vakialara tekâbül eden söylemler değil, sadece metafizik değerlendirmeler olduğuna inanmaya başladı. Hıristiyanlığın idealize edilmiş metafizik öğretilerinin temellerini terk ederek, İsa'nın misyonu ve onun ahlâki krallığı üzerinde çalışmalarını sürdürdü. Ritschl'in bu tarihi gerçekliğinde İsa arayışı hareketi, bugün kendi adıyla anılan "Ritschlian Mektep" haline geldi. Bu mektebin merkezi, Marburg Üniversitesi'dir; burada Kant-Ritschl'in tesiriyle bazı ünlü teologlar Tarihi İsa araştırması yapmışlardır.

Ritschl mektebinin teoloji anlayışına bugün "liberal" teoloji denmektedir. Bu mektebin ve teolojinin sloganı "Kant'a Dönüş"tür. Çünkü bu teologlara göre Kant felsefesi bir Protestanlık felsefesidir; ikinci olarak Kant'ın tenkitçilik (*criticism*) anlayışı Tarihi İsa'yı aramada en uygun bir yöntemdir.

Ritschl'den sonra bu mektebin en iyi temsilcileri bizzat onun doğrudan öğrencileri Adolf von Harnack ve Ernst Troeltsch'tir. Kısaca şimdi bunlar üzerinde duralım:

A. von Harnack (1851-1930), gelmiş geçmiş en büyük bir kilise tarihçisidir. En meşhur eserleri *Dogma Tarihi (History of Dogma)* ve *Hıristiyanlık Nedir? (What is Christianity?)*'dir. Harnack teslis dogmasının gökten inmediğini, bunun ilk safhada gnostisizmin ve ikinci safhada da eski Yunan, Pers, Mısır, Yahudi ve Hint düşüncelerinin karışımı olan Helenistik felsefelerin etkileriyle oluşmuş bir inanç olduğunu göstermiştir. Buna göre, özellikle daha başta Pavlus ve Yuhanna ile giren bu yabancı unsurlar temizlenecek olsaydı, Yeni Ahid'in üçte ikisinin atılması gerekecekti. Harnack, ikinci eserinde, İsa'nın İncili (*Gospel*) ile İsa hakkında İncillerin birbirinden ayrılması gerektiği tezini savunuyordu. İsa hakkındaki İnciller, İsa'nın öğretisi olan İncil'e dahil değildir. İsa'nın öğrettiği mesaj, İsa hakkında öğretilen mesajlardan hiçbir şey içermez.

Harnack'ın bu görüşü, *snoptik* denen ilk üç İncilin Pavlus'un bütün tesirlerinden arındırılması gerektiğini savunan F. Ch. Baur (1792-1860)'un daha önce ortaya attığı görüşünü yeniden canlandı-

nyordu. Kutsal Kitap tenkitçisi olan Baur, bir taraftan Pavlus'un Romalılara, Korintlilere ve Galatyalılara yazdığı mektuplarının dışındaki diğer mektuplarının uydurma olduğunu, diğer taraftan da Yuhanna metninin de 2. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığını ortaya koyuyordu. Pavlus'un Hristiyanlığı, ona göre Hellenleştirilmiş bir Hristiyanlıktı; bunun için de İsa ile Pavlus arasında zıtlık vardı. Pavlus'un İsa yorumu, İsa'yı tarihi ve gerçek İsa olmaktan çıkarmıştır.

Harnack'a göre Tarihi İsa, Nasıralı İsa'dır. Yani gnostik ve Helenistik fikirlerle oluşmuş teolojinin ve kristolojinin İsa'sı değildir; insan oğlu İsa'dır. Harnack böylece Tanrı ile insanlar arasında herhangi bir ortaklığın ve ilişkinin olabileceği inancını inkâr etmiştir.¹²¹

Bu köktenci tenkitçiliği başka bir şekilde Wilhelm Herrmann (1846-1922) ve onun öğrencisi Rudolf Bultmann (1884-1976) takip etti.

Bultmann, Marburg Üniversitesi'nde tenkitçi yöntem analizini kullanarak yaklaşık otuz yıl Yeni Ahid metinleri üzerine çalıştı. Bu çalışması onu şüphecilğe götürdü; metinlerin gerçekliklerini sorguladı. Yuhanna metni üzerine yaptığı yorum çalışmasında bu metnin yazarının I. yüzyılın gnostisizminden büyük ölçüde etkilenerek yazıldığı ve gnostik bilgiler içerdiğini ortaya koydu. Nihayet son eserlerinden birisi olan *Yeni Ahid ve Mitolojide* (*Neues Testament und Mythologie*) Yeni Ahid'in bütün abartılı hurafelerden ve mitolojik unsurlardan temizlenmeye ihtiyacı olduğu tezini ortaya koydu. Onun bu tezi, "mitlerden arındırma" anlamına "demythologizing" ismiyle şöhret bulmuştur.

Bultmann'ın kutsal metinler hakkındaki şüphecilği ve mitlerden arındırma tezi, Almanya dışında Fransa'da bazı Katolikler ve İngiltere'de bazı Anglikanlar arasında da yankı buldu. Örneğin Henry Duméry, Hristiyanlığın din felsefesini işlediği *Philosophie de la Religion* adlı eserinde benzer şeyler söylemiştir. Bunun için de eseri, kilise tarafından sansüre uğramıştır ve yasak eserler listesine alınmıştır.¹²²

Tarihi İsa arayıcılarının başka bir örneğini Albert Schweitzer (1875-1965) teşkil eder. İngilizce'ye *Tarihi İsa Arama* (*The Quest*

121 Cohn-Sherbok (L.), *Who's Who in Christianity*, London-New York, Routledge, 1998, s. 121.

122 Duméry (H.), *Philosophie de la Religion*, 2 cilt, Paris, PUF., 1957.

of the Historical Jesus) adıyla çevrilen meşhur eseri *Von Reimarus zu Wrede*'de 19. yüzyılın tarihi tenkitçilik yöntemlerini aşırı bulan Schweitzer, kendi tarihi tenkit yöntemleriyle başka bir Tarihi İsa ortaya koyar. Ona göre de İsa, İnsan Oğlu İsa'dır; fakat "İnsanoğlu" İsa, Daniyel peygamber anlamında bir İnsan Oğlu'dur. Tanrı'dan emir bekleyen bir memur İnsan Oğlu'dur. Yeni bir çağ yaratmak ve zamanının günahlarını temizlemek için incek İsa'dır. Dolayısıyla Schweitzer'a göre gerçek İsa, beklenen ahır zamanın İsa'sıdır. Tarihi İsa geçmiş tarihin İsa'sı değil, geleceğin İsa'sıdır.

1952 yılında kendisine Nobel ödülü verilen Schweitzer'ın bu gerçek İsa'sı, hiç şüphesiz, gelişyle küresel savaşa çıkaracağına ve bununla da kendisini ispatlayacağına inanan, dünyanın sonunu beklemekte olan bazı Amerikalı evanjelist grupların hareketlenmesine neden olmuştur denebilir.

Tarihi İsa arayışı İngiltere'de de Anglikan teologları arasında canlı bir harekettir. Günümüz teologlarından bir-iki örnek verelim.

John H. Hick (doğ. 1922) daha çok din felsefesi alanındaki çalışmalarıyla tanınan meşhur bir teologdur. Editörlüğünü yaptığı *Bedenselleşmiş Tanrı Miti* (*The Myth of God Incarnate*) adlı eserde, enkarnasyon doktrininin gerçekliğinin olmadığı yönünde fikir beyan etmiştir. Bu, kilisede aleyhine tartışmalara yol açmıştır. Dinî çoğulculuk bağlamında, kurtuluşun sadece İsa'nın şahsiyeti aracılığı ile olmayabileceğini düşünmektedir. Hick, son bir makalesinde şöyle demektedir:

İsa figürü, Hıristiyanlık için merkezidir, bedenselleşmiş bir tanrı ve teslisin ikinci şahsı olmaktan ziyade İsa'yı büyük bir peygamber olarak gören Kur'anî anlayışını esasen paylaşmaktayım... Kur'an bir şirk şekli olarak Tanrı'nın oğula sahip olması fikrine tamamen karşıdır ve oğul, harfiyen biyolojik anlamıyla anlaşıldığında bu görüşü paylaşırım. ... İsa'yı büyük bir peygamber ve mecazi anlamda Tanrı'nın Oğlu olarak anlamayı -bununla birlikte bu standart Ortodoks Hıristiyan anlayışı değildir- Müslümanların paylaşacağı bir şey olarak düşünebilirim.¹²³

Görüldüğü gibi Hick, Hz. İsa'yı mecazen Tanrı'nın Oğlu olarak görme eğiliminde ve Hz. İsa'ya Tanrı değil, gerçek ve tarihi anlamıyla bir peygamber gibi bakmak istemektedir.

123 Hick (J.), "Response to Dr. Reçber", *Islam and Christian-Muslim Relations*, c. 16, No. 1, 11-14 January 2005, s. 11.

Almanya'da çıkan başka bir Tarihi İsa arayışı da, İsa Mesih Havâriciliği (*Apeştolant Jesus Christi*) hareketidir. Bu cemaatin kurucusu, taraftarlarının kendisine havâri denilen Ephraim (öl. 1923)'dir. Bunlar gerçek İsa'yı ve Hristiyanlığı havârilerde görürler; havârilerin düşüncelerine ve onların yazdıkları kutsal metinlere dayandıklarını söylerler. Bunlar İsa'nın tanrı oğlu olduğu inancını reddederler.¹²⁴

Tarihi İsa arayıcıların en son ve en açık-seçik örneğini Arthur Weigall teşkil etmektedir. O, aslı ismi *Paganism in Our Christianity* olan ve Türkçe'ye *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik* olarak çevrilen eserinde, Hristiyanlığın en temel inançları teslisin, İsa'nın tanrısallığının, İsa'nın çarmıha gerilmesinin, kefarete düşüncesinin, yukarist, noel, pazar göreneği gibi âyin ve törenlerin gerçek Hristiyanlık olmadığını, bunların Hristiyanlığa Mithra, Osiris ve İzis, Adonis gibi Orta Doğu'daki, Yunanistan ve Roma'daki eski putperestlik inançlarından geçtiğini göstermiştir.¹²⁵

Hick ve Weigall gibi günümüz Tarihi İsa arayıcıları, bu arayışlarını Hristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarında aramakla sınırlı tutmuyorlar. Bu konuda Kur'an'a da müracaat etmektedirler.

Hick, Kur'an'ın Hz. İsa hakkında söylediklerinden sadece Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini bildiren ayete katılmıyor. Weigall'a gelince o, Hick'ten farklı olarak, zaten Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği şeklindeki Hristiyan inanışının tarihi bir yalan olduğuna kânidir.¹²⁶ Eserinin farklı iki yerinde Mâide Sûresi'nin 116. ayetine, bir kere meâlini aktararak ikinci kez de işaret yoluyla doğrudan müracaat etmiştir. Teslisi ve Hz. İsa'nın tanrılığını reddettiği birçok cümlesinin birisinde Weigall şöyle der:

Bu inanç, daha sonra tekrar Eş-denik Teslis bölümünde üzerinde duracağım ve İsa Mesih'in bir olduğunu ve Tanrı Baba ile eş-denik olduğunu ilk kez beyan eden, Atanazi (*Athanasian*) İtikadı tarafından takipt edildi. Bu yolla bu itikatta, O'nun prensiplerini kabul etmeyen herkesin cehennem azabına uğrayacağını ilan eden, meşhur veya daha doğrusu adı kötüye çıkmış lanetleyici cümleler bulunduğu görülür. Burada göreceğimiz gibi, cümleler havârileri kendi kendilerine ölüm-

124 Reller (H.), *age.*, s. 250-272.

125 Weigall (A.), *age.*, s. 57-72.

126 Weigall (A.), *age.*, s. 29-43.

süz lanete yönlendiren bir etkilemeye sahipti. İlk yüzyıldaki tüm Hıristiyanlar ve II. yüzyıldaki pek çok Hıristiyan için, İsa Mesih'in Mabut olan Baba ile bir olduğunu söylemek katıksız küfür sözü olarak kabul edilirdi, bu nedenle de III. yüzyılda yaşayanlar Logos teorisinin desteğiyle bile böyle bir tespitten kaçındılar.

Bu resmî itikatlar yerine sıradan bir zihnin, İsa ile Mabut Baba arasında belirgin fark buldu; ve VII. yüzyılda Peygamber Muhammed Hıristiyanlığın bir değil iki tanrıya sahip olduğunu anladı. Kur'an'daki ifadelerle göre, Her şeye Kâdir olan Tanrı İsa'ya şu sözlerle seslenir: "Ve işte O Zaman Allah, "Ey İsa, ey Meryem oğlu!" dedi. "Sen insanlara 'Allah'tan başka tanrılar olarak bana ve anneme kulluk edin' dedin mi?" [İsa] cevap verdi: "Sen yücelikte sonsuzsun! [Söylemeye] hakkım olmayan bir şeyi hiç söyleyebilir miyim? Bunu söylemiş olsaydım Sen muhakkak bilirdin! Sen benim içimdeki her şeyi bilirsin, hâlbuki ben Sen'in Zatında olanı bilmem. Şüphe yok ki, yaratılmış varlıkların idrakini aşan her şeyi tam bilen yalnız Sensin." Bu nedenle bugün Müslümanlar, İsa'yı "Allah'ın Ruhu -Rûhullah" olarak sayıp hürmet etmekte ve Unitarîanlar gibi sadece Yüce Varlığın mabut olduğunu ilan etmektedirler.¹²⁷

Görüldüğü gibi, görüşlerine kısaca değindiğimiz Tarihi İsa arayıcılarının aramalarından teslis dogmasının Tarihi İsa'nın gerçek öğretisi olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hatta Weigall gibileri, Tarihi İsa'ya kavuşmak için, teslis başta olmak üzere gerçek Hıristiyanlığa ve akla aykırı inançların artık terk ve reddedilmesi gerektiğini açık ve seçik bir dille kendileri ifade etmektedirler.

E. Teslis Tenkidi Olarak İnanç Sembolizmi

Batı'da 19. yüzyılda ortaya çıkan modernizmin liberalizm ve sembolizm gibi farklı şekilleri Hıristiyanlığı yakından etkilemiştir. F. Schleiermacher ile tarihselcilik ve hermenötikçilik şekliyle ortaya çıkan dinî liberalizm, Hıristiyanlığı adeta bir hümanist doktrin haline sokarak onun tanrısal boyutunu gözardı etmiştir. Hıristiyanlık tenkidi olarak gelişen bu dinî liberalizm, tarihçi Jacob Burckhard (1818-1897) ve Franz Overbeck (1837-1905) gibi kimselerin yorumlarıyla teslisin tanrısını, M. Weber'de de görüldüğü şekliyle ekonominin liberal kapitalizmine dönüştürmeye neden olmuştur. Teslisin ikinci tanrısı İsa, bir üretim aracı gibi düşünülerek, kapitalizmin menşei

127 Weigall (A.), *age.*, s. 101-102.

Hristiyanlıkla açıklanmıştır; bunun için Overbeck “Biz hâlâ Hristiyan mıyız?” sorusunu sorar ve “Hayır” cevabını verir.

Diğer taraftan aynı modernizmin ve ekonominin somutluğunun etkisiyle gerek Protestanlar ve gerekse Katolikler arasında aynı yüzyılda “*Symbolofideizm*” (İnanç Fideizmi) denen bir akım ortaya çıkarak teslis dogmasının gerçek değil bir sembolden ibaret olduğunu savunmuştur. Bu akımın en ünlü teologu Fransız Alfred Firmin Loisy (1857-1940)’dır. Bu Katolik papaz, Kitâb-ı Mukaddes’in tanrısallık menşecini ve kutsallığını kabul etmemiştir. Bu dinî düşüncelerinden dolayı Papa Pius X ve Paris Arşibişöpu tarafından afaroz edilerek kitapları yasak listeye alınmıştır. Loisy’yi takip eden benzer düşünceli başka bir kimse de onun yakın arkadaşı Baron von Hügel’dir. Bu akımın Heinrich E. Brunner (1889-1966) gibi daha tutucu teologlara etkisinden söz edilebilir; çünkü Brunner, Karl Barth gibi, liberal teoloji akımlarına karşı olmuştur; ancak Tanrı’nın müteallliği fikrini yok ettiği gerekçesiyle doğal teolojiye (*natural theology*) karşı olan Barth’dan ayrılarak bu teolojinin önemine vurgu yapmıştır. Brunner’e göre teslisin tanrısından ancak benzetme (*analogy*) yoluyla bahsedilebilir; Tanrı adeta bir sembol ve arketiptir; insan (İsâ) onun canlı-kanlı yansımasıdır. Teslis dogmasını sembolizmle yorumlayan başka bir düşünür de Paul Diel’dir; bu psikolog *Divinité (İlâhlık)* adlı eserinde teslisin mitik ve sembolik anlamlardan oluştuğunu söyler. Diel’in konuyla ilgili bazı fikirlerini “Teslisin Sır Olması” başlıklı alt bölümde daha önce aktardığımız için burada tekrarlamayacağız. Kısacası bu inanç sembolizmi akımı, teslis dogmasının teslisçilerin anladığı anlamda hiçbir hakikî anlam taşımadığını ifade eden başka bir teslis tenkitçiliğidir.

II. HİRİSTİYANLIKTAKİ TESLİS KARŞITI OLARAK ÇOKTANRİCİLİK

Batı’da teslis Hristiyanlığın bir dogması olarak oluşturulduğu 3. yüzyılda ve sonraki devirlerde, daha önce gördüğümüz gibi, teslis üzerine tartışmalar devam etmiştir. Bu tartışmalar esnasında Hristiyanlıkta teslis yerine ıktanrıcılık, üçtanrıcılık, dörttanrıcılık gibi inançlar doğmuştur. Hatta teslisin kendisi bile, üç tanrıcılık olarak

algılanmış ve kabul edilmiştir. Burada, teslisin sebep olduğu bu çoktanrıcı (*politeist*) anlayışlardan bahsetmezden önce, teslisin üçtanrıcılık olarak algılanması noktası üzerinde durmayı faydalı görüyoruz.

Genelde dinler tarihçileri Hristiyanlığa *monotheism* (tek tanrıcılık) olarak bakmaktadırlar. Eğer Hristiyanlıkta teslis dogması kastedilirse, bize göre bu doğru değildir; fakat biz teslisin tek veya bir tanrıcılık olup olmadığını bizim açımızdan burada tartışacak değiliz; bu tartışmayı sonraya bırakacağız. Burada üzerinde duracağımız konu, teslisçi inanca sahip olan Hristiyanlardan bazılarının teslisi üçtanrıcılık (*tritheism*) olarak algıladıkları ve anladıkları gerçeğidir.

Birçok Hristiyan tarihçisi ve yazar müştereken kabul etmektedirler ki, geçmişte olduğu gibi bugün de Hristiyan ülkelerde halk kesimleri ve bazen teologlar teslisi, üçtanrıcılık olarak kabul etmektedirler. Bunu, halkın cahilliği ve eğitimsizlikleriyle izah etmektedirler. W. Fulton şöyle der:

Hristiyanlara karşı yapılmış olan üçtanrıcı (*tritheistic*) olma suçlaması, bir anlamda doğrudur. Çünkü şüphesiz teslis doktrini, eğitimsiz basit insanlar Hristiyanlarca kabaca üçtanrıcılık anlamında anlaşılmış ve hâlâ anlaşılmaktadır. Hatta bazen kaba üçtanrıcılık, teolojik ifadelerde bile bulunur...¹²⁸

Teslis, doğrudan ve apaçık üçtanrıcılık değilse bile, tevhid anlamında tek tanrıcılık asla değildir. Teolojik açıdan teslisin şirk ve çoğulcu tanrı anlayışına itme olasılığı her zaman vardır; aynı yazar şöyle ilave eder:

Teslis düşüncesinin teşekkülünde bir nazari şirke veya çoğulculuğa gidilebilir ve bazen gidilmiştir de.¹²⁹

Webb'e göre de, Batı'da Stoacı felsefe etkisiyle teslisin Logos un-surunun Yuhanna ve Pavlus'un yazılarındaki içkin bireysel ayrınlığı ve şahıs (*Persona*) kavramının teslis unsurlarını ifade etmek için kullanılmasıyla oluşan Batılı teslis anlayışı Batı Hristiyanlığında çoktanrıcılığa yol açmıştır.¹³⁰ Şimdi de, bu kısa açıklamadan son-

128 Fulton (W.), "Trithelism", *ERE.*, c. XI, s. 462.

129 Fulton (W.), "Trinity", *ERE.*, c. XI, s. 460.

130 Webb (C.C.J.), *God and Personality*, Gifford Lectures, London, 1918, özellikle 2. Lecture.

ra, teslis sebebiyle Hristiyanlıkta ortaya çıkan teslis dışındaki diğer çoktanrıci inanç biçimlerine değinelim.

A. İkitanrıcılık (*Ditheoi*)

Teslisçilere göre, teslis dogmasının bir sapıklığı olarak Hristiyanlıkta ortaya çıkan çoktanrıcilik anlayışının bir örneği ikitanrıcılık (*dyotheism veya ditheism*)'tır. İki ayrı Tanrı'nın varlığına inanmak anlamına gelir. Bazı Hristiyanlar, Papalığa karşıtlığıyla tanınan ünlü teolog Hippolytus'u (170-236) ikitanrıci kabul edilmiştir; çünkü o Logos'u, Baba tanrı'dan ayrı tek başına bir tanrı olarak kabul etmiştir. Ona göre Logos'un Tanrı'dan ayrı hem ezeli ve aşkın, hem içkin, hem batın, hem zâhir varlığı olduğunu söylemiştir.¹³¹ Ayrıca ünlü Praxeas ve takipçileri de ikitanrıci olarak görülmüşlerdir.

B. Üçtanrıcılık (*Tritheoi*)

Hristiyanlıktaki teslis ve kristoloji tartışmalarının neticesi olarak özellikle 550 yılından itibaren bir üçtanrıcılık (*tritheism*) yani üç ayrı tanrıya inanma anlayışının savunulmaya başlandığını görüyoruz. Daha doğru bir ifadeyle bu, teslisin üçtanrıcılık olarak yorumundan ibarettir. Baba, Oğul, Kutsal Rûh, ayrı şahıs ve varlık olduklarından, onların tek bir cevherliği veya tanrılığı söz konusu değildir. Üçü de ayrı üç tanrıdır.

Üçtanrıcılığı savunan birçok Hristiyan bilgin vardır. Üçtanrıci olarak bilinenler arasında John Askusnages, Steghen Gobarus, John Philopon, Tarsus bışopu Conon, Eugenius ve Roscellin gibi isimler meşhurdur.¹³² Bunlardan ilk ikisi monofizist, sonuncusu 11. yüzyılın bir diyalektikçisi ve nominalistidir.

1. John Philoponus

İslâm dünyasında Yahyâ en-Nahvî olarak bilinen John Philoponus (490-566), üçtanrıcioların en meşhurlarındandır. Monofizist ve Yeni-Eflâtuncu olan John Philopon, Kadıköy Konsili'nde teslisin unsurlarından Mesih'in Şahsının "iki tabiatlı bir şahıs" olarak nitelenirilmesine karşı çıkarak, İsâ'nın tanrısal ve insanî şahısların birleş-

¹³¹ Hippolytus hakkında bkz. Lightfoot (J.B.), *The Apostolic Fathers*, London, 1890, c. 1. ¹³² "Tritheistischer Streit", *PRE³*, xx; Harnack (A. von), *age.*, c. 5, s. 14.

tiği tek bir şahsının olabileceği görüşünü savundu.¹³³ Yani, başka bir deyişle İsa için kullanılan *physis* (tabiat), *ousia* (cevher) ve *hypotasis* (şahıs) kelimelerinin aynı anlamlara geldiğini söyledi. Teslisin "bir cevherde üç şahıs" öğretisine bu uygulandığında şu iki soru ortaya çıkıyor: Eğer Tanrı bir cevher ise, bir şahıs yeterli değil mi? Veya eğer üç şahıssa, üç cevher gerekmez mi? Bu sorulardan birincisine evet denirse, bu tevhide götürür. John Philoponus, sorduğu sorulardan ikincisini benimseyerek tam bir üçtanrıcılık benimsemiştir. On *the Trinity, Against Themistius, Dinetêtês* ve *Letter to a Partisan* adlı eserlerinde Philoponus üçtanrıcılığı temellendirmiş ve savunmuştur. Dolayısıyla ona göre, tesliste üç cevher ve üç şahıs vardır. O ve Damian (578-605) gibi onun takipçileri, bu teslis anlayışından dolayı, taraftarları ve karşıtları tarafından "Üçtanrı" olarak nitelendirilmişlerdir.¹³⁴

2. Roscellin

Yaklaşık bir beş asır sonra üçtanrıcılığın 12. yüzyılda diyalektikçiler arasında yeniden canlandığını görüyoruz. Diyalektik açıdan teslise bakanların bazılarının teslisten üçtanrıcılığı anladıklarını biliyoruz. Bu anlayışı, sonradan nominalizm diye adlandırılacak bir felsefeye dayandırmaktadırlar. Aziz Anselm, bu gibi kimselere "diyalektiğin sapıkları" demektedir.

Gerçekten yaklaşık iki asır sonra Guillaume d'Occam ile nominalizm olarak temsil edilecek bu felsefi anlayışı Roscellin (1050-1125)'de ve hatta ondan da daha önce 11. yüzyılın başlarından itibaren görüyoruz.¹³⁵ Biz burada o devirde ortaya çıkan nominalizm-realizm tartışmalarına girecek değiliz. Ancak Roscellin'in nominalist anlayışla teslisi üçtanrıcılık olarak görmesine kısaca değineceğiz.

Roscellin, küllilerin, ârâzların ve bir bütünün parçalarının gerçekliğinin sadece isimsel olup, gerçek olmadıklarını öne sürerek asıl gerçekliğin tikellerde olduğu şeklindeki tezini teslise uygulayınca,

133 Michael The Syrian, *The Chronicle*, c. 2, s. 103 ve c. 4, s. 225.

134 Leontius, *De Sectis*, actio v, c. 6; Tilxeront (J.), *History des Dogmes dans l'Antiquité Chrétienne*, Paris, 1912, c. 3, s. 196; John of Ephesus, *History Eccl*, v, 1-12.

135 Roscellin'den önce, 11. yüzyılın başlarında Porphyre'in Isagoji'si üzerine yazılan bir serhte nominalizmin varlığı görülmektedir. Bkz. Cousin, *Ouvr. Inédits d'Abélard*, p. LXXVII.

sadece gerçek olarak teslise göre inanılması gereken üç ayrı cevher olan üç tanrı ortaya çıkıyor. O da buna uygun olarak, teslisin üçtanrıcılık öğrettiğini savunuyor. Ona göre tanrılıkta üç ayrı tanrı vardır: Baba tanrı, Oğul tanrı, Kutsal Rûh tanrı; tanrılık bu üçünün birlikteliği değildir. Hepsisi ayrı tanrıdır ve ayrı tanrılığa sahiptir. Ancak Kilise, 1092 yılında düzenlediği Soissons Konsili'nde Roscellin'in bu tezinden vazgeçmesi için baskı yapma kararına varıyor. Aziz Anselme ve Abélard, Roscellin'i "sahte-Hristiyan" ve "sahte-diyalektikçi" olarak nitelemişlerdir. Nominalizm 14. yüzyılda yeniden su yüzüne çıkınca, bu kez Hristiyan teologları, teslisi korumak için diyalektiğin teolojiden ayrılmasına karar vermişlerdir.

Ne var ki, hem Roscellin'den önce hem de ondan sonra bazı Hristiyanlar üçtanrıcılık görüşüyle nitelendirilmiş veya bu görüşe sahip olmuşlardır. Roscellin'i tenkit eden Abélard'ın bizzat kendisi sonra modalist bir teslise ulaşınca "üçtanrı" olmakla suçlanmıştır.¹³⁶ Daha 3. yüzyılın başlarında Dionysius, Origen'in teslis anlayışını üçtanrıcılık olarak nitelemiştir. Üçtanrı olarak nitelenen başka kimseler de vardır; W.A. Brown, ünlü teolog W.N. Clarke'ı üçtanrı olarak görme eğilimindedir. Hatta Newton'a bile üçtanrı olarak bakılmaktadır.¹³⁷ Ancak gerçek şudur ki, Newton veya Clarke gibi kimselerin üçtanrıcılığı değil, Aryüsçü bir modalizmi savunmuşlardır.

Teslis dogmasını, üçtanrıcılık olarak anlama son bulmamıştır; son yüzyıllarda ve günümüzde de devam etmektedir. Katoliklerden Pierre Faydit (öl. 1709), Oembs, Rosmini ve ünlü teolog Anton Günther (1783-1863) üçtanrıların başında gelmektedirler; sonuncu üç tanrının sayısal birliği doktrinini inkâr ederek, teslis dogmasını böylece üçtanrıcılık olarak yorumlamıştır. Protestanlardan, H. Nicolai (öl. 1660) ve William Sherlock (1641-1707) ünlü üçtanrıdırlar.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, teslis kendi içinden akıl ve mantık kurallarına uygun olarak değerlendirildiğinde üçtanrıcılıktan başka bir inanç değildir. Bunun içindir ki zaten Hristiyanlık tarihinde sürekli olarak sözünü ettiğimiz üçtanrıclar ortaya çıkmıştır.

¹³⁶ Harnack (A. von), *age.*, c. 3, s. 90-93.

¹³⁷ Brown (W.A.), *Christian Theology in Outline*, Edinburg, 1907, s. 152.

C. Dörttanrıcılık (*Tetratheoi*)

Teslis'in ortaya çıkardığı sorunlardan ve onların dinî ve aklî yorumlarından ulaşılan başka bir çoktanrıcılık da, dörttanrıcılık (*tetratheism*)'dir. Dörttanrıcılık genelde bazı aşırı monofizit akımlarında görülmektedir. Teslisi oluşturan üç tanrı, üç ayrı birer cevherdir; bir de onların birlikte oluşturdukları tanrılığa tekabül eden "ortak cevher" vardır. Böylece dört ayrı cevherden oluşan dört tanrı vardır. İlk dörttanrıcılar (*tetradattites*) arasında Peter Fullo ve Stephen Ntobes gibi kimseler vardır. Bu görüş için dörtçülük anlamına Latince "Quaternity" kavramı da kullanmışlardır. Bazı Hıristiyanları dörttanrı anlayışına iten nedenlerden bir-ikisine işaret edelim. Farklı teslis sorunları, farklı yıllardan bazı Hıristiyanları dörttanrıcılığa itmiştir:

a. Bakire Meryem Meselesi

Tanrı taşıyıcısı (*theotokos*) olarak kabul edilen Meryem'in de tanrılığa dahil edilmesi görüşünden hareketle bazıları dörttanrıcılığa ulaşıyorlar. Tanrı Oğul İsa, tanrı Baba tarafından tanrı Kutsal Rûh aracılığı ile bedenleşme (*incarnation*) ile doğurultuluyorsa, tanrı İsa'yı doğuran Meryem'in de tanrı olması gerektiği kıyasını yaparak böyle bir anlayışa gidiyorlar. Tanrı'yı doğurtan Baba'nın Tanrı olması gibi tanrıyı doğuran annenin de tanrı olması gerekir akıl yürütmesini yapıyorlar.

b. Teslis Unsurlarının Tabiatı Meselesi

Bazı Hıristiyanları dörttanrıcılığa iten ikinci bir mesele de, Baba, Oğul, Kutsal Rûh tanrısalların neliğine ilişkin olarak aralarındaki özvarlık, şahıs-tabiat, bir-üç ayırımının veya birliğinin yapılıp yapılmayacağı, tanrısalların cevherinin ârâzlar kabul edip etmeyeceği gibi tartışmalardır. Özellikle bu tartışmalara karşı, 1215 yılında yapılan Lateran Konsili'nde her tanrısâl şahıs, tanrısâl cevherdir ve tanrısâl cevherde ârâz yoktur şeklinde alınan kararlarla bir cevap verilmiş ve böyle düşünenler cezaya çarptırılmıştır. Fakat buna rağmen Hıristiyanlar arasında dört tanrının varlığı savunulmaya devam etmiştir.

Dörttanrıcılar arasında Fioreli Joachim (Joachim de Flore, 1145-1202), Pietro Lombardo (öl. 1160) ve Alain de Lille (1128-1203) gibi

isimler en çok tanınanlardandır. Bu kimselere ve taraftarlarına dört-tanrıcılar anlamına "Tetrاداتites" denmektedir. Avrupa'da teslisçilere göre zındıklığın ve sapkınlığın en doruk noktaya ulaştığı devir, 12-15. yüzyıllardır. Bunda hem İslâm düşüncesinin büyük bir etkisi vardır hem de Aristoculuğun. Bu çağlarda, Tanrı'nın tabiatını anlaması için Tanrı'nın "Basitlik İlkesi" önce çıkarılarak, doğal akıl için "Tanrı üçtür deme yerine, Tanrı birdir" demenin veya aklın insanları bir tanrıya inanmaya götürmesinin üçlü tanrıya inanmaya götürmesinden daha makûl ve daha kolay olduğu söylemlerinin yapıldığı bir dönemdir.

Joachim de Fiore'nin Tanrı'nın tabiatına ilişkin akıl yürütmesinin özü şudur: Üç tanrı ve bir de onların birlikteliğini ifade eden bir tanrı veya tanrılık varsa ve tanrılığı öz (essence) kabul edersek, Joachim de Fiore aritmetiksel olarak: Üç şahıs + öz = Dört şahıs, yani dört tanrı sonucuna varıyor. Tanrı, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh.

Verdiğimiz bu bazı örneklerden de anlaşılacağı gibi teslis dogmasını akli bir şekilde irdeleyince, Hristiyanların bazıları bunun sonucu olarak ister istemez farklı çoktanrıcılık şekillerine yönelmişlerdir.

III. HIRİSTİYANLIKTA TESLİSİN REDDİ

Hristiyanların teslisi reddi, iki anlama gelmektedir. Birincisi, bazı Hristiyanların ve mezheplerin Roma Kilisesi'nin kabul ettiği teslis dogmasını Hristiyanlığın hakikî inancı olmadığını söyleyerek, tevhidci bir inanç sistemini savunmalarıdır. İkincisi, diğer bazı Hristiyanların Roma Kilisesi'nin mevcut teslis dogmasının tenkidinden teslis dışı çoktanrıcılık inançları oluşturmalarıdır.

Burada teslisin bir şekilde reddiyle, oluşan tevhidci ve çoktanrıcı Hristiyan inançları ve akımlarından özet olarak bahsetmek istiyoruz.

A. Hristiyanlıkta Tevhidciliğin Yeniden Canlanması

Birinci bölümde, havârilere başta olmak üzere ilk Hristiyanlar ve onların oluşturduğu mezhepler ile Hristiyanlığın tarih sahnesine tevhidci bir din olarak çıktığını ve ikinci bölümde tevhidin nasıl teslise

dönüştürüldüğünü gördük. İkinci yüzyılın ortalarından itibaren teslis inancı ortaya çıkıp üçüncü yüzyılda dogmalaşmaya başlamasına eşzamanlı olarak, Hristiyanlığın başlangıcındaki açık ve seçik tevhid inancı da, teslis karşıtlığı ve reddi olarak özünden fazla bir şey kaybetmeksizin fakat zaman ve zeminde oluşan yeni fikirlerin etkisiyle Doğu ve Batı Hristiyan dünyasında farklı isimler ve akımlar altında varlığını sürdürmüştür. Bunların en önemlileri genel isimleriyle Dinamik Monarşiyанизм, Aryüsçülük (*Aryantizm*) ve Ünitaryанизм'dir. Bunlar devirlere göre ayrı ayrı isim gibi görünseler de aslında biri diğerini etkileyerek ortaya çıkmış benzer akımlardır.

Aşağıda kısaca tanıtacağımız bu mezheplerin ve akımların tevhidçi Tanrı tasavvurlarının birisi diğerine göre ifade tarzı bakımından farklılıklar göstermekdedir; bazıları daha açık-seçiktir; bazıları daha kapalıdır. Bu tür mezheplerin kendi kurucuları veya temsilcilerinin yazdıkları eserlerin çoğu bize kadar ulaşmadığı için fikirlerini kendilerinden öğrenme olanağımız çok sınırlıdır; onlar hakkındaki bilgileri genellikle ve çoğunlukla teslisçi Hristiyan yazarlardan öğreniyoruz. Bu teslisçi yasalar da çoğu zaman onları sapık olma gibi ön yargıyla tanıtip değerlendirdikleri için fikirlerinin tabiatını tam olarak öğrenme imkânımız azalmaktadır. Örneğin M. Servitus'un yolunu izleyenler Servitiyanistler gibi bazılarının Tanrı anlayışı İslâm'ın Tevhid anlayışıyla tamamen örtüşmektedir, bazılarında ise bu kadar açıklık-seçiklik yoktur. Şimdi bu tevhidci akımlardan önemlilerini kısaca tanıtalım.

1. Dinamik Monarşiyанизм ve Psilanthropizm

Daha önce gördüğümüz modalistik monarşiyанизмın tevhidcilik açısından daha aşırı bir çeşididir. Bu monarşiyанизм akımında aşırılıktan kasıt, Tanrı'nın mutlak birliğine daha güçlü vurgu yapılmasındandır.

Dinamik monarşiyанизмın kurucu ve yaklaşık 190 yılında Roma'ya taşıyıcısı olarak bilgin teolog Theodotus görülmektedir.¹³⁸ Onu, 3. yüzyılda Asclepidotus, Artemas (*Artemon*) ve Samosatalı Paul takip etmişlerdir.

¹³⁸ Kelly (J.N.D.), *age.*, s. 116.

a. Theodotus

Mesleğinden dolayı "Derici" lâkabıyla anılan Theodotus, Hz. İsa'nın, Tanrı değil Mesih olduğunu düşünür. Ruhu'l-Kudüs (Ceb-râil), kendisine gelerek ona Mesihlik vazifesini yüklemiştir. Hz. İsa'nın hiçbir şekilde Tanrı ile cevheresel bir ortaklığı yoktur. O, sadece doğurulmuş insanlar gibi bir insandır. Theodotus, diğer dinamik monarşiyenistler gibi, sadece kutsal metinlerin İsa'yı insan gibi tanıtan kısımlarıyla ilgilenmişlerdir. Yine monarşiyenistler gibi Logos doktrini reddeder ve Logos'tan bahseden Yuhanna metnini kutsal metin saymaz. Kutsal metinlerin gerçek olanlarını tayine çalışmıştır. Metinlerin alegorik yorumlarına karşı edebî ve literal olarak anlaşılmasına gitmiştir. Theodotus da monarşiyenistler gibi Logos doktrini reddettiği için "Alogoi" olarak anılmıştır.¹³⁹

Theodotus'a tâbi olanlara "Theodotuşçular" anlamına "Theodotians" denir. Theodotus'un Roma'da kurduğu mezhebi, aynı adı taşıyan ve "Sarraf" lâkabıyla anılan Theodotus ve arkadaşı Aselepodotus devam ettirmişlerdir.

b. Artemon (Artemas)

Teslisçiliği reddedenlerin önemli isimlerinden birisi de Artemon'dur; Roma'da 3. yüzyılda kurduğu anti-teslisçi bir akımın önderidir. Hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Samosatalı Paul'un öncüsü kabul edilir ve çoğu zaman ikisinin ismi beraber anılır. Artemon Hz. İsa, sadece bir insandır diyerek Hz. İsa'nın tanrılığını reddetmiştir.¹⁴⁰

c. Samosatalı Paul

Dinamik monarşiyenizmin sistemlendiricisi olarak Samosatalı Paul görülür. Bunun için kısaca onun fikirleri üzerinde de duralım.

Paul, 3. yüzyılda yetişmiş önemli bir teologtur. Yaklaşık 260 yılında Antakya bışopu olarak atanmıştır. Ancak diğerleri gibi, görüşlerine sapıklık olarak bakıldığı için 268 yılında Antakya Sinod'u tarafından mahkûm edilmiş ve vazifesinden uzaklaştırılmıştır.

Samosatalı Paul'a göre, Hz. İsa, diğer insanlar gibi bir beşerdir. ilâhî Hikmetle, Tanrı kendisine vahyetmiştir. ilâhî Rûh ve Hikmet,

139 Tillich (P.), *age.*, s. 65.

140 Theodoret, *Haer. Fab.*, II, 4; V, II.

Tanrı'nın sıfatlarıdır; onlar şahıs değildir. Sıfatlar, Tanrı'nın kudret ve gücüdürler, yani dinamikleridirler. İsa'nın, Tanrı'ya bağlılığı irade ve sevgi bağlılığıdır. ilâhî Rûh'un, İsa'da bulunması, suyun bir kapta bulunması gibidir; yoksa tabiatsal veya cevhersel bir birliktelik değildir. ilâhî Rûh'un İsa'da ve nebîlerde bulunması ilâhî bir lütuf ve rahmettir. Her şeyin yaratıcısı Tanrı'dır. Tanrı ismi, her şeyi var eden Baba'ya; Oğul ismi, daha fazla beşer olan insana; Rûh ismi, nebîlerde bulunan inayete denir.¹⁴¹ Kelâm veya Logos, Musâ ve İsa gibi peygamberlerde vahiy olarak faaliyette bulunur.¹⁴²

Görüldüğü gibi, Samosatalı Paul, diğer dinamik monarşiyenistler gibi tam bir tevhidci sayılabilir. Harnack'a göre, onda ve diğerlerinde Ebiyonistlerin etkisi vardır. Bu etki, Herinas, Theodotus ve Samosatalı Lucian aracılığı ile Paul'a kadar ulaşmıştır. Paul'un dinamik monarşiyenizmine "*Psilanthropism*" de denmektedir.

Samosatalı Paul'a benzeri bir teolog da Arabistan bışopu Bostralı Beryllus'tur. Beryllus'a göre, imanın esası, ne İsa'nın kendi varlığıyla ezeli olmadığına ne de onun tanrısallığa sahip olduğuna inanmaktır; sadece Tanrı ona Kutsal Rûh üflemiştir.¹⁴³ Paul'un tilmizleri ve müteakipçilerine, Paulcüler anlamına "Paulianist" denir ve bunlar faal olarak 325 İznik Konsili'ne kadar yaşamışlardır. Hatta 11. yüzyılda ortaya çıkan ve benzer ismi taşıyan Paulician mezhebinin, Samosatalı Paul'un fikirlerinden esinlenmiş bir mezhep olması ihtimali vardır. Bunlar da haç doktrinini reddederler ve Hz. İsa'ya sadece büyük bir öğretici ve peygamber olarak bakarlar ve böyle saygı gösterirler.¹⁴⁴

d. Photinus

Teslisi reddeden, Hz. İsa'nın Tanrı'nın kelimesi ve sadece insan olduğuna inanan bir başka kimse de Photinus (öl. 376)'tur. Ankara metropolitanlığı ve Sırniyum bışopluğu gibi önemli görevlerde bulunan Photinus, 343 Antalya ve 345 Milano Sinodları tarafından cezaya çarptırılmıştır. Jerome gibi bazı teslisçi yazarlar ona "Ebiyonit" demişlerdir. Photinus'u, kendilerine "Photinians" denen bir kısım

141 Kelly (J.N.D.), *age.*, s. 117-118; Harnack (A. von), *age.*, c. III, s. 36-43.

142 Harnack (A. von), *age.*, c. III, s. 13-14; 40-41.

143 Eusebius, *H.E.*, VI, xxxiii, 1.

144 Garsolan (N.G.), *The Paulician Heresy*, New York, 1967.

Hristiyan takip etmiştir. Roma'da ve özellikle Pannonia'da 381-400 yılları arasında Photinian denen kimselerin varlığı bilinmektedir. Roma'dan kaçan Marcus isimli bir Photinian Girit adasına giderek Photinus'un fikirlerini orada yaymıştır.

2. Aryüsçülük

Aryüsçülük (*Aryanizm*), ünlü teolog Aryüs (Arius)'un Hristiyanlık anlayışıdır. Roma Kilisesini ve Hristiyanlığını sarsan en güçlü mezhep ve ayrılıkçı Hristiyanlık, Aryüs'ün Hristiyanlığıdır. 325 yılında İznik'te düzenlenen ilk ve en önemli bu büyük Konsil'de Aryüs'ün fikirleri ile ezeli rakibi Athanasius'un fikirleri çarpıştı ve tartışıldı. Tartışmanın odağında teslis ve tevhid vardı. Konsilde hazır bulunan İmparator Konstantin başlangıçta esasen Ariyüs taraftarıydı; fakat siyasi ve ideolojik mülahazalar neticesinde Aryüs mahkûm edildi, Athanasius'un teslisi resmiyet kazandı.

Aryüs'ün teolojik anlayışı, Hristiyanlığın başlangıcından itibaren tevhide vurgu yapan Doğulu Hristiyanlık anlayışıydı, buna karşılık Athanasius, İskenderiyeli olmasına rağmen kültürel olarak Yunanlı ve Romalı bir zihniyete sahipti ve özellikle de teolojik olarak Yunanlı ve Romalı teologların oluşturduğu teslisi benimsemişti. Bu açıdan bakıldığında siyaseten mağlup bir Doğulunun teolojisine karşı, Roma Kilisesi'nin ve imparatorluğun kendinden olan ve galiplerin teolojisi-ni temsil edenden yana olması gayet anlaşılır bir durumdur.

Aryüs (250-336)'un hayatı hakkında kesin çok az şey bilinmektedir. Urfa yakınlarında doğmuştur; ancak atalarının Libya'dan geldiği söylenmektedir. Monarşiyenist ve subordinasyonist fikirlere sahip meşhur Antakyalı Lucian (öl. 312)'ın talebesi olmuştur; Nicomedialı Eusebius, Kadıköylü Maris, Efesli Menophantus, Antakyalı Leontius, Asterius, İznikli Theoguis ve rakibi Athanasius talebe arkadaşlarıydı. Hocası Lucian, Aryüs gibi, fikirlerinden dolayı eza-ceza çekmiş ve sürgün hayatı yaşamıştı; sonra da ölüme mahkûm edilmişti. Bazılarına göre, Aryüsçülüğün gerçek kurucusu, Aryüs değil hocası Lucian'dır. Hatta Lucian için "Aryüs'ten önceki Aryüs" denir.

Aryüs, İskenderiye'de ve Kuzey Afrika'da vaizlik yapmıştır. İskenderiye'de tertiplenen bir Sinod'ta alınan kararla kiliseden ko-

vulmuştur. Doğu'ya seyahat etmiş ve nihayet Konstantin'in yardımını talep için Roma'ya yönelmiştir. İşte tam bu esnada bişop Hosius (256-357)'un girişimiyle Konstantin'in de hazır olduğu İznik Konsili toplanmıştır. Konsil'de kaybeden Aryüs ve onu savunan Marmaralı Tehonas ve Ptolemaisli Secundus için sürgün kararı verilmiştir. Kitapları yakılmıştır. Arkadaşı Nicomedia bişopu Eusebius'un girişimiyle Aryüs'ün İskenderiye'ye dönmesine müsaade edilmiştir.

Aryüs'ün görüşleri, büyük ölçüde modalistik ve dinamik monarşyanistlerin görüşlerine benzemektedir. İznik Konsili'ndeki tartışmanın en hararetli noktasını Hz. İsa'nın tanrı kabul edilip edilmeyeceği meselesiydi. Aryüs'a göre Hz. İsa, tanrı değildir. Hz. İsa, diğer insanlar ve varlıklar gibi yaratılmıştır. Ezeli ve Mutlak Bir olan Tanrı ile ne öz, ne cevher ve ne tabiat bakımından Hz. İsa'nın bir ortaklığı ve ilişkisi yoktur. Tanrı'nın Kelimesi ve Hikmeti, Hz. İsa'ya vahiy gelince onda yer etmiştir; fakat bunlar asla şahıs değil, Tanrı'nın Hz. İsa'da tecelli eden güçleridir. Bu açıdan Hz. İsa, kâmil bir kul ve yaratıktır. Hz. İsa'nın diğer insanlar gibi kendi iradesi vardır. Bununla o, değişken bir varlıktır. Hz. İsa'nın yaratılmış bir rûhu vardır. Hz. İsa'ya Kutsal Rûh ilka olunca bağımsız bir varlık olarak onun rûhunda yer etmiştir.¹⁴⁵

Anlaşılabacağı gibi Aryüs'a göre ne Hz. İsa, tanrıdır; ne de Kutsal Rûh. Tanrı, Hz. İsa ve Kutsal Rûh, her biri ayrı ayrı varlıklardır; Tanrılık sadece Tanrı'ya aittir. İleride bahsedeceğimiz gibi, bazı İnciller'de geçtiği ve bazı Hıristiyanların da söylediği gibi, Aryüs ve onun gibi düşünenlerin "Kutsal Rûh"tan anladıkları Cebrâil'dir, ki Kur'an'da, İslâm ve Yahudi kaynaklarında "Rûhu'l-Kudüs" ve "Rûhu'l-Emin" olarak tavsif edilir.

İznik Konsili'nden sonra Hıristiyan dünyası adeta ikiye bölünmüştü; Batılı Hıristiyanlar, Konsil kararları ve Athanasius taraftarı oldu, Doğulu Hıristiyanların çoğu, Aryüs taraftarı oldu. Fakat Doğu'da olduğu kadar Batı da kendilerine Aryüsçü veya Yarı-Aryüsçü denen birçok akım ortaya çıkmıştır, ki bunların bazıları Aryüs'ten daha çok Aryüsçü olmuşlardır. Bu ayrılık sadece dinî değildi, din

145 Harnack (A. von), *age.*, c. IV, s. 15-19 vd. Ayrıca bkz. Gress (R.C.) ve Groh (D.E.): *Early Arianism*, London, 1981; Williams (R.D.), *Arius*, New York, 1987.

bahane edilerek Roma İmparatorluğu'nda toplumsal ve siyasî krizler de ortaya çıkmıştı. Bu nedenle, İznik Konsili'nin iki şampiyonu bizzat Athanasius ve Poitiers bışopu Hilary de daha sonra Anadolu'ya İmparator Konstantius tarafından sürgüne gönderilmişti. Şimdi bazı Aryüsçülerden ve akımlardan kısaca bahsedelim:

a. *Ariomanyaklar (Ariomaniacs)*

Ariomanyaklar, Aryüs'ün manyakları veya delileri anlamına gelir. Bunlar, haklarında pek fazla bilgi olmayan ve 4. yüzyılda yaşamış olan Polychronius, Telemachus, Faustus, Asclepiades, Amantius, Cleopater ve Asterius gibi Aryüsçülerdir. Bu kimseler Aryüs'ten de daha açık bir şekilde teslisi inkâr etmişlerdir; işte bu yüzden kendileriyle mücadele eden Athanasius ve arkadaşı Mısırlı Antony (260-356), onlara "Ariyüs'ün manyakları" demişlerdir. Bu Ariyüsçüler, Hz. İsa'nın Tanrı'nın Oğlu değil, bir yarattığı olduğunu kabul etmişlerdir. Ne İsa'nın ne de Kutsal Rûh'un, Tanrı ile cevheresel bir ortaklığı olduğuna inanmışlardır; onların tanrılıklarını kabul etmemişlerdir.

b. *Anomeans ve Anomeyizm (Anomoeism)*

Anomeanlar, köktenci Aryüsçülerdir; 350 yılında ortaya çıkmışlardır. Bunların en ünlüleri, iki Göremeli teolog Aetius ve Eunomius (öl. 394)'tur. Bunlar, Tanrı hiçbir şeye benzemez, hiçbir şey Tanrı'ya benzemez, Tanrı'nın Oğul ile veya başka hiçbir şeyle ortaklığı yoktur inancıydadılar. Onların bu görüşleri "Anomoeism" (Benzemecilik) doktrini olarak bilinir.

c. *Makedonyanizm (Macedonianism) ve Pneumatomachianism*

Önemli bir Aryüsçü akım da, yarı Aryüsçü İstanbul bışopu Macedonius (öl. 362)'un kendi adıyla kurduğu mezheptir. Seleucia'da 359 yılında yapılan konsilde Aryüsçülüğü ve Aryüsçüleri savunmuştur. 360 yılında İstanbul Aryan Konsili sonucu mahkûm edilmiş ve bu tarihten itibaren ayrı bir kilise olarak kendi adıyla ortaya çıkmıştır. Macedonius ve taraftarları Kutsal Rûh'un tanrılığını inkâr etmişlerdir; bunun için kendilerine "Pnömatomaşıyanistler" de denmektedir. Hz. İsa'nın özsel değil, manevî ve ahlâkî olarak Tanrı'ya benzerliğini kabul etmişlerdir.¹⁴⁶ Macedonius'tan sonra mezhebin en önemli tem-

silcisi Marathonius'tur; bunun için Makedonyanlar aynı zamanda "Marathonyanlar" olarak da anılırlar. Bu mezhep 450 yıllarına kadar canlı olarak varlığını sürdürmüştür.

d. Aryüşcû Kavimler

Aryüşcülüğün 381 tarihinde bütün Avrupa'da yasaklanması na rağmen, 5. ve 6. yüzyıllarda İstonya'da, Kuzey İtalya'da, Kuzey Avrupa'da ve Kuzey Afrika'da Aryüşcû küçük krallıklar oluşmuştur. Vandal'lar, Alan'lar, Goth'lar, Visgoth'lar, Teutonic'ler, Lombard'lar ve Burgundian'lar Aryüşcû kavimlerdi; Roma Kilisesi taraftarı olan tutan Franklarla uzun çatışmalar yaşamışlardır. Aryüşcülük bu yüzyılda Avrupa'da dinî-siyasî bir akıma dönüşmüştü. Bu Germenik Aryüşcülük 6. yüzyılın ortalarına doğru, Frankların galibiyetiyle bir halk hareketi olma özelliğini kaybetmeye yüz tutmuştur ve Roma Kilisesi'ne bağlanmışlardır çünkü bu savaşlarda Roma Kilisesi ve Franklar galip gelmişti. Teutonic Germen kavimleri, bunu bir *kultur-kampf*, kültür savaşı olarak algılamışlardır; Roma'ya, Franklara ve Latinlere karşı yürüttükleri bu tarihî çatışmayı, asırlar sonra, Luther ile birlikte Protestanlık olarak ayrı bir kilise kurmakla kazanmışlardır. Ancak Protestanlık, köklerini Roma'ya karşı olmakta Aryüşcülükten almasına rağmen, Nietzsche'nin de dediği gibi Roma'nın teslisçi Hıristiyanlığından da kendisini kurtaramamıştır. Aryüşcülük bir entelektüel dinî hareket olarak, Avrupa'da aşağıda göreceğimiz gibi, ünitaryanizm olarak devam etmiştir.

Son olarak şunu da ilave etmek gerekir ki, 17. ve 18. yüzyıllarda Aryüşcülük özellikle İngiltere'de yeniden canlanmıştır. Ünlü İngiliz bilim adamları William Whiston, Sir Isaac Newton ve Dr. Samuel Clarke gibi kimseler ünlü Aryüşcülerdendirler.¹⁴⁷ Avrupa'daki 16. ve 17. yüzyıldaki Anabaptistçilerin çoğu da Aryüşcüydü.

3. Ünitaryanizm (Unitarianism)

Ünitaryanizm, teslisi reddeden, Tanrı'yı tek, Hz. İsâ'yı bir insan ve peygamber olarak kabul eden 16. yüzyılda ortaya çıkan bir akımdır.

Bu akım ve taraftarları için ilk defa 1570 yılında türetilen Unitarius kelimesi kullanılmıştır. Bu akımın, Transilvanya'daki Lescfalva

147 Foakes-Jackson (F.J.), "Arianism", ERE., c. I, s. 785.

kasabasında 1600 yılında yapılan Diet kararında dinî bir akım olduğu aynı isimle zikredilmiştir. İngilizce Unitarianism kelimesi bu Latince kelimedenden gelmektedir. Katolik Kilisesi, Ünitaryanizmi 1638 yılında resmen yasaklamıştır; ancak varlığını bugüne kadar sürdürmektedir.

"Tekçilik" anlamına gelen ünitaryanizm, aslında yeni bir akım değildir; Hristiyanlığın doğuşundan beri var olan tevhidci akımların ve özellikle de Aryüsçülüğün akımının bir devamıdır. Bu yüzyılda tevhitçiliğin yeniden bu isimle canlanmasının aslında birçok neden vardı; bunların birisi, Erasmus'un 1516 yılında Yeni Ahid'in Yunanca metni yayımlamasıdır. Erasmus, teslisçilerin dayanağı olan Yuhanna İncili'nin baş tarafındaki cümleleri metinden çıkarmıştı. Bu o zaman çok tartışmalara yol açmıştır. Bunun ikinci nedeni ise, Luther'in arkadaşı Martin Cellarius'un en eski Hristiyan kaynaklarından derlediği anti-teslisçi bilgileri derlediği bir risâleyi neşretmesidir. Böylece alevlenen anti-teslisçilik, bu çağda ünitaryanizm ismiyle devam etmiştir. Şimdi bu akımın gelişimini ve temsilcilerini ana hatlarıyla tanıtmaya çalışacağız.

a. Servetyanizm (Servetianism)

Ünitaryanizmin ilk temsilcisi Michael Servetus'tur. O, 1511 yılında İspanya'nın Tudela şehrinde doğmuştur. Saragossa ve Toulouse'da teoloji ve tıp eğitimi görmüştür. Arapça öğrenen Servetus, İbn Nefs'in kan dolaşımını anlattığı tıp risâlesini Latince'ye çevirmiştir. Servetus, 1531 yılında yazdığı *De Trinitatis Erroribus* adlı eserinde teslisin terkedilmesini teklif etmiş ve bu dogmanın gayri dinliliğini ve gayri akliliğini ortaya koymuştur. Eserin neşri ile Avrupa'da yer yerinden oynamıştır. Baskılar yüzünden önce Viena'ya göç etmiştir; orada doktorluk yaparken Roma Katolik Kilisesi'nin emriyle Viena Engizisyon mahkemesi Servetus'u tutuklamıştır; ancak bir seveninin yardımıyla Cenevre'ye kaçabilmiştir. Şehrin hükümdarı Kalvin engizisyonculardan daha katı çıktı ve emriyle Servetus kitaplarıyla birlikte Cenevre meydanında 26 Ekim 1553 günü diri diri yakıldı.

Yukarıda zikredilen kitabında Servetus, teslisçileri ateist ve üç tanrıya inanan kâfirler ve müşrikler olarak tanımlıyordu. Teslisi, üç başlı şeytanî bir canavara benzetiyordu.¹⁴⁸

Yukarıdaki eserinden bazı cümleler:

... Birlik adıyla ve sığıntısıyla bize gerçekte üç tanrı veya üç başlı bir tanrı Musállat ettiler. ... Bunun için kendi anlayışlarına göre şahıslar olarak adlandırdıkları bu üçü kabul etmeleri, açıkça onlar varlıkların, cevherlerin, özlerin ve hassaların çokluğunu kabul etmeleridir. ... Heyhat, bu teslis geleneğinin Muhammedci halkları ne kadar çok güldürdüğünü sadece Tanrı bilir. Yahudiler de, bizim bu uydurmaya bağlılığımızdan ürpermekteler ve bizim teslisteki bu saçmalığımıza gülmekteler... Sadece Müslümanlar ve Yahudiler değil tarladaki hayvanlar da bizimle alay etmektedirler... Bazıları benim Hz. İsâ'ya peygamber dememden dolayı sarsıntı geçirdiler, çünkü onların ona bu sıfatı vermeleri vâkı değildir. Hz. İsâ'yı böyle gören herkesle Yahudilikle ve Muhammedilikle suçlamakla alay ederler, oysaki kutsal metinler ve eski yazarlar ona peygamber derlerdi.¹⁴⁹

Servetus'un şehadet ateşi sönmedi; kısa sürede özellikle İspanya'da ve İtalya'da taraftar buldu. Napoli'de genç bir İspanyol John Valdes etrafında oluşturduğu bir grupla yeniden kutsal metinleri incelemeye başladılar ve bunu, ölüm yılı olan 1541 tarihine kadar sürdürdü. Etrafındakilerden çoğu Servetusçu oldu. Hareket kısa zamanda Polonya, Macaristan, Almanya ve İngiltere'ye sıçradı.

b. Sosinyanizm

Sosinyanizm (*Socinianism*), Francesco Maria Socinus'un anti-teslisçi hareketidir. F.M. Socinus (1525-1562), İtalya'daki Siena şehrinde Sozini lakaplı saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Gençliğinde bilim tahsil etmiştir. Çağının tartışmalarından etkilenecek teolojik konulara merak sarmıştır. Tanrı fikrini iyi algılayabilmek için Tevrat ve Kur'an'ın asıllarından okunması gereğine kâni olunca Arapça ve İbranice öğrenmiştir.

Servetus gibi, onun fikirlerinden de etkilenecek F.M. Socinus üniteriyanist inanca sahip olmuştur. İtalya'da üniteriyanist fikirleri gizlice yaymaya başlamıştır. Ancak, Venedik'teki gizli cemiyeti keşfedilince, taraftarlarının bir kısmı öldürülmüştür, kendisi ve bazıları kaçabilmişlerdir. Socinus, 1559 yılında Zürih'e gelmiş ve ölünceye kadar yaklaşık üç yıl orada yaşamıştır. Onun fikirlerini, yeğeni Fausto Paolo Socinus (1539-1604) Polonya'ya göç ederek yayma fırsatı bulmuştur.

149 Parke (D.B.), *The Epic of Unitarianism*, London, 1957, s. 5-7.

c. Davidcilik

Francis David (1510-1579), Macaristan ve Balkan ünitariyanist hareketinin kurucusudur. Önce Katolik bir papaz olarak yetişen David, nihayet Lutherci ve Kalvinci olduktan sonra Polonyalı ünitariyanist hekim Blandrata'nın Kral John'u tedavi için saraya gelmesi, David'i etkilemiş ve David ünitariyanist olmuştur. Saray vaizi olan David, Kral John'u etkileyerek, 1569 yılında yapılan üçüncü Macar Sinod'unda uzun tartışmalardan sonra, ünitariyanizmin resmen tanınmasını sağlamıştır. Kendisi de artık bu akımın öğreticisi olmuştur. Balkanlar'daki tilmizlerinden ve taraftarlarından çoğu Türklerin bu ülkeleri fetihleri sonucu Müslüman olmuşlardır. Francis David bir eserinde Hristiyanlığı doğru anlamak için Kur'an'a müracaat etmek gerektiğini şöyle savunuyor:

Kendisine tapanlara İsa'nın yardım etmeyeceğinin Kur'an'da söylenmesi sebepsiz değildir, çünkü İsa tarafından öğretilenin zıttına onlar (Hristiyanlar), onu Tanrı yerine geçirniş oldular... Bizim İsa'ya ibadet etmemizi ve onu zikretmemizin gerekliliğini öğreten onlar kabahatlidirler; İsa'nın bizzat kendisi Baba'nın zikredilmesini öğretmiştir. ... Tanrı üç değil sadece Bir'dir...¹⁵⁰

Burada bütün ünitariyanist akımları ve taraftarlarını anlatmamıza imkân yoktur. Bugün çoğunluğu Amerika ve İngiltere'de olmak üzere dünyada bir milyon civarında ünitariyanist vardır. Sadece ünlülerden bazılarının isimlerini zikretmekle yetinelim.

İngilizler: John Biddle (1616-1662), meşhur filozof John Locke (1632-1704), Thomas Emlyn (1663-1741), Theophilus Lindsey (1723-1808), Joseph Priestly (1733-1804), Lant Carpenter (1780-1840), James Martineau (1805-1900) ve James Drummand (1835-1918).

Amerikalılar: Jonathan Mayhew (1720-1767), Charles Chauncey (1705-1787), William Ellery Channing (1780-1842), Theodore Parker (1810-1860), Ralph Waldo Emerson (1803-1882) ve Ch. W Elliot (1869-1909).

4. Kasariler

Teslisi kabul etmeyen önemli bir Hristiyan akımı da, kendilerine Kasariler (*Cathari*) denen kimselerin mezhebidir; yani *Catharizm*

150 Reland (A.), *Treatise Concerning the Mohametsing*, London, 1712, s. 190.

(*Kasarizm*) akımıdır. *Cathari*, kelimesi, saf ve temiz kimseler anlamına Yunanca *Katharos* kelimesinden gelmektedir. Dolayısıyla Kasari, dinî anlamda Hıristiyan puritanları demektir.

Kasari veya Kasaristler farklı zamanlarda farklı ülkelerdeki ayrı bir puritanist mezhebe bağlı kimseler için kullanılmıştır. Bulundukları ülkelere göre Kasari kelimesi farklı şekiller almıştır: Örneğin İtalya'da "Cazzari" ve "Gazzari", Almanya'da "Ketzer", Fransa'da "Piphili" ve "Piphles" gibi genel isimlerle anılmışlardır. Bundan başka Kasariler bulundukları farklı bölge ve şehirlere, dinî liderlerinin isimlerine, yaptıkları mesleklerine göre şu farklı isimlerle de anılmışlardır: "Arians", "Tesserants", "Textores" (Kasarilerden bazıları iplik ve yumak ticareti yaptıkları için), "Waldenses", "Arnoldistae" (Brescialı Arnold'tan dolayı), "Speronistae" (Bishop Speronelu Robert'tan dolayı), "Albanenses" (Arnavutluk'tan dolayı), "Bajolenses" veya "Bagnolenses" (İtalya'daki Bagnolo'dan), "Concorrezenses" (Lombardi'deki Concorrezzo'dan), "Tolosani" (Fransa'daki Toulouse'dan), "Bulgari" veya "Bugri" veya "Bougres" (Bulgarya'dan), "Albigenses" (Fransa'daki Albi'den), "Pauliciani" ve bunun bozuk şekilleri olan "Publicani" ve "Poplicani". Katariler için bu isimlerin dışında daha başka isimlerle de kullanılmıştır. Ancak hepsini burada saymaya gerek görmüyoruz.

Bu Katari mezhep veya akımının ilk defa ne zaman ve nerede çıktığı konusunda çok farklı görüşler olduğu gibi, fikri menşeleri hakkında da tartışmalar vardır. Teslisçi Hıristiyan kaynakları, Katariler kendilerine karşı zaman zaman güçlü rakipler olarak gördükleri için, onlardan sapık, Orta Doğu'nun gnostik hareketlerinden beslenmiş kimseler olarak bahsederler; onlar hakkında pek fazla gerçekçi tarihi bilgiler vermezler.

Doketizm mezhebi içerisinde kabul edilen ve 3. yüzyılda Novatianslar olarak bilinen Hıristiyanlara da "Katari" denildiği için, Katarilerin onlarla tarihi bir bağı söylelenebilirse de, bu ihtimal pek güçlü kanıtlara sahip bir görüş olamaz; çünkü özellikle aşağıda kısaca anlatacağımız teolojik görüşleri bu ilişkiyi kurmaya manidir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Katariler'e verilen isimlerden birisi "Arians" ismidir; yani "Aryüsçüler". Katarilerin teolojik görüşleri dik-

kate alındığında, gerçekten onların, daha önce 4. ve 5. yüzyıllarda Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkmış ve hatta küçük krallıklar da kurmuş olan Aryüsçü kavimlerin bir devamı olduğu söylenebilir. Bu Aryüsçü kavimler, Roma Kilisesi ve Roma İmparatorluğunun baskıları yüzünden ya Katolikleştirilmişler ya da kılıçtan geçirilmişti. Ancak halk Aryüsçülüğü denen bu akım, 8. ve 9. yüzyıllarda önce Edirne bölgesinde ve Bulgaristan'da yeniden canlanarak müteakip yüzyıllarda bütün Avrupa'da yayılmaya başlamıştır. İşte bunun için, Katarilere Bulgaristan'a nisbetle verilen isimler arasında yukarıda zikrettiğimiz "Bugri", "Bulgari" ve "Bougres" isimleri vardır.

Farklı isimlerle farklı mekânlarda ve zamanlarda yaşayan Kasariler en önemli ortak inançları, teslis dogmasını ve Roma Kilisesini kabul etmemeleridir. İsa'nın ve Kutsal Rüh'un tanrılıklarını inkâr etmişlerdir. Zühd hayatı yaşamışlardır. Zaman ve mekâna göre gnostisizm gibi farklı cereyanların etkisinde kalmışlar ise de, Katarilere temel teolojik öğreti bakımından bir halk Aryüsçülüğü olarak bakılabilir. Bu arada onların ilk çıktığı Bulgaristan bölgesinde daha önce yaygın olan Makedonyanizm mezhebinden etkilendikleri gibi, bazı yazarlar onların İslâm'dan da etkilenmiş olduklarını söylüyorlar.¹⁵¹ Genelde Avrupa'da ve Balkanlar'da 15. yüzyıla kadar yaşayan Kasariler, bu yüzyıldan itibaren çoğu Katolik olmuştur; özellikle Bosna, Arnavutluk, Macaristan, Yunanistan ve Bulgaristan gibi Balkan ülkelerindekiler de Türklerin fetihlerinden sonra Müslüman olmuşlardır. Şimdi kısaca Katariler'in iki özel akımından bahsedelim.

a. Bogomiller

Bogomiller (*Bogomilae*), Edirne ve Bulgaristan bölgelerinde 8. yüzyılda ortaya çıkan ilk Kasarilerdir. Bogomiller'in çoğunluğu ve Bulgarlardan ve Slavlardan oluşuyordu.

Bogomil kelimesinin menşei ve anlamı hakkında farklı açıklamalar vardır. Kelimenin Slavca *Bog* (Rabb) ve *milui* (rahmet sahibi) kelimelerinden oluştuğu söylenir, ki buna göre *Bogumil* "Rahmetli Rabb" demektir. Başka bir görüşe göre kelime, "Bogomil" kelimesinin farklı bir telaffuzudur ki anlamı "Tanrı'nın Sevddiği Kul"dur. Diğer bir açık-

¹⁵¹ Weber (N.A.). "Albigenses", C.E., c. 1, s. 1.

lama ise Bogomil, Bulgar kralı Tsar Peter (927-968) zamanında yaşamış ve bu mezhebi kuran bir papanın ismidir.¹⁵²

Bogomiller, Mezmurlar ve Peygamberler dışındaki Eski Ahid metinlerini kabul etmezler; Yeni Ahid metinlerinden, Yuhanna metnine önem verirler. Yeni Ahid metinlerindeki özellikle İsa Mesih ile ilgili ifadeleri sembolik ve mecazî ifadeler olarak değerlendirirler. Sabellius ve Arius etkisiyle Tanrı, gerçekte tek Tanrı'dır; Oğul ve Kutsal Rûh denen tanrılar ayrı varlıklara sahip tanrılar değildir. Oğul, Tanrı'nın kelâmını, Kutsal Rûh da Tanrı'nın Rûhunu temsil eden sembollerdir.

b. Albigensesler

Albigensesler (*Albigenses*), 12. ve 13. yüzyıllarda Güney Fransa'da ortaya çıkan Kasariler'dir. Bu Kasarilere Albigenses ismi, 1163 yılında toplanan Tours Konsilinde verilmiştir. Albigenses (Albigahılar) ismi, Fransa'nın bugünkü Tarh şehrinin Latince ismi olan Albiga'dan türetilerek verilmiştir; çünkü Albigensesler yoğunlukla bu şehirde yaşıyorlardı.

Aryüşüler olarak Albigenseslerin veya Kasarilerin aslında Albiga'da ve diğer Güney Fransa şehirlerinde 5. ve 6. yüzyıllardan itibaren varlıklarından bahsedilebilir. Çünkü Güney Fransa o yüzyıllarda Aryüşü Gotlar ve Vizgotlar tarafından istila edilmişti. Özellikle Bogomil akımının tesiriyle Albigensesler 12. ve 13. yüzyıllarda güçlü bir akım halini almışlardır.

Diğer Kasariler ve Bogomiller gibi Albigensesler de, Hz. İsa'nın tanrılığını kabul etmezler; onu Tanrı'nın diğer insanlar gibi bir yaratığı olduğuna inanırlar. Enkarnasyon fikrini de kabul etmezler. Roma Kilisesine karşıdır. Bu kilisenin diğer öğretilerini de reddetmişlerdir. Hıristiyanların Müslümanlara karşı yaptıkları Haçlı savaşlarından fırsat bilerek Albigensesler, 12. ve 13. yüzyıllarda Roma Kilisesine karşı başkaldırmışlardır; fakat başarılı olamamışlardır. Neticede kitlesel ölüm cezalarına çarptırılmışlardır. Bu yüzden 14. yüzyılın sonlarına doğru varlıklarını yitirmişlerdir.

152 Leger (L.), "L'Hérésie des Bogomiles es Bosnie et en Bulgarie au Moyen Âge", *Revue des Questions Historiques*, 1870, s. 479-517.

5. Lorberyanizm

Almanya'nın Graz şehrinde ortaya çıkan teslissiz bir dinî cemaat da Lorberianlardır. Bu cemaatin kurucusu Jacob Lorber (1801-1864)'dir. Müzikçi olan Lorber, Tanrı'dan vahiy aldığını iddia etmiş ve aldığı vahiylerini 25 ciltlik bir külliyatta toplamıştır. Külliyyatın kutsal metin olarak kabul edilen kısmı *Grosse Evangelium Johannis (Büyük Yuhannis İncil)* adıyla 10 cilt halinde ölümünden sonra yayınlanmıştır. İsa'nın hayatının anlatıldığı bu eser, muhteva bakımından mevcut kutsal metinlerden büyük ölçüde farklıdır.

Lorber'e göre İsa, Tanrı değildir ve tamamen insandır. Diğer Kiltelerın İsa'ya tanrılık ızafe etmeleri yanlıştır der. Ona göre, İsa faziletleri ile Tanrısal Nur'a kavuşmuştur. Lorber ve 45.000 kadar taraftarı teslis dogmasını kabul etmezler.¹⁵³

Burada son olarak teslis dogmasını reddeden bazı modern Hıristiyan akımlarının isimlerini zikrederim. Bu akımlar teslisi reddetmekle birlikte Hıristiyan olduklarına inanırlar; çünkü kendilerini İznik Konsili öncesi Hıristiyanlığın mirasçıları olarak görürler. Bunların önemlileri şunlardır: Son Zaman Azizlerinin İsa Mesih Kilisesi (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints*), Yahova Şakırtleri, Christadelphians, Tanrı'nın Yaşayan Kilisesi (*Living Church of God*), Hıristiyan Bilimciler (*Christian Scientists*), *Unification Church*, *Bramhamists*, *Frankists*, *Oneness Pentecostals* ve *Iglesia in Cristo*.

B. Modern Batı Filozoflarının Teslisi Reddi

Neredeyse bütün Batılı filozofların Tanrı tasavvuru felsefî bir tasavvurdur; teslis dogmasının Tanrı tasavvuruyla hiçbir ilgisi yoktur. Bilindiği gibi, Descartes ile başlayan modern Batı felsefesi, özellikle Aydınlanma felsefesi bir yönüyle felsefî açıdan Hıristiyanlık tenkitçiliği olarak gelmiştir; hatta Hıristiyanlığı tamamen reddeden filozoflar olmuştur. Bu gerçeği Nietzsche şöyle ifade eder:

Temelde bütün Batı felsefesi ne yapıyor? Descartes'tan beri bütün filozofların Hıristiyan doktrininin önkabulüne bir saldırı yapmışlardı.

153 Sankıoğlu (E.), *Dinler Tarihi*, 4. baskı, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2002, s. 400; Reller (H.), *Handbuch Religiöse Gemeinschaften*, 2. baskı, Gütersloh, 1979, s. 170-182.

Modern felsefe, epistemolojik bir şüphecilik olarak gizli veya açık olarak Hıristiyan karşıtlığıdır.¹⁵⁴

Batı'da filozofların bilim, felsefe ve mantık açısından kutsal metin, itikad ve ayinler olarak Hıristiyanlık ve Yahudilik tenkidi ve reddi, Leo Strauss'un da tesbit ettiği gibi, İbn Rüşd'ün Orta Çağ'dan itibaren Batı'ya tesiriyle ortaya çıkmıştır ve bu, Batı felsefesinde adeta bir gelenek oluşturmuştur; o şöyle der:

Batı Hıristiyanlığı içerisinde yaklaşık beş yüz yıl aktif olarak devam etmiş olan bir gelenek, bu tip tenkitçiliği İbn Rüşd'e dayandırır.¹⁵⁵

Gerçekten 12. yüzyıldan itibaren İbn Rüşd felsefesi Batı'ya tesiriyle, kendilerine "Latin İbn Rüşdcüler" denen bir sınıf felsefeci ortaya çıkmıştır; bunların en önemli temsilcisi, Siger de Brabant'tır. Bu İbn Rüşdcüler, Kilise ve Hıristiyanlık ve bu arada Yahudilik için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır. Başta Siger de Brabant olmak üzere birçoğu Kilise tarafından öldürülmüş ve öğretileri yasaklanmış olmakla birlikte, her geçen gün daha da güçlenmiş, bu iki tenkit ve reddedenler İbn Rüşd felsefesi veya onun adına geliştirdikleri felsefeleriyle Hıristiyanlık ve Yahudilik dışı bir metafizik oluşturmuşlardır.

Bu tenkitlerin önemli bir konusunu, geleneksel teslisin reddi teşkil eder. Teslisi tenkit ve reddeden filozofları iki sınıfa ayırmak mümkündür. Birinci sınıf filozoflar, geleneksel teslisi kabul etmeyip, Aryüsçülüğü ve unitarinazmi savunanlardır; bunların arasında Newton, John Locke ve S. Clarke gibi ünlü bilginler ve filozoflar vardır.

İkinci sınıf filozoflar ise, teslis dogmasını reddedip, yerine Hıristiyanlık dışı felsefi veya dini inançlar benimseyenlerdir. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz filozoflar bu ikinci sınıfa giren filozoflardır. Bunlardan burada örnek olarak Spinoza'dan, Nietzsche'den ve Tolstoy'dan kısaca bahsedeceğiz.

1. Spinoza

Spinoza (1632-1677), Batılı filozoflar ve bilim adamları arasında, kutsal kitap ve inanç bağlamında Yahudi-Hıristiyan geleneğini tenkit

154 Nietzsche, *Beyond Good Evil*, İngilizce terc. R.J. Hollingdale, London, Penguin Classics, 1975, s. 62.

155 Strauss (L.), *Spinoza's Critique of Religion*, İngilizce terc. E.M. Sinclair, New York, Schocken Books, 1982, s. 47.

ve reddedenlerin ne ilkidir ne de sonuncusudur; fakat Spinoza onların en köktencilerinden birisidir. Yahudi ve Hristiyan düşünürler arasında Spinoza'dan önce bu dinleri tenkit ve reddetme bir gelenek halini almıştı. Uriel da Costa, Isaac de la Peynère, Juan de Prado, Thomas Hobbes, M. Servitus ve Giordano Bruno gibi düşünürler, Spinoza'dan önce Yahudi ve Hristiyanlığın bilim ve felsefe açısından tenkidini veya reddini yapanlardan bazılarıdır.

Spinoza, Portekiz'den Hollanda'ya göç etmiş Yahudi bir ailenin çocuğu olarak 1632 yılında Amsterdam'da dünyaya gelmiştir. Babası Michael de Espinoza, 1649-1650 yıllarında kendilerine "Muhammed'in Dağ Kelebeği" (*Parnassim du Mahamad*) denen üç kişiden birisiydi;¹⁵⁶ oğlunu haham yetiştirmek için teoloji eğitimi aldırtır. On yıldan fazla teoloji eğitimi alan ve kutsal metinler (*Kitab-ı Mukaddes*) üzerinde çalışmalar yapan Spinoza, 1654 yılında babasının ölümü üzerine söz konusu eğitimini bırakır ve felsefe eğitimine yönelir. Köktenci bir Yahudilik ve Hristiyanlık tenkitçisi olarak hayata atılan Spinoza'yı 27 Ağustos 1656 yılında Yahudiler aforoz ederler ve Hollanda Yahudi toplumundan tard edilir. Nihayet fakirlik içerisinde La Haye'de 1677 yılında vefat eder.

Spinoza, Kitab-ı Mukaddes'i ve teslis dogmasını reddettiği için Yahudiler ve Hristiyanlarca "ateist", "materyalist", "dinsiz" gibi benzer niteliklerle nitelendirilmiştir. Gerçekte Spinoza Yahudi-Hristiyan geleneğinin Tanrı tasavvurunu reddetmekle birlikte Tanrı'nın varlığını, peygamberliği kabul eden bir filozoftur. Bazı felsefe tarihçileri Spinoza'yı bir panteist olarak görmekle birlikte Hegel başta olmak üzere bazı filozoflar buna itiraz ederler; en azından onu sıradan bir panteist gibi görmek istemezler. Konumuz Spinoza'nın Tanrı anlayışını burada tartışmak olmadığından daha fazla üzerinde duracak değiliz. Fakat en azından şu söylenebilir ki, onun Tanrı tasavvuru Batı felsefesinin Tanrı tasavvurlarından birisidir ve bizce teistik bir anlayıştır.

Esas konumuz olan Spinoza'nın Kitab-ı Mukaddes'in ve teslis dogmasının reddine dönelim. Spinoza, *Apologia* ve *Tractus Theolo-*

156 Revah (I.S.), *Spinoza et le Dr.Juan de Prado*, Paris-La Haye, Monton et Cie., 1959. "Etudes Juives, I", s. 11. Kelime olarak "Muhammed'in Dağ Kelebeği" denen bu ifadenin deyim veya bir ünvan olarak ne anlama geldiği hakkında şimdiye kadar tam bir bilgi edinemedik.

gica-Politicus adlı eserleri ile bazı kimselere yazdığı mektuplarında hasretten Yahudiliğin ve Hristiyanlığın kutsal metinlerini tenkit ve reddetmiştir. *Apologia*, onun muhtemelen 1656 yılından sonra, İspanyolca kaleme aldığı bir eserdir ki, bugün ona kayıp gözüyle bakılmaktadır. Dendiğine göre, eserin ortaya çıkaracağı tehlikeyi gören arkadaşlarının tavsiyesi üzerine eseri bizzat Spinoza yok etmiştir veya gizlemiştir. Fakat oradaki fikirlerini kısmen, daha sonra 1670 yılında yayınlanan ikinci eser *Tractatus*'da yeniden ele almıştır. Utrecht'te teoloji profesörü olan Salomon Von Til 1684 yılında bu konuyu şöyle anlatmaktadır:

Sonra, dinin bu düşmanı (Spinoza), Eski-Ahîd'in ve Yeni Ahîd'in kitaplarının otoritesini yıkma küstahlığını gösteren ilk kimse oldu ve dünyaya insanlığın girişimiyle bu yazıların çeşitli defalarla nasıl tahrif ve tebdil edildiğini ve onların ilâhî yazı mertebesine nasıl yükselttiklerini göstermeye çalıştı. Bu fikirleri daha teferruath olarak Eski-Ahîd'e karşı, *Yahudiliği Terkin Savunması* adlı İspanyolca yazılmış bir tezinde ortaya koymuştur; fakat arkadaşlarının tavsiyesi üzerine kendisi sakladı ve bu şeyleri daha kısa ve özet olarak 1670 yılında *Tractatus Theologico-Politicus* adıyla daha sonra yayımladığı başka bir eserine sokuşturmuştur.¹⁵⁷

Gerçekten, Salomon Von Til'in de ifade ettiği gibi, *Apologia* elimizde olmamakla birlikte *Tractatus*, Spinoza *Kitab-ı Mukaddes* ve teslis hakkındaki görüşlerini anlamak için yeterlidir. Spinoza, Tanrı'nın peygamberler aracılığıyla insanlara vahiy yoluyla konuştuğunu ve dinler gönderdiğini kabul eder ve Hz. Musâ'ya ve Hz. İsa'ya birer peygamber olarak bakar:

Peygamberlik veya vahiy, Tanrı tarafından insana bazı konularda gönderilmiş kesin bilgidir.¹⁵⁸

Spinoza, Tanrı'nın Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya peygamberlere vahiy gönderilen vahyin genelde rüya yoluyla ve melek aracılığıyla gönderildiğini söyler; ancak buna ilaveten Hz. Musâ'ya bir kere sözlü ve sesli bir vahiy geldiğini söyler. Hz. İsa'ya gelen vahyin daha özel bir vahiy olduğunu kabul ederek, buna Tanrı'nın zihninden Hz. İsa'nın zihnine aracısız doğrudan bir sezgi yoluyla olduğunu söyler; yani

¹⁵⁷ Revah (I.S.), age., s. 40.

¹⁵⁸ Spinoza, *Theological-Political Treatise*, Complete Works, İngilizce terc. S. Shirley, M.L. Morgan, Indianapolis-Cambridge, Hackett Publishing Company, 2002, s. 394.

Tanrı'nın ses ve rüya yoluyla değil doğrudan onun zihnine vahyettiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁹

Bununla birlikte, Spinoza eldeki Kitab-ı Mukaddes'in yani Eski-Ahid ve Yeni Ahid kutsal metnlerinin, ne Hz. Musâ'ya ne de Hz. İsa'ya gönderilen vahyi içeren metinler olmadığını söyler. Yani başka bir ifadeyle bugünkü kutsal metinlerin hiçbirisinin Tanrı Kelâmı olmadığını iddia etmektedir. Spinoza'yı bu fikrini birçok nedene dayandırır ki bunlar şöyle özetlenebilir: Kitab-ı Mukaddes metnlerinin iç çelişkileri ve tezatlıkları vardır; onlarda rivayet edilen tarihi olayların bir kısmı tarihen doğru değildir veya gerçek tarihi vakalara uygun değildir; metinlerde söylenen birçok şey bilme ve akla aykırıdır; orijinal kutsal metinleri Yahudiler ve Hıristiyanlar bozmuşlar ve kendi keyfi anlayışlarına göre değiştirmişlerdir.¹⁶⁰

Kısacası Spinoza üzerine bilimsel çalışma yapanlardan Leo Strauss'dan P. Vernière ve J. Préposiet'e kadar birçok kimsenin de ifade ettikleri gibi, Spinoza için Kitab-ı Mukaddes insan menşeli bir kitaptır; ilâhî ve kutsallığı olan bir kitap değildir; bu yüzden insanın yazdığı herhangi bir kitap gibi sıradan bir kitaptır. L. Strauss:

Onun (Spinoza) için Tevrat, tamamen insan menşelidir.¹⁶¹

P. Vernière de Spinoza için kutsal kitabın ne ifade ettiğini,

Kitab-ı Mukaddes artık Kitap değildir; insan seviyesine sokulmuş bir kitaptır ki, Origen ve Salluste'un bir metni gibi tarihin ve filolojinin dikkatli araştırmalarına boyun eğmelidir.

sözleriyle belirtir.¹⁶²

Spinoza'nın kendi ifadesiyle herhangi bir "eski kitap" gibi Kitab-ı Mukaddes'i anlamaya yönelik geliştirdiği tarihi tenkitçilik ve filolojik analiz yöntemleri, Spinoza'dan övgüyle bahseden ve ondan etkilenen F. Schleiermacher gibi Protestan teologlarının bugün tarihselcilik ve hermenötik olarak bilinen kutsal metni incelemelerine temel teşkil etmiştir.

159 Spinoza, *age.*, s. 398, 431.

160 Spinoza, *age.* Önsöz (s. 388-394; 5.-15. Bölümler.). Ayrıca bkz. Strauss (L.), *age.*, s. 113-146, 251-268.

161 Strauss (L.), *age.*, s. 18.

162 Vernière (P.), *Spinoza et la Pensée Française avant la Révolution*, Paris, PUF., 1954, c. I, s. 122. Benzer ifadeler için bkz. Préposiet (J.), *Spinoza et la Liberté des Hommes*, Paris, Gallimard, 1967, s. 60-64, 152 vd.

Spinoza'ya göre, Kitab-ı Mukaddes, yukarıda kısaca ifade edildiği gibi, ilâhî olmayınca, ondaki veya onun yorumuyla ortaya konan öğretiler de doğal olarak insanî olacaktır. İşte bu bağlamda Spinoza, teslis dogmasının da Hristiyanlık adına Hristiyanların kendilerinin ortaya koydukları bir öğreti olarak görmektedir ve Tanrı hakkında gerçekliği olmayan bir doktrin olduğundan hareketle reddetmektedir. Şimdi kısaca bu konu üzerinde duralım.

Önce, Alfred Burgh adlı bir Hristiyanın Florence'dan 3 Eylül 1675 tarihli Spinoza'ya gönderdiği bir mektuptan alıntılar yapalım:

Senin zihninin berraklığı ve keskinliği için geçmişte sana ne kadar hayranlık duyduğum gibi şimdi de o derece senin için feryad-ı şıgan ediyorum ve gözyaşı döküyorum... Sen, Mesih'in, yaşayan Tanrı'nın Oğlu olduğunu..., Tanrı'nın onu insan olarak bedenleştirmesini inkâr ediyorsun...

Fakat dahası, Hristiyan dininin gerçek temeli olan olgusal hakikat meselesine gelelim. Eğer sen doktrinde, bilgede, gerçekten övgüye layık güvende ve kâmil hayatlarında şimdi ve geçmişte senden çok üstün binlerce insanın dahil olduğu onbinlerce insanın ortak görüşünün delaletine dikkat etsen, onu basitçe nasıl inkâr edecektin? Tek bir sesle ortaklaşa onların hepsi, yaşayan Tanrı'nın enkarnasyon oğlu Mesih'in acı çekerek çarmıha gerildiğine, insanlığın günahı için öldüğüne, tekrar dirildiğine, şekil değiştirerek Kutsal Rûh ve ezeli Baba yanında Tanrı olarak gökte hüküm sürdüğüne inanırlar. ... Fîlozof kendine gel, hıkmetin sapkınlığını kabul et, senin hıkmetin deliliktir. Dikkatli yerine alçak gönüllülüğü tercih et; böylece şifa bulabilirsin. Kutsal Teslisin Mesih'ine dua et... Kilise'nin teologlarını ve kutsal babalarını oku...¹⁶³

Alfred Burgh görüldüğü gibi, söz konusu mektubunda Spinoza'nın açıkça teslisi ve enkarnasyonu inkâr ettiğini dile getirmektedir. Şimdi bunları Spinoza'nın kendi ağzından dinleyelim. Önce Spinoza Kitab-ı Mukaddes'te akli ve mantıki bir Tanrı tasavvuru oluşturacak kavramların ve ifadelerin olmadığına inanmaktadır; varsa da ya bunlar insanı antropomorfik bir Tanrı düşünmeye sevk etmekte ya da anlaşılabilir haldedirler:

Kendi adıma hiç şüphesiz ve tam mânâsıyla itiraf ederim ki, uzun yıllar Kutsal Metinlerin incelemesini yapmama rağmen, Kutsal Metni anlayamıyorum.¹⁶⁴

163 Spinoza, *Letter 67*, Complete Works, s. 921-928.

164 Spinoza, *Letter 21*, Complete Works, s. 822.

ve Spinoza şunu ilave ediyor:

Kendi adıma diyorum, ben Tanrı'nın ezeli sıfatlarından herhangi birini Kutsal Kitaptan ne öğrendim ne de öğrenebildim.¹⁶⁵

Sonra Spinoza Hristiyanların teslis dogmasının anlaşılmasız olduğunu açıkça belirtir:

Fakat burada okuyucuyu uyarmam gerekir ki, ben Mesih hakkında bazı Kiliselerin müdafa ettikleri doktrinlerden kendimi tamamen uzak tutuyorum, onları inkâr etmiyorum; bütün samimiyetimle onları anlamadığımı ifade etmeliyim. Söylediklerimi, bizzat kutsal metinden topladım. Hiçbir yerde Tanrı'nın Mesih'e görüldüğünü veya onunla konuştuğunu okumadım...¹⁶⁶

Nihayet Spinoza, Hz. İsa'nın Tanrı olamayacağını fakat bir peygamber olduğunu, ancak sıradan bir peygamber olmadığını söyler ve enkarnasyonu kabul etmez. Bunları yine Spinoza'nın kendi ağzından dinleyelim:

Netice itibarıyla... kurtuluş için Mesih'i enkarnasyona göre tanımak gerekmez, onun Tanrı'nın ezeli oğlu olması tamamen başka bir şeydir; bunun anlamı, Tanrı'nın ezeli Hikmeti'nin her şeyde, özellikle de insan zihninde ve daha özel olarak da İsa Mesih'te tecelli etmesidir... Bazı Kiliselerin Tanrı insan şeklini almıştır şeklindeki ilave öğretilerinden onların ne demek istediklerini anlamadığımı sözselsel olarak belirttim; hatta gerçeği söylemek gerekirse, birisinin bana çember kare şeklindedir demesi, Tanrı'nın insan şeklini almasını söylemesinden daha az saçma görünmektedir.¹⁶⁷

Dolayısıyla Spinoza, Hristiyanlara Hz. İsa'nın Tanrı'dan vahiy almış bir peygamber olduğunu söyleyerek, bunun ötesinde ona bir Tanrı gibi inanmanın saçmalık olduğunu ifade ediyor. Hristiyanların yanılgıları, Spinoza'ya göre, Hz. İsa'ya Tanrı'nın eski peygamberlerden farklı bir şekilde vahyetmesidir; bu farklılığı şöyle izah eder: Tanrı önceki peygamberlere hep rûya yoluyla, semboller ve sûretler aracılığıyla vahyetmiş olduğu halde Hz. İsa'ya doğrudan mânâ olarak vahyetmiştir. Hz. İsa'nın yetkin zihni vahyin gerçeklerini böyle doğrudan anlamıştır.

165 Spinoza, *age.*, s. 827.

166 Spinoza, *Theological-Political Treatise*, Complete Works, s. 398.

167 Spinoza, *Letter 73*, Complete Works, s. 943.

İşte Spinoza'ya göre Hz. İsa'nın vahiy olgusuna bu kadar yakınlığı, kutsal metin yazarlarınca "Tanrı'nın Oğlu" nitelemesine ve Yuhanna'nın onu Logos olarak anmasına sebep olmuştur; yoksa Tanrı'nın kelâmı veya Logos (*Hikmet*)'u bedenleşerek "Tanrı İsa" olmamıştır."¹⁶⁸

2. Nietzsche

Nietzsche (1844-1900) bugüne dek gelmiş geçmiş en hiççi (*nihilist*), hatta tek hiççi filozoftur. Bu ünlü Alman filozofunun felsefesi neyin ve kimin hiççiliğidir?

Bugüne kadar Nietzsche'nin hiççiliğinin çok farklı yorumları yapıldı; M. Heidegger'den K. Jaspers'e kadar ki bunlara T.J.J. Altizer, Gadamer ve G.W. Knight da dahildir, bazı yazarlar her şeye rağmen Nietzsche'yi bir Hıristiyan, reformcu bir Hıristiyan, samimi bir Hıristiyan, hatta gizli bir Hıristiyan olarak görmüşlerdir; buna karşılık bazıları ise onu, saf bir nihilist, materyalist ve ateist olarak değerlendirmişlerdir; bu sınıf arasında J.P. Sartre, G. Deleuze, S. Kofman, J. Moltman ve benzerleri vardır. Fakat her iki sınıf yorumcunun sonuçlarının tam olarak Nietzsche'yi yansıtmadığını söylemeliyiz. Birinci yorum şekli Nietzsche'nin Hıristiyanlık ve Hıristiyan zeminini kamuoyu nezninde hafiflemeye yönelik bir girişimden ibarettir.¹⁶⁹ İkinci yorum şeklinin hatası ise, Nietzsche'yi bütün kültürlerin ve Tanrı tasavvurlarının nihilisti ve ateisti gibi ortaya koymasıdır. Georges Bataille'ın yargısı ile Nietzsche'nin ateizmi veya nihilizmi, gerçekte Tanrı'yı bilen ve gören bir insanın ateizmi ve nihilizmidir.¹⁷⁰ O halde Nietzsche'yi doğru değerlendirebilmenin en önemli ön şartı, onun hangi kültürün ve dinin nihilisti olduğu ile kendisinin nasıl bir Tanrı bildiğinin tesbitidir.

Biz burada konumuz açısından daha çok Nietzsche'nin nihilizminin konusu olan kültürün dini ve onun Tanrı tasavvuru üzerinde

168 Spinoza, *Theological-Political Treatise*, Complete Works, s. 398-399, 431.

169 B. D. Ingrassia, "Nietzsche ve Hıristiyanlık" adlı uzunca makalesinde bu yorumun tutarsızlıklarını ve çelişkilerini ortaya koymaktadır; bkz. *Nietzsche ve Din*, çev. A. Demirhan, 2. Baskı, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2002, s. 109-180.

170 Bkz. Dionys Mascolo'nun R. Raüvin'in Antéchrist'in Fransızca tercümesine yazdığı Önsöz; Nietzsche, *L'Antéchrist*, Hollanda, 1967, s. 26.

duracağız. Başta sorduğumuz soruyu tekrar soracağız: Nietzsche'nin hiççiliğinin ve ateizminin konusu nedir?

Nietzsche'nin nihilizmi ve ateizmi, Nietzsche'nin kendi ifadesiyle "Hristiyanlığın lanetlenmesi"dir; Nietzsche şöyle der:

Hristiyanlığı lanetliyorum, hiçbir zemmedicinin asla ifade etmediği zemetmelerin en kötüsüyle Kilise'yi zemmediyorum. Benim için Kilise, hayal edilebilecek en büyük fesattır.¹⁷¹

Çünkü nihilizmin Hristiyanlık olduğunu bizzat Nietzsche'nin kendisi Deccâl adlı eserinde şu cümleleriyle belirlemektedir:

Hristiyanlık, acıma (pitié) dini olarak adlandırılır... (Nietzsche, acımanın ne anlamlara geldiğini açıkladıktan sonra)... daha da ileri gidilerek acımayı bütün faziletlerin temel ve menşî olarak en yüce fazilet yaptılar, fakat bunun nihilist olan ve hayatın olumsuzlamasını öğretmek için varolan bir felsefenin görüşüyle yapıldığını asla unutmamak gerekir. Shopenhauer haklıydı: Acımayla hayat inkâr edildi, inkâr edilmiş olmaya en layık olarak görüldü. Acıma, nihilizmin pratiğidir. Acıma sizi yokluğa (le réant) inandırır... Hastalıklı modernitemizin ortamında hiçbir şey, Hristiyan acımasından daha pis değildir.¹⁷²

Görüldüğü gibi neredeyse bütün eserlerinde anlattığı nihilizm, Nietzsche'nin kendi felsefesi ve doktrini değil, Hristiyanlıktır. Nihilizmin ve ateizmin, Hristiyanlık olduğunu, nihilistin Hristiyan olduğunu Nietzsche daha açık bir şekilde birçok defa tekrarlar; bunlardan olan şu cümlelerini okuyalım: "Bütün ateizmin ve nihilizmin kaynağı Hristiyanlıktır";¹⁷³ "ve bütün Hristiyanlık yoklukta yüzer.";¹⁷⁴ "Nihilist ve Hristiyan: Aynı şeydir, hatta daha fazla..."¹⁷⁵

Nietzsche'ye göre Hristiyanlık niçin nihilizmdir? Bu soruya Nietzsche'nin verdiği cevapları vermezden önce, Nietzsche'nin iki Hristiyanlık anlayışı olduğunu söylememiz gerekir. Birincisi, onun ilk Hristiyanlık dediği bizzat Hz. İsa'nın Hristiyanlığıdır; tarihte sadece tek bir Hristiyan olmuştur; o, Hz. İsa'dır; tek İncil vardır; bu, Hz. İsa'ya vahyedilen İncil'dir. Bu gerçek Hristiyanlığın ne Kilisesi ne de Papalığı vardır. İkinci Hristiyanlık, Aziz Pavlus ile oluşturulan

171 Nietzsche, *L'Antéchrist*, Fransızca terc. R. Rovini, Hollanda, 1967, s. 190.

172 Nietzsche, *L'Antéchrist*, s. 82-84.

173 Nietzsche, *age.*, s. 83.

174 Nietzsche, *age.*, s. 136.

175 Nietzsche, *age.*, s. 183.

ve tarihte geliştirilen Hristiyanlıktır. Daha doğrusu Aziz Pavlus ile bozulmaya başlayan Hristiyanlıktır; Barnaba'ya göre olduğu gibi Nietzsche'ye göre de Aziz Pavlus, Hz. İsa'nın Hristiyanlığını bozan en büyük ve ilk bozguncudur. O halde ikinci Hristiyanlık Papalık ve Kilise'nin Hristiyanlığıdır.¹⁷⁶

Birinci Hristiyanlığa göre, ne Kilise, ne Papalık, ne Hristiyanlar Hristiyandır; ikinci Hristiyanlığa, yani Kilise'nin ve Hristiyanların Hristiyanlığına göre de, Hz. İsa asla Hristiyan değildir.

Nietzsche'ye göre nihilizm ve ateizm olan, onların kaynağı olan Hristiyanlık, işte bu ikinci Hristiyanlıktır. Aziz Pavlus'un ve Hristiyan teologlarının tarihte oluşturdukları bu ikinci Hristiyanlık, akidesinden ahlâk öğretilerine kadar her yönüyle ve her şeyiyle niçin nihilizm olduğunu Nietzsche şöyle anlatır:

a. Nietzsche'nin ifadesiyle Hristiyanlık insanlığın düşmanıdır ve insanlığa kötülük yapmıştır:

Şimdiye kadar Hristiyanlık insanlığın en büyük kötülüğüdür."¹⁷⁷; "Hristiyanlığı güzelleştirmeyelim, makyajlamayalım: O, bu yüce insan tipine (tarihte çeşitli medeniyetlerde ve dünyanın bazı yerlerinde Hristiyanlıktan önce var olan) karşı ölümcül savaş yürütmüştür; bu tipin bütün temel içgüdüleri üzerine yasak koymuştur ve onlardan bizzat kötülükleri süzerek almıştır..."¹⁷⁸

b. Hristiyanlık medeniyete ve medeniyetlere karşı olmuştur; Nietzsche şöyle der:

Hristiyanlık bizi antik medeniyetin meyvelerinden mahrum bıraktı, daha sonra İslâm kültürünün hazinelerinden de mahrum etti. Bizim medeniyetimize daha yakın görünen, tatlarımıza ve ruhumuza Roma ve Yunan'dan daha yakın olan o muhteşem Endülüs İslâm medeniyetini ezdi (hangi ayaklarla çiğnediğini söylemeyeceğim)... Alman soyluluğu büyük medeniyet tarihinde neredeyse yoktur: Niçinliğini tahmin et... Hristiyanlık, alkolizm, fesadın iki büyük vasıtası... İslâm ve Hristiyanlık arasında kendiliğinden bir seçimi olamayacaktı... Kişi burada seçmek için artık hür değildi... Roma'ya ölümcül savaş! İslâm ile sulh ve dostluk, bu, Alman imparatorlarının en akıllısı, bu büyük zekâ II. Frederich'in yaptığı şeydi, onun duygusu buydu... (Nietzsche'ye göre

176 Nietzsche, *age.*, s. 109, 141, 154.

177 Nietzsche, *age.*, s. 162.

178 Nietzsche, *age.*, s. 80.

II. Frederich'ten sonraki Alman kralları onun siyasetini devam ettiremediğinden söz ederek o şöyle devam eder:) Bir Alman'ın nasıl olup da Hristiyanı duygulara sahip olabilinş olmasını anlayamıyorum.¹⁷⁹

Nietzsche bu ifadeleriyle, Alman ruhunda Alman kavimlerini başlangıçta Latinlerin zorla ve güç kullanarak Hristiyanlaştırmalarından dolayı tarihten gelen saklı bir karşı koyma hissi olduğunu ve bununla her tarihi fırsatta Almanların Hristiyanlığa ve Hristiyanlara karşı bir tavır sergilediklerini vurgulamaktadır. Alman imparatoru II. Frederich 12. yüzyılda Latinlere ve Romalıları karşı Endülüs Müslümanlarıyla ve Memluk sultanlarıyla işbirliği yapmıştır. İkinci büyük karşı koyma Luther Protestanlıkla başlatmıştır. Ancak Nietzsche'nin de söylediği bu hareketler başarısız olmuştur ve Alman ırkı kendisini Hristiyanlıktan kurtaramamıştır. Luther'in Papalık ve Kilise'ye karşı hareketi kısmen başarılı olmuş ise de, Hristiyan öğretisine karşı başarısız olmuştur; bunun nedeni, Nietzsche'nin kendi ifadesiyle Luther'in

İnciller, daha ilk Hristiyan toplumunun bağrında bile hiçbir şeyin durduramadığı fesadın değersiz şahadetlerindendir.¹⁸⁰

şeklinde nitelediği bozulmuş kitaplara dönmesidir.

c. Hristiyanlık aklın ve aklın ürettiği başarıların karşısında olmuştur ve zihinsel hastalıklar üretmiştir; Nietzsche bunu şöyle ifade eder:

Hristiyanlık, bütün en güzel akli başarıların da antitezidir; Hristiyanı çıkarları savunmada kullanması için Hristiyanlığa başta akıl gereklidir; Hristiyanlık aptallığın bütün şekillerine ortak olur; gerçek ruhu, sağlıklı aklın yüceliğini küfür ilân eder. Hristiyanlığın özüne hastalık girdiğinden, Hristiyanlığa tipolojik olarak uygun olan imanın da marazî bir surette olması gerekirdi ve Kilise'nin, ilmi, sağduyulu ve dosdoğru olarak bilgilere götüren bütün yolları yasak yollar olarak reddetmesi gerekirdi...¹⁸¹

d. Hristiyan imanı, Nietzsche'ye göre gerçeğin ve hakikatin inkârıdır; o şöyle der:

İman, hakikatin örtbas edilmesinin istenmesidir. Takva sahibi ile bulanık cinsiyetten papaz, sahtedirler; çünkü onlar hastadırlar: Onların

179 Nietzsche, *age.*, ss. 186-190.

180 Nietzsche, *age.*, s. 144.

181 Nietzsche, *age.*, s. 163.

ıçgüdüğü, hangi konu olursa olsun hiçbir konuda hakikatın ortaya çıkmasına engeldir. Hasta yapan şey iyidir; kemâliyetten, derunilikten, güçten gelen şey kötüdür. İnananın inancı, işte budur. Yalan söyleme zorunluluğu, bu sıfatla mukadder teoloğa işaret ediyorum.¹⁸² Ve şöyle devam ediyor: “Hıristiyanlıkta ne ahlâkın ne dinin gerçeğe asla bir ilişkisi yoktur. (Tanrı, Nefs, Ben, Rûh, İrade) gibi ondaki hayali gerekçelerin dışında hiçbir şey bulunmaz... Hayali varlıklar arasında bir ticaret... tabiat hakkında hayali bir ilim... Hoşnutluk hisleri üzerindeki hoşnutsuzluk hislerinin baskınlığı, kuruntusal bu dinin ve ahlâkın varlık sebebidir...”¹⁸³

e. Hıristiyan Tanrı fikri, Hiçlik Tanrısı demektir:

Hastaların Tanrısı, Örümcek-Tanrı, Rûh-Tanrı olarak algılanan Tanrı'nın Hıristiyanî fikri, dünya üzerinde asla görülmemiş fesatların en bozuklarından birisidir... Yüceltilmenin ve ezeli tasdikın varlığı olma yerine, hayatın olumsuzlanmasında dejenere olmuş bir Tanrı... Yaşama iradesine, doğaya ve hayata karşı savaş ilân etmek için olan Tanrı... bizzat hiçlik Tanrı olarak tanrılaştırılmıştır, hiçlik iradesi kut-sanmıştır!...”¹⁸⁴

Nietzsche Hıristiyanlığı ve Hıristiyanları, hakarete varan en ağır kelimeler ve üslupla tenkit etmektedir; o bunu bilinçli yaptığını da söylüyor. Çünkü Avrupalıların geleceklerinin selameti için Hıristiyanlığı Avrupa'dan sökülüp atulmasını arzulamaktadır:

Eh işte, bugün benim tek başıma istediğim zaferdi, Hıristiyanlığın ılıkası! ... Hıristiyanlığın sona erdirilmesine ulaşılammış ise, bu hata Almanlar'ındır.¹⁸⁵

Ve ilave ediyor:

İşte cümlemî bitirme ve bağlama anı: Hıristiyanlığı lânetliyorum, hiçbir lânetleyicinin ifade etmediği lânetlerin en kötüsünü Hıristiyan Kilisesi'ne karşı taşıyorum. O benim için hayal bile edilemeyen fesadın en büyüğüdür.¹⁸⁶

Nietzsche'ye göre, “Kutsalca yalan söylemek sanatı olarak düşünülen Hıristiyanlık.”,¹⁸⁷ yaklaşık ikibin yıllık geçmişiyile Nihilist ile Hıristiyan beraberce yürümüştür; bilimin ne olduğunu bilen günü-

182 Nietzsche, *age.*, s. 163-164.

183 Nietzsche, *age.*, s. 93-94.

184 Nietzsche, *age.*, s. 98-99.

185 Nietzsche, *age.*, s. 189-190.

186 Nietzsche, *age.*, s. 190.

187 Nietzsche, *age.*, s. 144-145.

müzde "artık Hıristiyan olmak uygun değildir", Yeni ve Gerçek bir Tanrı aramak gerekir. Çünkü Nietzsche'ye göre "Dogma olarak Hıristiyanlık kendi ahlâkıyla harabeye çevrilmiştir; böylece ahlâk olarak da Hıristiyanlık kendi yıkımına gîtmesi gerekir..."¹⁸⁸

Ve bu arzusunu *Deccâl* adlı eserinin son cümleleriyle de şöyle dile getirir:

Bugünkü asrımız, bu kötü kaderciliğin, yani Hıristiyanlığın ilk gününün başlangıcındaki kötü günden itibaren kendisini saymaya başlamıştır. Niçin artık son günden itibaren, kendisini saymadın? Bugünden itibaren?¹⁸⁹

Gerçek-Tanrı'yı aramak için Avrupa insanının artık Yunan düşüncesi ve Aziz Paul ile İsa'nın Tanrı'sının "öldürüldüğünü" fark etmesi gerekir.

Nietzsche 1882 yılında yazdığı *Şen Bilim* adlı eserinde Deli sembolüyle Hıristiyanların bu durumunu şöyle dile getirir:

Sabahın parlak saatlerinde bir fener yakan. Pazar meydanına koşan ve sürekli Tanrı'yı arıyorum! Tanrı'yı arıyorum! diye bağırان deliyi işitmedin mi? O an orada olanların çoğu Tanrı'ya inanmayanlardan olduklarından, o kahkahalara yol açtı. Birisi: Kayıp mı olmuş? dedi. Bir başkası: Çocuk gibi yolunu mu kaybetmiş? diye sordu... Deli ortalarmına daldı ve... Tanrı nerede? diye bağırdı. Size söyleceğim: Siz ve ben O'nu öldürdük. Hepimiz O'nun katilleriyiz... Sürekli olarak sallanıp durmuyor muyuz? Geriye, yana, öne, bütün yönlere? Hiç alt ya da üst kaldı mı hâlâ? Sonsuz bir hiçlikte dalalette düşmüyor muyuz? ... Tanrı öldü. Tanrı öldü gitti. Ve O'nu biz öldürdük. Bütün katillerin katilleri olan bizler nasıl unutacağız kendimizi? ... Aynı gün deli kiliselere daldı... Dışarı atılır ve hesaba çekilir; onun her zamanki gibi şu cevabı verdiği söylenir; Eğer Tanrı'nın türbeleri ve anıt mezarları değilse, bu kiliseler nedir?¹⁹⁰

Aynı eserinde Nietzsche: "Tanrı öldü" veya "Tanrı öldürüldü" sözünün anlamını şöyle açıklıyor:

Son zamanlardaki en büyük hâdise-Tanrı'nın ölmesi, Hıristiyan Tanrısına inancın inanılmaz oluşu-gölgesini Avrupa üzerine vurmaya başladı bile...¹⁹¹

188 Nietzsche, *La Généalogie Morale*, III, 27.

189 Nietzsche, *L'Antéchrist*, s. 192.

190 Nietzsche, *Gay Science*, bölüm: 125.

191 Nietzsche, *age.*, Aforizma, 343.

İşte Nietzsche'nin ateizm ve nihilizm dediği şey budur: Yani yukarıdan beri söylediğimiz hususlarla Hristiyanlığın Tanrı'nın anlamını yok etmesi, insanlığın ideal değerlerinin içini boşaltması, medeniyete ve tarihe düşmanlığı. Hiççilik ve ateizm, Hristiyanlığın hayatın anlamını ve değerini hiç saymasıdır. Dolayısıyla son tahlilde Nietzsche'ye göre ateizm veya hiççilik, Hristiyan Tanrı inancının inanılmaz oluşudur.

Aslında Nietzsche ne kendisi ne de başkası için gerçek bir ateizmi ve nihilizm doktrini kurgulamıyor. Nihilizm veya ateizm Nietzsche'nin Hristiyanlığı lanetlemesinin ve zemmetmesinin öyküsüdür; bütün eserlerinde Hristiyanlığın, insanlara gerçek bir ateizm ve nihilizm tecrübe ettirdiğini anlatıyor. Bunun böyle olduğunu yine Nietzsche kendi şöyle beyan ediyor:

Niçin nihilizmin gelip-çatması gerekli olmuştur? Çünkü şimdiye kadar sahip olduğumuz değerler nihayı neticelerini ortaya koydular; çünkü nihilizm büyük değerlerimizin ve ideallerimizin nihayı mantıksal neticesini temsil eder; çünkü bu "değerlerin" gerçekten değerinin ne olduğunu bulmamızdan önce nihilizmi tecrübe etmeliyiz...¹⁹²

Nietzsche'nin düşüncesinde nihilizmin ne anlama geldiğini böyle **■**saca iza**■** ettikten sonra, yine bununla doğrudan bağlantılı olan, teslis dogması hakk**■**ndaki dediklerini aktaralım.

Diğer bazı Batılı bilginler gibi Nietzsche de Hristiyanlıktaki temel inanç ve ayinlerin temelinde Eski Mısır ile Yunan-Roma putperestliği olduğunu söyler. Nietzsche'nin kendi ifadelerine göre, Hristiyanlıktaki kült kavramını Afrodite ve Adonis kültleri belirlemiştir.¹⁹³ Aynı şekilde Osiris ve Mithra inançları ve ayinleri de Hristiyanlık dogmasının ve ayinlerinin oluşmasına etki etmiştir.¹⁹⁴

Nietzsche'ye göre Hristiyanlık yeni bir hayat tarzıdır, fakat yeni bir iman değildir.¹⁹⁵ Acı ve öç alma hissiyle dolu olan bu hayat Hristiyanlıkta psikolojik teslis sembolizmini oluşturmuştur ve bu sembolden de Kilise gerçeklikle ve hakikatle ilişkisi olamayan bir dogma oluşturmuştur. Nietzsche teslis hakkında şunları söylüyor:

192 Nietzsche, *Will to Power*, Giriş.

193 Nietzsche, *L'Antéchrist*, s. 106.

194 Nietzsche, *age.*, s. 183.

195 Nietzsche, *age.*, s. 127.

Eğer bu büyük sembolist (Kilise) konusunda bir şeyler anlıyorsam, bu sadece deruni gerçeklikleri gerçeklikler ve hakikatler gibi görme olgusudur; doğaya, zamana, mekâna ve tarihe ait geri kalan bütün gerçeklik onun için işaretlerden ve misaller vesilesinden başka bir şey değildir. “İnsan oğlu” ile anlaşılan, tarihin parçası olan somut bir şahsiyet herhangi tek bireysel bir varlık değildir; fakat “ezeli” bir olay, zaman kavramını aşan psikolojik bir semboldür. Bu, en yüce anlamıyla bu tip sembolistin Tanrı’sı, Tanrı’nın hükümranlılığı, göklerin krallığı, Tanrı’nın oğullarının hakkı için daha da doğrudur. Hiçbir şey, şahsı bir Tanrı, gelecekteki Tanrı’nın hükümranlılığı, dünyanın ötesindeki Tanrı krallığı, teslitsin ikinci şahsı Tanrı’nın Oğlu gibi kilise çılgınlıklarından daha az Hıristiyan değildir. Bütün bunlar, tabiri kullanmama müsaade edilsin göze sıkılan bir yumruktur, hangi göz! İncil’in gözün: sembole hakarettteki evrensel tarihin bir kelbilimidir... Oysaki baba ve oğul işaretlerinin ortaya koyduğu şey, güzel ve gerçekten bir delildir; fakat eminim ki herkes için değildir; Oğul kelimesiyle bütün şeylerin tam kılık değiştirdiği hissine geçiş ifade edilir, baba kelimesiyle bu hissin kendisi, ezellilik ve kemâliyet hissi ifade edilir. Bu sembolizmden kilisenin yaptığını hatırlatmaktan utanç duyuyorum: Kilise Hıristiyan “İmanının” eşliğine bir teşrifatçı (Amphitryon) tarihi koymadı mı? Ve meydana “lekelenmemiş bir hamilelik dogması koymadı mı? ... Fakat hamileliği böylece kilise lekeledi...

Göklerin krallığı bir ruh halıdır; asla yeryüzünde veya ölümden sonra olacak bir şey değildir. Doğal ölüm kavramı İncil’de tamamen hatalı ortaya konmuştur: Ölüm bir köprü değil, bir geçiş değildir; ... Ölüm saati Hıristiyanı bir fikir değildir. Saat, zaman, fiziki hayat ve ıstızları “müjde” taşıyıcısı için asla var değildir...

Hırsız şunu der: O, gerçekte tanrısal bir insandı, Tanrı’nın Oğlu...¹⁹⁶
Ve Nietzsche şunu ilave eder:

Bir Tanrı, bir Oğul; acının iki üretimi.¹⁹⁷

3. Tolstoy

Ünlü Rus edibi Lev Nikolayaviç Tolstoy (1828-1910), Hindistanlı Abdullah Suhreverdi’nin *Hiz. Muhammed’in Hadisleri* adlı eserinden 93 kadar hadis seçmiş ve bunları 1908 yılında Rusça’ya çevirmiştir. Bu çeviriyi *Hiz. Muhammed’in Kur’an’a Girmeyen Hadisleri* ismiyle Posrednik yayınevinde 1909 yılında yayınlamıştır. Fakat eseri, Rus yetkililer aynı yıl yasaklamışlar ve toplatmışlardır. Eser ancak 1990 yılında Rusça olarak yeniden yayınlanabilmiştir.

¹⁹⁶ Nietzsche, *age.*, s. 127-129.

¹⁹⁷ Nietzsche, *age.*, s. 138.

Söz konusu eserini ve Tolstoy'un *İtiraf*larını ve bazı mektuplarını Prof. Dr. Telman Hurşidoğlu Aliyev ve Vakıf Tehmezoğlu Halilov, Azeri Türkçesine çevirmişlerdir; bu çeviri *Hz. Muhammed* adıyla Bakü'de Nisan 2005'de basılmıştır. Arif Arslan da bu çeviriyl Türkiye Türkçesine aktarmıştır.¹⁹⁸

Konumuz açısından önenili olan, *Tolstoy'un Mektupları*'nda ve *İtiraf*larında Hıristiyanlık ve teslis dogması hakkında söyledikleridir. Bunlar açık seçik olduğundan buraya olduğu şekliyle aktaralım:

Benim için Muhammedilik, Haça tapmaktan mukayese edilemeyecek kadar yüksekte duruyor. Eğer insan, seçme hakkına sahip olsaydı, akli başında olan her Provoslav (Hıristiyan) ve her bir insan şüphe ve tereddüt etmeden Muhammediliği; Tek Allah'ı ve O'nun Peygamberini kabul ederdi.

Neden? Çünkü zor ve anlaşılmaz bir teoloji olan Troitsa (Baba-Oğul ve Kutsal Rüh), sırlarla dolu Meryem Ana, Azizler ve onların resimleri, tasvirleri ve zor ayinlerle dolu... Başka türlü de olamazdı...¹⁹⁹

Yelena Yefimovna Vekilov'a 15 Mart 1909 yılında yazdığı başka bir mektubunda benzer ifadeleri okuyoruz:

Hıristiyan ideali ve öğretisini, hakiki mânâsında, her şeyden üstün tutan bir insan için bunu söylemek ne kadar garip olsa da demeliyim ki, Müslümanlığın kendine has dış görünüşüne göre Kilise Hıristiyanlığından hayas kabul etmez derecede üstün durması, bende hiç şüphe doğurmuyor. Eğer ki, bir kimsenin karşısına kilise Hıristiyanlığı veya İslâm dinine girme hakkında bir tercih koyulsa, o zaman her bir akıllı adam, karışık ve anlaşılmaz teolojinin üç sıfatlı Tanrı'nın, günah çıkarma merasiminin, dinî ayinlerin, İsa'nın anasına yalvarışın, azizlerin ve onların resimlerine sayısız hesapsız ayinlerin yerine, akidesi Tek Allah, Peygamberi insan olan İslâm dinini, şüphesiz ki üstün tutar. Bu başka türlü de olamaz.²⁰⁰

Tolstoy *İtiraf*larında ise şöyle diyor:

Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebine göre vaftiz edildim ve çocukluk yıllarımda bu mezhebin görüşleri doğrultusunda eğitildim. Çocukluk ve gençlik yıllarımdaki öğrenim yaşantımda da yine bu inanç çizgisinde öğrenim gördüm. Ancak onsekiz yaşındayken, ikinci yıldan sonra üni-

198 Tolstoy, *Ünlü Rus Yazarın İslâm Peygamberi ile İlgili Kayıp Risâlesi, Hz. Muhammed*, İstanbul, Karakutu Yayınları, No: 74, 2005.

199 Tolstoy, *age.*, s. 48.

200 Tolstoy, *age.*, s. 54.

versite öğrenimimi yarıda bıraktığımda artık bana öğretilmiş görüşlerin hiçbirine inancım kalmamıştı...

Evet, Allah'a inanıyordum; daha doğru söylemek gerekirse Allah'ı inkâr etmiyordum ama nasıl bir Allah'a inanıyordum, işte bunu anlatamazdım...

Artık her türlü inancı kabullenmeye hazırdım. Ancak bu kabulleniş bana pek huzur vermiyordu. Bu inancı kabullenirken ondan istediğim şey benden aklım inkârını istememesi ve bir yalan olmamasıydı. Budizm'i ve İslâmiyet'i kutsal kitaplarına müracaat ederek incelemeye başladım; her şeyden önce kutsal metinlerden ve çevremde yaşayan dindar insanlardan başlayarak Hristiyanlığı incelemeye koyuldum.

Doğal olarak her şeyden önce kendi çevremdeki inançlı insanlara yöneldim. Ardından bilginlere, Ortodoks teologlara ve hatta yeni Hristiyanlar diye nitelenenlere yöneldim...

Akla gelebilecek her türlü itirafta bulunduğum ve her türlü zihniyet kavgasından uzak durduğum halde, bu insanların inancını kabul etmiyordum. Onların inanç diye niteledikleri ve kabullendikleri şeyin bir açıklama değil, daha ziyade yaşamın anlamının bir çeşit yok edilişi olduğunu gördüm...

Başından geçenleri şöyle ifade edebilirim. Ne zamandı bilmiyorum; neresi olduğunu bilmediğim bir sahilde beni bir kayığa oturtular ve sonra kayığı karşı kıyıya yönelttiler. Kürekleri elime verip beni yalnız bıraktılar... Kıyı Allah'tı; yön gelenek, kürekler ise bana verilen özgürlüktü...²⁰¹

Bu alıntılar bize Nietzsche gibi Tolstoy'un da teslis dogmasının mantığa ve akla aykırı bir inanç olduğuna inandığını ve bu inançla Hristiyanların Tanrı'nın ve hayatın gerçek anlamını hiçleştirdiklerini göstermektedir.

Spinoza, Nietzsche ve Tolstoy örnekleriyle kısaca anlattığımız Batı filozof ve düşünürlerinin teslis dogması tenkidini ve reddi, bunlarla sınırlı bir olay değildir. Konunun başında da ifade etmeye çalıştığımız gibi, aslında Descartes ile başlayan modern Batı felsefesinde ve günümüzde çağdaş felsefede ele alınan Tanrı anlayışı hiç kuşkusuz, teistik olsun deistik olsun, Yahudi-Hristiyan geleneğinin dışındaki bir Tanrı anlayışıdır; neredeyse hiçbir filozof teslisin felsefi ve mantıki geçerliliğinden hareketle bir Tanrı tasavvurundan söz etmemiştir. Yani başka bir deyişle, Batılı filozofların Tanrı anlayışı

Yahudi-Hristiyan geleneğinin Tanrı anlayışı değildir; felsefî bir Tanrı anlayışıdır. Ancak günümüzde dolaylı veya doğrudan teslisin felsefî savunmasını yapmaya çalışan J. Maritain (1882-1973), E. Gilson ve R. Swinburne gibi filozoflar görülmektedir. Bunlardan ilk ikisi, Yeni-Thomizm denen akıma mensupturlar; skolastik teolog Aquinalı Thomas'ın teoloji anlayışını canlandırmak ve yorumlamakla dolaylı bir teslis savunuculuğu yapmışlardır. R. Swinburne ise, *Hristiyan Tanrı* (*The Christian God*) adlı eserinde teslisin doğrudan bir felsefî savunmasını yapmayı denemiştir. Fakat itiraf etmeliyiz ki, onun teslis anlayışı ve savunuculuğu da tutarsızlık ve çelişkiler içermektedir. Burada Swinburne'ün tutarsızlık ve çelişkilerine işaret ederek kısaca teslis anlayışını ele alalım.

Swinburne'ün kendisi, teslis anlayışındaki değişikliklerini ve tutarsızlıklarını itiraf etmektedir. *Hristiyan Tanrı* adlı eserinin önsözünde ve yer yer farklı sayfalarında, daha önce yazdığı *The Coherence of Theism* (1977) adlı eserinde teslis ile ilgili görüşlerini değiştirdiğini ve teslisin akliliği için geliştirdiği savunmasının tutarsız olduğunu bildiriyor; söz konusu bu önceki eserinde Tanrı'nın birden fazla ilâhî bireylerden (*divine individual*) oluşmuş olamayacağını savunduğunu, birey yerine şahıs kullandığını, bu anlamıyla teslis için ortaya attığı akli savunmasının tutarsız olduğunu söyleyerek, bu eserde söylediklerinin, *Hristiyan Tanrı* adlı eserinde söylediklerinden oldukça değişik olduğunu belirtiyor. En önemli değişikliğin de, Tanrı'da birden fazla, yani üç ilâhî bireyin varlığının olduğunu ve bunun da saf akılla savunulabileceğini iddia etmesidir.²⁰²

Swinburne, *Hristiyan Tanrı* adlı bu son eserinin 8. bölümünde teslisten bahsetmektedir. Bu bölümün birinci yarısında kendi teslis anlayışını ve ikinci yarısında ise, geleneksel teslis anlayışını açıklamaktadır. Önce geleneksel teslis hakkındaki görüşleriyle konuya başlayalım.

Swinburne'e göre her biri tanrı olan üç ilâhî birey vardır şeklindeki geleneksel teslisten, eğer sadece bir Tanrı vardır sadece bir ilâhî birey vardır anlaşılırsa, bu açıkça bir tezattır ve çelişkidir.²⁰³ Kilise ve

202 Swinburne (R.), *The Christian God*, Oxford, Clarendon Press, 1994, s. 2-3.

203 *agy.*; *age.*, s. 180.

Konsiller üçtanrıcılığı red için veya üçtanrıcılığa düşmemek için biri diğeri olmaksızın varolmayan biri diğesine bağlı üç tanrı kabul etmişlerdir.²⁰⁴ Swinburne geleneksel teslis dediği üç ayrı tanrının bir tanrı olması şeklindeki Katoliklerin teslis anlayışına katılmıyor.

Swinburne'ün kendi teslis anlayışına gelince, o, teslisin aynı bir cevherden olsalar dahi biri diğlerinden bağımsız üç ayrı ilâhî bireyden oluştuğunu savunur. Dolayısıyla tanrıların cevhersel bir olması birey olarak bir olmalarını gerektirmez. Gerçekte ona göre üç ayrı tanrı vardır.²⁰⁵ Böyle bir teslis anlayışının Swinburne ilâhî bireylerin, ontolojik değil metafiziksel zorunluluklarıyla ve ilâhî bireylerin "buluk"larının (*thisness*) olmadığı fikriyle savunmaktadır.

Ancak, Swinburne kendi teslis anlayışını ifade ederken klasik teslis için kullanılan şahıs, tabiat, cevher, *hypostaseis* gibi kavramları kullanmadığı için kendi kullandığı birey (*individual*) kavramının bunlardan hangisine karşılık olarak veya onlardan tamamen ayrı bir anlamda kullanıp kullanmadığını kesin olarak belirtmediği için, böyle bir teslis anlayışının bu yeni kavramlarla ne kadar akli bir anlayış olduğu belli değildir. Kitabın başka bölümlerine bakıldığında birey ve "buluk"den (*thisness*) ne anladığı çıkarılabilir. Örneğin o, "cevherler (*substances*), bireysel, somut (yani gerçek, soyutlama olmayan) şeylerdir."²⁰⁶ diyor. Dolayısıyla bireyden kastı, soyut şeyler veya onların cevheri olmuş oluyor. Aynı şekilde, onun "bir cevherin mâhiyeti (*he-acceitas*) veya buluşu (*thisness*) vardır diyeceğim."²⁰⁷ demesine bakılırsa, buluk, bir cevherin mahiyeti oluyor. Daha da karışık bir durum geleneksel teslisten bahsettiği yerlerde:

Bireyler, *hypostaseis*, yani bireyler, var olanlardır denmektedir, veya şahıslar (*personae*)'dır; bir şahıs basitçe akli bir bireydir.²⁰⁸

Swinburne bu tanımları bir araya getirilince, onun bireyden kastı, somut cevher ve şahıs oluyor. "Buluk" da, bireyin "somut mahiyeti" olmuş oluyor.

204 *agy.*; *age.*, s. 180.

205 *agy.*; *age.*, s. 171. Ayrıca bkz. s. 237.

206 *agy.*; *age.*, s. 7.

207 *agy.*; *age.*, s. 34.

208 *agy.*; *age.*, s. 182.

O halde somut olarak tanımlanan üç tanrısal bireyler nasıl olur da, metafizik zorunlulukla açıklanabilir? Bu bir çelişkidir. Diğer taraftan Swinburne, Tanrı'nın bedensizliğinden söz ediyor. Ve bunu kısmen de çelişkili olarak şöyle anlatıyor:

Özel olarak Tanrı bedensizdir demekle, şunu anlıyorum, bazen bir bedeni olsa da, o hiçbir şekilde bedenine bağlı değildir...²⁰⁹

Yani Swinburne demek istiyor ki, esasen Tanrı bedensizdir, fakat enkarnasyon yoluyla İsa olarak görünmesinde veya tekrar yeryüzüne Mesih olarak döndüğünde geçici olarak bedensizdir. Tanrı özel olarak bedensiz ise, nasıl olur da tanrısal bireyler, kendi tanımına göre somut cevher veya şahıs olabiliyorlar? Bu da başka bir çelişkidir. Çünkü Swinburne'ün kendisi, yukarıda gördüğümüz gibi cevheri, buluku ve bireyi somut olarak tanımlıyor.

Diğer taraftan yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Swinburne Tanrı'nın buluk'u yani mahiyeti yoktur diyor, -çünkü mahiyet ona göre somut varlıklara aittir- Tanrı'ya birey diyor ve bireyi somut cevher olarak tanımlıyor. Buna göre, Tanrı'nın veya üç tanrısal bireyin de mahiyeti olması gerekmez mi? Bu daha da başka bir çelişkidir.

Teslisçi Hıristiyanların, daha önce de işaret ettiğimiz gibi karışlaştıkları ve çizemedikleri en büyük meselelerden birisi de, Tanrı'nın fiilleri ve iradesi meselesidir. Tanrı bir değil üç olunca, şu sorular akla geliyor: Üç tanrı arasında bir iş bölümü mü vardır? Yoksa diğerleri adına sadece birisi mi fiiliyatta bulunur? Yoksa bir fiili üçü beraberce ve ortaklaşa mı yaparlar? Daha önce gördüğümüz gibi farklı teslis anlayışına sahip farklı mezhepler bu sorulara farklı cevaplar vermişlerdir. Swinburne'e göre üç tanrı bütün fiilleri uzlaşım yoluyla ortak olarak yaparlar.

Swinburne böyle üç birey tanrının aynı bir fiili kavga yapmadan nasıl beraberce gerçekleştirebileceklerini, nasıl aynı bir işi üç kralın uzlaşımına ortaklaşa yapabileceği şeklindeki bir örnekle açıklar. Ona göre bu üç tanrı doğaları icabı o kadar iyi ve o kadar kâmindir ki, biri bir işi yapmak istediği zaman diğerleri ona asla muhalefet etmez. Klasik teslisçilerin bu konudaki görüşlerini kolektifçilik olarak

niteleyerek, kendi uzlaşımçı görüşünü ondan farklı görmeye çalışır. Yani bir işi üç tanrı beraberce yapar. Fakat Swinburne konuyla ilgili akla gelebilecek şu soruları hiç düşünmüyor: Bir fiili gerçekleştirilmede üç tanrının uzlaştığını varsaysak bile, o fiili düşünme, isteme ve irade etmede, tanrılardan biri veya ikisinin bir önceliği var mıdır, yok mudur? Yani bir fiili, önce biri düşünüyor, sonra öbürleri de mi düşünüyor veya ilk düşünen öbürlerine teklifte mi bulunuyor? Veya tam aksine her fiili her üç tanrı aynı anda mı düşünebiliyorlar? Bu soruların Swinburne'de cevabı yoktur. Onun teslis anlayışına uygun olarak, her üç tanrının aynı fiili aynı anda düşündüğü ve istediği söylenebilir. Bu durumda da, kendisinin savunduğu tanrıların metafizik bireysellik zorunlulukları ortadan kalkar.

Sözü uzatmaya gerek yoktur. Sonuç olarak ne Swinburne yeni bir teslis anlayışı ortaya koyuyor ne de bunu kendi deyiimiyle "saf akıl" ile savunabiliyor. Bu üçtanrıcılığı, klasik üçtanrıcılardan farklı temellendirmeye ve farklı şekilde savunmaya çalışıyor. Kısaca ifade edecek olursak, Swinburne'ün teslis anlayışı, son tahlilde üçtanrıcılıktır. Bilim felsefesi ve analitik felsefeden gelen Swinburne gibi birisinin böyle bir teslis anlayışına sahip olması gerçekten şaşırtıcıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TESLİS DOGMASININ ÇELİŞKİLERİ

Buraya kadar Hıristiyan kaynaklarına göre teslisi tanıttık ve teslis karşıtı Hıristiyan ve Hıristiyan mezheplerinden kısaca bahsettik. Bu teslis karşıtı Hıristiyanların bizzat varlıklarına, Hıristiyanların kendilerinin teslise yönelttikleri tenkitler ve reddiyeler olarak bakılabilir. Biz burada Hıristiyanlık için teslis tenkitlerini ve reddiyelerini tekrarlamayacağız. Ne de Müslüman kelâmcıların ve filozofların geçmişte ortaya koydukları tenkitleri nakledeceğiz. Sadece kendi görebildiğimiz çelişkileri şu üç açıdan göstermeye çalışacağız: (1) Hıristiyan kutsal metinleriyle çelişkiler, (2) Teslisçi teologların teslis anlayışlarındaki çelişkiler, (3) Akıl ve mantık ilkeleriyle çelişkiler.

I. HIRİSTİYAN KUTSAL METİNLERİYLE TESLİSİN ÇELİŞKİLERİ

Bilindiği gibi, Hıristiyanlıkta Yeni Ahid'in yanında Eski Ahid de kutsal metin olarak tanındığı ve Musevilik dini gelenek kabul edildiği için, teslisçi Hıristiyanlar teslisi bazı Eski Ahid metinleriyle de savunurlar ve onları yorumlayarak teslis için dayanak gösterirler. Fakat buna rağmen Yeni Ahid'te, Eski Ahid'te ve Musevilikte aksine teslisin lehinden daha çok teslisin aleyhine ifadeler ve öğretiler vardır. Biz burada kısaca önce Eski Ahid ve sonra da Yeni Ahid metinleriyle teslisin çelişkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

A. Eski Ahid Metinleriyle Teslisin Çelişkileri

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bugünkü Katolikler, Ortodokslar ve Protestanlar geleneksel olarak, Eski Ahid'in kitaplarını da kendileri için kutsal kitap olarak kabul ederler. Zaten Hıristiyanlar bugün *Bible* (*Kitab-ı Mukaddes*) adı altında Eski Ahid ile Yeni Ahid yazılarını birlikte bulundurlar. Geçmişteki bazı Hıristiyan mezheplerinin

ve akımlarının Eski Ahid metnlerinin ya tamamını ya da bazılarını kabul etmedikleri biliniyor. Fakat bizim burada bu konuyu ele almamıza gerek yoktur. Sadece şunu ifade etmek gerekir ki, Hristiyanlar velev ki, Eski Ahid yazılarını kendi kutsal kitapları saymasalar dahi, sonuç değişmez. Çünkü aşağıda göreceğimiz gibi Yeni Ahid'in başta dört İncili olmak üzere bütün kutsal metinleri, Eski Ahid'ten ya kelimesi-kelimesine aynı cümleleri veya benzer cümleleri ya da aynı fikirleri aktarmaktadırlar. Dolayısıyla İncil ve diğer kutsal metin yazarları birbirlerinden aynı cümleleri aktardıkları gibi Eski Ahid'ten de bolca cümle veya fikir aktarmalar yapmışlardır. Herhangi bir Yeni Ahid metninin neredeyse üçte biri veya dörtte biri, Eski Ahid'in kitaplarından yapılan aktarmalardan oluşmaktadır. Bunun önemine aşağıda değineceğiz. Şimdi bu aktarmanın boyutları hakkında kısa bir bilgi sahibi olmak için örnek bir-iki metin üzerinde duralım. Bu örnekleri, *the Holy Bible*, Revised Standard Version (New York-Glasgow, Collins' Clear Type Press, 1952-1971) adlı kutsal kitabın metinlerinden vereceğiz:

1. Luka İncili: Toplam cümle sayısı 1141; bunun 463 cümlesi konu ve ifade olarak Eski Ahid ile benzerlik taşır.

2. Pavlus'un Romalılara Mektubu: Toplam cümle sayısı 433; bunun 149 cümlesi Eski Ahid ile konu ve ifade olarak benzerlik taşır.

3. James'in Mektubu: Toplam cümle sayısı 108; bunun 54 cümlesi Eski Ahid ile konu ve ifade benzerliği taşır.

4. Petrus'un 2. Mektubu: Toplam cümle sayısı 61; bunun 39 cümlesi Eski Ahid ile konu ve ifade benzerliği taşır.

5. Yuhanna'ya Gelen Esinlenme (*Apokalyps*): Toplam cümle sayısı 404; bunun 351 cümlesi Eski Ahid ile konu ve ifade benzerliği taşır.

Böyle bir karşılaştırma yapmamızın amacı Hristiyanların doğrudan Eski Ahid'i kendi kutsal metinleri gibi kabul etmemiş olsalar bile, Yeni Ahid metnlerinin Hz. İsa'ya özel ve onun devrine has bazı olayları anlatan metinler hariç, adeta Eski Ahid metnlerinin büyük oranda bir tekrarı olduğunu göstermektir.

Bu konuda ünlü filozof Spinoza bizi doğrulamaktadır; Kitabı Mukaddes metinleri üzerinde yıllarca çalışmış bir uzman olarak

Spinoza'ya göre, ne eldeki Hristiyan kutsal metinleri yeni bir kutsal metin ne de bugünkü Hristiyanlık yeni bir dindir; çünkü Yeni Ahid, Eski-Ahid'in tekrarıdır. Spinoza şöyle der:

Yeni Ahid'in kitapları, (Eski-Ahid'ten) ne farklı doktrin içerirler, ne onlar (Yeni Ahid ve Eski-Ahid) bir mısâkın dökümanları olarak yazılmışlardır ne de doğa ile tamamen uygun olan evrensel din ile ilgili yeni bir şey içerirler; bunu bilmeyenler bunun aksini düşünür...²¹⁰

Meseleyi bilenlerden birisi de filozof ve teolog J.E. Renan'dır. O, *İsâ'nın Hayatı (La Vie de Jésus)* adlı meşhur eserinde, Spinoza gibi, aynı şekilde Hristiyanlığın yeni bir din olmadığını ve Yeni Ahid kutsal kitaplarının Eski-Ahid'in bir tekrarı olduğunu söyleyerek, Hz. İsâ'yı Yahudiliği öğreten bir öğretmen olarak görmüştür. Renan 1845'de Hristiyanlığa inanmadığını açıkça ilan ederek, papazlığı bırakmıştır; daha sonra Collège de France'daki profesörlükten tart edilmiştir.²¹¹

Kristolojinin ve telsis dogmasının dayandığı: "İsâ Rabb'tır", "İsâ Mesih'tir", "İsâ, Tanrı'nın Oğlu'dur", "Kutsal Rûh", "Kutsal Rûh'un Hz. İsâ'yı ve Hz. Yahya'yı annelerinin rahmine ilka etmesi", "Tanrı Kelâmı", "Tanrı Hikmeti", "Tanrı Baba" gibi Hristiyanlara göre İsâ'nın tanrılığını gösteren birçok temel kavram hepsi açık bir şekilde olmasa da Eski Ahid'te vardır. Örneğin W. Drum şöyle der:

İsâ'nın Tanrılığının Eski-Ahid'teki delilleri, O'nun Mesih olarak şehadetinde öngörülür. ... Eski-Ahid'in delillerini biz, *Psalms*'dan the *Sapiential* Kitaplarından ve Peygamberler'den çıkarıyoruz.²¹²

Aynı yazar, Yeni Ahid'te geçen ve İsâ'nın tanrılığını gösteren yarıda bahsettiğimiz bütün kavram ve fikirlerin Eski-Ahid'ten karşılıklarını tek tek göstererek, Aziz Pavlus ve diğer Hristiyan kutsal metin yazarlarının onları Eski-Ahid'ten alarak kendi metinlerine nasıl uyarladıklarını göstermektedir.²¹³ Durum böyle ise, bu bize bir yandan Yeni Ahid metinlerinin Eski-Ahid metinlerinden esinlenerek yazıldığı tezi doğrular, diğer yandan da haklı olarak şu soruyu sormamıza imkân verir: Yeni Ahid'teki bu kavramlardan hareketle Hristiyanlar telsis dogması oluşturdıkları halde, aynı kavramlara sa-

210 Spinoza, *Theological-Political Treatise*, Complete Works, s. 507.

211 E.J. Renan'ın dinî düşüncelerinin değerlendirilmesi hakkında bkz. Weiler (M.), *La Pensée de Renan*, Paris, 1945.

212 Drum (W.), "Incarnation" maddesi, CE., c. 7, s. 2.

213 *aggy.*; *agm.*, s. 3-5.

hip Museviler ve Yahudiler, Hz. İsa'ya veya Hz. Yahya'ya veya kendi peygamberlerinden bir başkasına hakiki anlamda "Tanrı'nın Oğlu" diyerek ve Kutsal Rûh'u tanrılaştırarak daha önce bir teslis dogması inancını niçin oluşturmuşlardır?

Bunun cevabı gayet basittir. Çünkü Sâmiler olarak Yahudiler ve İsrâilîoğulları Orta Doğu'daki ilâhî vahyin sürekliliğiyle oluşturduğu bir dinî gelenekten geliyorlardı. Burada, Yahudilerden bazı kimse-lerin Üzeyir'e "Tanrı'nın Oğlu" dediklerini hatırlayalım.²¹⁴ Fakat bu onların genel bir inancı olmamıştır. Hz. İsa ve havârilere gibi ilk Hristiyanlar doğal olarak Yahudi ve İsrâil kavimlerinden idiler; daha önce de zaman zaman belirttiğimiz gibi bu ilk Hristiyanlarda asla teslis inancı yoktu. Gariptir ki, bugün Hristiyanlar onlara "Yahudi Hristiyanlar" diyerek kendilerinden saymamaktadırlar; sanki Hz. İsa Yahudi veya İsrâilîoğullarından birisi değilmiş gibi!

Aynı kutsal metinlere sahip olan Hristiyanların, Yahudiler ve Musevilerin zıddına, nasıl ve niçin onlardan bir teslis dogması oluşturduklarının sebeplerine gelince, bunların önemlilerini iki sınıfa ayırabiliriz: Dinî sebep; psikolojik ve siyasi sebep.

Doğrudan sebeplere geçmezden önce şu tespitte bulunmak gerekir: Teslis dogmasını oluşturan ilk Hristiyanlar ırken ve kültürel köken bakımından, İskenderiye gibi Kuzey Afrika; Antakya, Şam ve Göreme gibi Orta Doğu ve Anadolu; Roma gibi Avrupa şehirlerinde yaşayan Yunanlı ve Romalı ile yerli halklardan Yunan-Roma kültürüyle yetişmiş Roma İmparatorluğu vatandaşları idiler.

Dinî Sebep: Bilindiği kadarıyla tarihte ilâhî vahye muhatap olmamış bu Roma vatandaşları putperest idiler. Kutsal metinlerdeki kristoloji ve teslise dayanak gösterilen kavramları ve ifadeleri ister

214 Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 30. Bâbil esareti esnasında kaybolan Hz. Musâ'nın kanunlarını ve Yahudi kutsal metinlerini tekrar bir araya getirip yazmasından dolayı Yahudiler, Üzeyir'i (Ezra) yüceltmişler ve ona aşırı saygı göstermişlerdir. Belirli bir akım veya mezhep teşkil edecek kadar yaygın olmasa da, zamanla bazı Yahudiler ve Yahudi grupları Üzeyir'e "Allah'ın Oğlu" demişlerdir. Örneğin Taberî, Hz. Peygamber devrindeki Medine'de yaşayan bazı Yahudilerin Üzeyir'i "Allah'ın Oğlu" kabul ettiklerini söyler ve bu kimselerin isimlerini verir. Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 2. baskı, Mısır, 1904, c. 10, s. 110-113. Diğer taraftan İbn Hazm da Yemen'deki bir Yahudi topluluğunun Üzeyir'e "Allah'ın Oğlu" olarak inandıklarını bildirmektedir. Bkz. İbn Hazm, *Kitâbu'l-Fasl fi'l-Mîlel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1975, c. 1, s. 99. Ayrıca bkz. "Ezra" maddesi, *Encyclopædia of Britannica*, 1963, c. 9, s. 15.

istemez daha önce sahip oldukları putperestlik inancının tesiriyle anlamak ve anlamlandırmak yoluna girdiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi Yunan ve Roma putperestliklerinde putların en büyüklerini Baba, Anne ve Oğul putlar olarak üçleme vardı.

Psikolojik ve Siyasî Sebep: Hz. İsa ile Hristiyanlığın zuhuru, Roma İmparatorluğunun Roma-Yunan kültürüyle ve düşüncesiyle Akdeniz Havzasına hâkim ve egemen olduğu bir devre rastlar. Vatandaşlarının Hristiyanlaşmaya başlaması ve Hristiyanlığın her türlü baskı ve tedbire rağmen Roma'ya, yani Avrupa'ya kadar yayılması Roma İmparatorluğunu korkutuyordu. Çünkü bu, mahkûm insanların dininin ve dolayısıyla kültürünün, yani Doğu'nun, hâkim Batı dinini ve kültürünü egemenlik altına alması anlamına geliyordu. Silah gücüyle buna mani olamayacağını anlayan Romalı siyasiler, yetkililer Hristiyanlarla anlaşma yolunu tuttular. Romalı idarecilerin bu anlaşmada hedefledikleri amaç, taraflarına çektikleri Hristiyanlar vasıtasıyla Hristiyanlığı taşıdığı Samî ruh ve geleneğinden soyarak Roma-Yunan dinî ve kültürel geleneğine uygun hale getirmektir. Bu siyasette Batı'yı Doğu'nun dinî ve kültürel hâkimiyetinden kurtarmak olacaktı. Nitekim de böyle oldu. Hristiyanlık, daha başlangıçtan itibaren Roma-Yunan putperestlik inanç ve kültürüne indirgendi. Bunun en açık örneğini bizzat Pavlus'un tavırlarında görebiliyoruz. Eldeki kutsal metinlerde bile Hz. İsa'nın Musâ şeriatına ne kadar bağlı kalmak istediği anlatılmasına rağmen Pavlus, Romalı otoritelere hep tavizler vermiştir; Musâ'nın ve İsa'nın kanunlarına harfiyyen uymanın gerekli olmadığını vurgulamıştır. İlk kaldırdığı hüküm ise, sünnet olma geleneğidir. Bu yüzden Pavlus ile havârilere Barnabas ve Petrus arasında tartışma çıkmıştır. Bu iki havârî, Pavlus'un havârî olmadığını söyleyerek, dini değiştirmeye yetkisi olmadığını ifade etmişlerdir.

Batı asıllı teslisçi Hristiyanlar ile teslise karşı olan Doğu asıllı Hristiyanlar arasındaki tarihteki süregelen kavgaların asıl nedeni işte bu açıdan hem dinî hem de siyasîdir. Roma İmparatorluğu ve zamanın bazı Batılı düşünürleri, Sârnî bir dinin inanç ve ibadetleriyle Batı'yı fethetmesine izin vermek istemiyorlardı. İmparatorluk gücünü arkasına alan teslisçi Hristiyanlık, doğu kökenli gerçek Hristiyan-

lığı yok etmiştir ya da kendisine benzetmiştir. Özellikle engizisyon mahkemeleri gibi müesseseseleştirilmiş devlet terörüyle Roma İmparatorluğunun tamamen halledemediği Doğu Hristiyanlığını, 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren de misyonerler hedefe almışlardır. Bugün de devam eden misyonerlik faaliyetleri ile Monofitizime ve Nesturyanizme bağlı doğulu Kiliselerin veya Hristiyan mezheplerinin büyük bir kısmını Roma'ya bağlamaya muvaffak olmuşlardır. Bir taraftan dinî ve kültürel çoğulculuğu savunan Batılılar, bu paravan söylemlerle aslında "saman altından su yürütmek" gibi bir anlayışla, Batı merkezli bir Hristiyanlığı empoze etmekten hâlâ kendilerini alıkoymuş değillerdir. Hatta bugün dahi Batılı Hristiyan teologlar, Hz. İsa'nın gerçek tevhidci yolunu izlemiş olan ilk Doğulu Hristiyanlara, sanki onlar Hristiyan değilmişçesine "Yahudi Hristiyanlar" demekte, kendilerini onlardan ayırmaya ve üstün tutmaya devam etmektedirler.

Dolayısıyla bugünkü teslîşçi Hristiyanlık, akide açısından Hz. İsa'nın tebliğ ettiği din değil, Batı'nın onun adına kendi kültürüyle oluşturduğu bir dindir. Fakat bu dinin, kutsal metin olarak Eski Ahid'i ve gelenek olarak Museviliği de kabul ettiği halde, inanç bakımından bunlarla bir ilgisi ve ilişkisi yoktur. Tanrısı var, tanrısı insan; peygamberi var peygamberi Hz. İsa değil, havârilere ve kutsal metin yazarları veya dinde aziz sayılan kimseler; kitapları var fakat en azından son zamanlarda Hristiyanlarca kitaplara vahiy mahsulü olarak bakılmaz; çünkü bir Hristiyan teolog şöyle demektedir:

Kitâb-ı Mukaddes'in kitapları, tarihte Tanrı'nın işlerine ilk şahıdlık eden insanların eseridir."²¹⁵

Ahiret inancı var, fakat Hz. İsa bütün inananların kefareti için çarınıha gerildiğinden, papalar ve papazlar günahları bağışlayabildiklerinden, sonuçta ahiret gününe iman, sadece Hristiyanların cennete gireceklerine inançtır. Hristiyanlara göre ahirette bir ceza olacaksa bu sadece İsa'ya Tanrı olarak inanmayan dinsizler içindir. Kısaca Hristiyanlıkta iman bile, sadece Kilise'nin yaptığı bir kuraldır. Bu gerçeği çağdaş bir teolog şöyle dile getirmektedir:

İmanın bir kuralının tanınması bile bizzat Hristiyan Kilisesi'nin varlığına bağlıdır.²¹⁶

215 Bosc (J.), *age.*, s. 25.

216 *agy.*; *age.*, s. 46.

Dolayısıyla, Hristiyanlıkta her zaman Papalık ve Kilise, Kutsal Kitâbın üstünde bir otoriteye sahip olagelmıştır; hatta Kutsal Kitaba dönüş anlamı taşıyan reform ve Protestanlık hareketlerine rağmen bu böyledir. Çünkü tarihen Kilise ve Papalık, Roma İmparatorluğunun yapısına göre şekillenmiştir.

B. Yeni Ahid Metinleriyle Teslisin Çelişkileri

Biz burada ne kutsal metin kavramı üzerinde ne de Yeni Ahid metinlerinin sahihlik, aralarındaki farklar ve çelişkiler ile ilgili tarihi sorunları üzerinde duracak değiliz. Daha önce söylediğimiz gibi, ne kilisenin sahih saydığı Yeni Ahid metinlerinde ne de uydurma saydığı metinlerde teslis kelimesi ve onun ifade ettiği formüle edilmiş inanç yoktur. Teslise inanan teologlar da bunun aksini iddia etmiyorlar zaten. Örneğin çağdaş bir teolog şöyle der; teslis doktrini Tanrı tarafından vahyedilmiş doktrin değildir.²¹⁷

Buna rağmen Hristiyan teologları, Yeni Ahid metinlerinde teslisin "ekonomisi" vardır diyorlar. *Ekonomia*, "ev yapmak" demektir; dolayısıyla bununla onlar, nasıl ev yapmak için önce malzeme lazımsa, teslis kutsal metinlerde yoksa da teslisin oluşturulduğu malzeme var demek istiyorlar ve bunun için de Yeni Ahid metinlerinden bazı kelimeler ve cümleler gösteriyorlar. Birinci bölümde teslisçilerin teslisin ekonomisiyle ilgili gösterdikleri Yeni Ahid ifadeleri üzerinde durmuştuk. Bizim şimdi burada üzerinde duracağımız iki konu vardır. Birincisi, teslisin dayandırıldığı kelimeler ve cümleler hakkındaki tarihi şüpheler; ikincisi de, Yeni Ahid metinlerinde teslisin lehine malzemenin olduğu kadar aleyhine de malzeme olduğunu göstermektir.

Önce burada şu önemli konuya işaret etmek gerekir: Teslisi tarihen Yunanlı ve Romalı Kilise Babaları, kutsal metinlerden ziyade kendi zihinlerine göre oluşturup, sonra kutsal metinlerden buna dayanak aradıkları için, kutsal metinlerdeki Tevhid öğretisini apaçık anlatan cümleleri göz önüne almamışlardır. Tevhidi anlatan bu apaçık cümlelerin en açığını Markos'un 12. babının 29-32. cümlelerinde görüyoruz. Burada Hz. İsa ile Yahudi Yazıcılar grubundan birisinin tartışması verilir ve yazıcı Hz. İsa'ya şöyle der:

217 Lacugna (C.M.), "Trinity", E.R., c. XV, s. 55.

Sen haklısın Öğretmen; Sen doğru olarak Allah birdir ve O'ndan başka tanrı yoktur dedin.²¹⁸

Aynı konuşmanın devamında, Yahudiler Hz. İsa'nın Hz. İbrahim ve Hz. Davud soyundan geldiğini söyleyerek onun insan olduğunu belirtiyorlar.²¹⁹

Çünkü Markos'un Allah'ın birliğini ve O'ndan başka tanrı olmadığını belirten ifadeleri, Tesniye 4:35 ve I. Tarihler 17:20 gibi Eski Ahid metinlerinde de vardı; örnek olarak Tesniye'nin söz konusu cümlesini aktaralım:

*Size gösterildi ve bilmeniz gerekir ki, Rabb, Allah'tır; O'nun ötesinde başka bir tanrı yoktur.*²²⁰

Bu da bize hem Hz. İsa'nın ve onunla konuşan Yahudilerin hem de Markos'un vahiy geleneğine uyarak tevhidi öğrettiğini göstermektedir. Ancak teslisi akıllarına göre oluşturan teslisçiler, aşağıda da örneklerini vereceğimiz gibi bunu kutsal metinlere dayandırabilmek için eldeki metinleri tahrif etme yoluna gitmişlerdir.

1. Teslis Unsurlarının Bütün Kutsal Metinlerde Yokluğu ve Farklılıkları

Burada önce yine şu hatırlatmayı yapmak gerekir: Bugün eldeki kutsal metinlerin hiçbirisi, Allah'ın Hz. İsa'ya verdiği ve vahyettiği İncil değildir. Tarihene doğru olmasa da bugünkü bazı Hıristiyan teologları bizzat Hz. İsa'nın bir ilâhî kitabı olduğunu söylemezler:

Hıristiyanlar İsa'nın bir kitap, bir İncil getirdiğini kesinlikle savunmazlar.²²¹

Zaten her kutsal metnin bir yazarı vardır ve her kutsal metin Hz. İsa'nın yaşamını ve ona ait olduğu söylenen sözleri konu alır.

Bu kutsal metinlerin hiçbirisi Allah kelâmı olmadığı ve her biri ayrı bir insanın kaleminden çıktığı için aralarında çoğu zaman tarihi ve teolojik açıdan önem arz eden farklılıklar vardır; ayrıca birinin diğerine göre eksikliği veya fazlalığı da vardır.

²¹⁸ Markos, 12:32.

²¹⁹ Markos, 12:34-37; Matta: 22:34-40; Luka: 10:25-28, 20: 39-40.

²²⁰ Deut. (Tesniye), 4:35.

²²¹ Michel (T.), *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s. 32. Michel ve onun gibi düşünen bugünkü teologların bu görüşü Hıristiyanlık tarihi açısından yanlış olduğunu ve bu nedenle katılmadığımızı daha önce açıkladık.

Bu farklılıklar ve eksiklikler sadece eldeki standart hale gelmiş dört kutsal metin arasında yoktur; onların her birisinin eski el yazması ve basılı nüshaları arasında da farklılıklar vardır. Sözgelimi Matta'nın metni standart hale getirilirken, onun önceki basılı nüshalarındaki ve el yazmalarındaki farklılıklar, eksiklik ve fazlalıklar tercihe göre seçildiği için, bunların hepsi standart metne yansıtılmamıştır.

Daha önce de çeşitli vesilelerle belirttiğimiz gibi, Yeni Ahid'in dört kutsal metnin tarihen, Pavlus'un Mektuplarından sonra yazıldığını ve birçok kutsal metin yazarının onun yazılarından etkilendikleri gerçeğinin kabul edilmesi gerekir. Bunun yeterince delili vardır. Sadece şunu hatırlatalım. En erken yazılan İncil'in, Matta'nınki olduğu kabul ediliyor ve yaklaşık 60-70 yıllarında yazıldığı söyleniyor. Dolayısıyla 64 yılında ölen Pavlus'un Mektuplarının bu tarihlerden önce yazılmış olması gerekir. Kaldı ki, doğrudan ve dolaylı olarak hem sahih kabul edilen dört kutsal metinlerin yazarları sözgelimi Luka hem de uydurma kabul edilen metinlerin yazarları, sözgelimi Havârî Petrus, Pavlus'un Mektuplarını ve onları kutsal sayıyorlardı. Bunun önemi şudur: Pavlus bir Yahudiydi; onun metinlerinde Tanrı'nın "Baba" olarak, Hz. İsâ'nın "Oğul" olarak ve Cebrâil'in "Kutsal Rûh" olarak nitelendirmesi ilk defa yapılmıştır. Dört İncil yazarı ondan etkilenecek bu nitelemelerde bulunacakları gibi, onlar da Yahudi asıllı oldukları için kendiliklerinden de yapmış olabilirler. Çünkü Yahudi geleneğinde "Tanrı'ya" mecazen "Baba", insanlara ve peygamberlere de yine mecazen "Tanrı'nın Oğlu" deme âdeti vardı ki, bu gelenek Babillilere kadar giden çok eski bir gelenektir. Bu Babil geleneği Sümerlere dayanır.²²²

Bize göre Pavlus'un metnindeki ve kutsal metnlerdeki bu tür nitelemeler mecazî nitelemelerdir. Fakat Yunan ve Roma asıllı putperestler Hristiyan olunca, daha önce de ifade ettiğimiz ve bugün bazı Hristiyan yazarlarının kendilerinin de belirttikleri gibi bu yeni Hristiyanlar kendi putperest geleneklerindeki baba put, anne put, oğul put üçlemesi tesiriyle Pavlus metnindeki ve kutsal metnlerdeki bu tür nitelemeleri hakikî ve literal anlamlarına alarak teslis fikrini

222 Bottéro (J.), *La Religion Babylonienne*, Paris, PUF., 1952, s. 11-13.

oluşturdular. Bugünkü bu metinlere bakan Hristiyanlar da bu gele-neği dikkate alarak bu metinlerde teslisin malzemesini buluyorlar.

Sümerler ile akraba sayılan Türklerde de bugün bile çocuklara Allah'tan bahsederken O'nu tanıtmak üzere "Allah Baba" veya "Allah Dede" denir ve benzer gelenek hâlâ Türkler arasında sürdürölmektedir. Zira çocuğa Allah ancak büyüklüğün, olgunluğun ve otoritenin simgesi olan Baba veya Dede sembolüyle anlatılabilir. Bu kavramlarla Allah'ı algılayan hiçbir Türk çocuğu büyüyünce Allah'ın "Baba" veya "Dede" olduğuna inanmaz ve bunları bir inanç esası olarak söylemez.

Teslise en çok malzeme sağlayan ve en çok dayanak gösterilen Yuhanna kutsal metnine, tarih boyu özellikle teslisçi olmayan veya teslisi tenkit eden Hristiyanlarca uydurma veya kabule şayan olmayan bir metin olarak bakılmıştır. Hatta yeni araştırmalara göre, bu metnin yazarının Havâri Yuhanna değil, 2. yüzyılda yaşayan Yunanlı filozof Yuhanna olduğu ileri sürölmektedir.²²³ Logos kavramından ilk bahseden metin, onun metnidir. Diğer taraftan sahihlikte en sağlam ve en önde sayılan Luka metninin bazı kısımlarının ve bölümlerinin ona ait olmadığı, sonradan sokuşturulduğu da ortaya konmuştur.

Şimdi esas konumuza dönerek burada teslisin en önemli kavramları olan "Baba" ve "Oğul" kelimelerinin kutsal metinlerin bazı nüshalarında olmadığını veya yerlerine farklı kelimelerin kullanıldığına dair örnekler verelim.

Markos'un Metni: Markos'un standart hale gelmiş nüshasının 1. bölümün 1. cümlesindeki Hz. İsa için "*Tanrı'nın Oğlu*" ifadesinin, daha eski nüshalarında olmadığını öğreniyoruz.²²⁴ Aynı bölümün 11. cümlesindeki "*Sen benim Sevgili Oğlumsun*" ifadesindeki "*Oğlum*" yerine bazı nüshalarda sadece "*Sevgili*" sözcüğü vardır; "*Oğul*" sözcüğü yoktur.²²⁵ 9. bölümün 7. cümlesindeki aynı ifade için aynı durum söz konusudur.²²⁶ 15. bölümün 39. cümlesinin sonundaki "*Tanrı'nın Oğlu*" yerinde, küçük harfle yazılmış sadece "*bir oğul*" kelimesi var-

223 Sankıoğlu (E.), *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta, Fakülte Kitabevi, 4. baskı, 2002, s. 314.

224 *The Holy Bible, Revised Standard Version*, New York-Glasgow, Collins Clear-Type Press, 1971, s. 33, dipnot a.

225 *age.*, s. 33, dipnot d.

226 *age.*, s. 42, dipnot g.

dır.²²⁷ Bu metin ile ilgili daha da vahim bir durum, en eski nüshalarında, 16. bölüm 8. cümleyle sona eriyor; teslisin işlendiği ve misyonerliği öneren 9-20. cümleleri hiç yoktur.²²⁸

Matta'nın Metni: Aynı şeyler bu Metin'de de vardır: 3. bölümün 17. cümlesindeki "*Sevgili Oğlum*" yerine eski nüshalarda sadece "*Sevgili*" ifadesi vardır, "*Oğul*" kelimesi yoktur.²²⁹ Aynı durum, 17. bölümün 5. aynı cümlesi için de geçerli.²³⁰ 18. bölümün 14. cümlesindeki Hz. İsa'nın ağzından söylenen "*Benim Babam*" yerine eski nüshalarda "*sizin Babanız*" ifadesi vardır²³¹ ki bu durumda Hz. İsa, Tanrı'nın başkalarının da "*Babası*" olduğunu söylemiş oluyor; böylece de Tanrı'nın "Baba" olarak nitelenmesi mecazî bir ifade olmuş olur. 24. bölümün 36. cümlesindeki "*ne de Oğul*" kelimesi eski nüshalarda yoktur.²³² 27. bölümün 54. cümlesinde "*Tanrı'nın Oğlu*" yerinde diğer eski nüshalarda sadece küçük harfle yazılmış "*bir oğul*" kelimesi vardır; "*Tanrı*" kelimesi yoktur.²³³

Luka'nın Metni: Bunda da benzer şeylerin varolduğunu görüyoruz. 3. bölümün 22. cümlesinde "*benim Sevgili Oğlum*" yerine diğer eski nüshalarda sadece "*Sevgili*" sözü vardır.²³⁴

Çok ilginç başka bir husus aynı bölümün aynı cümlesinin sonundaki "*senden hoşnudum*" ifadesi yerine eski nüshalarda Kutsal Rûh'un, Hz. İsa'ya "*Bugün seni doğurdum*" dediği şeklindeki ifade yer almaktadır.²³⁵ Bu durumda, Hz. İsa'yı doğuran veya doğurtan, teslisin dogmasının aksine, Kutsal Rûh'tur; böylece o, "Baba" oluyor. Dolayısıyla bu durumda Hz. İsa da Tanrı'nın değil, Kutsal Rûh'un oğlu olmuş oluyor. Doğrudan teslis ile ilgili olmamakla beraber, Hz. İsa'nın son akşam yemeğinde ekmeği bölerek ekmeği

Bu benim etim, şaraba da bu benim kanımdır. Beni hatırlamak için yiyiniz ve içiniz.

227 age., s. 51, dipnot x.

228 age., s. 52, dipnot k.

229 age., s. 3, dipnot h.

230 age., s. 17, dipnot w.

231 age., s. 18, dipnot d.

232 age., s. 26, dipnot a.

233 age., s. 31, dipnot x.

234 age., s. 57, dipnot i.

235 age., s. 57, dipnot k.

anlamındaki ifadeler bazı eski nüshalarda yoktur.²³⁶ Eski nüshalarda Hz. İsa'nın, Tanrı'ya "Baba" olarak hitap ederek "*Baba, onları affet, çünkü onlar ne yaptığını bilmiyorlar*" şeklindeki 23. bölümün 34. cümlesinin birinci kısmı yoktur.²³⁷

Yuhanna'nın Metni: Benzer durumlar Yuhanna metni için de söz konusudur. Bazı örnekler verecek olursak, 1. bölümün 18. cümlesini ele alalım. *İncil Müjde* adlı Türkçe çeviride şunları okuyoruz:

*Tanrı'yı hiçbir zaman hiç kimse görmemiştir. O'nu, Baba'nın bağrında bulunan ve Tanrı olan biricik Oğlu tanıttı.*²³⁸

Hâlbuki kullandığımız standart Kitab-ı Mukaddes'in metnindeki cümle şöyledir:

*Hiç kimse Tanrı'yı asla görmedi. Baba'nın bağrında olan biricik Oğlu; o (Oğul) O'nu tanıttı.*²³⁹

Görüldüğü gibi "*Tanrı Oğlu*" ifadesi yoktur. Fakat bu cümlede bundan daha da önemli bir sorun vardır; bu da cümledeki "*Oğul*" sözcüğü yerinde eski nüshalarda "*Tanrı*" sözcüğünün bulunmasıdır.²⁴⁰ Bu durumda cümlelerin anlamı kısaca şöyle olur: Tanrı'yı Tanrı'dan başka hiç kimse asla göremezdi; O (Tanrı) kendisini tanıttı.

Görüldüğü gibi bugünkü kullanılan dört kutsal metindeki teslis dogması için fikrî malzeme olarak gösterilen en önemli kavramlar, bu metinlerin en eski nüshalarında ya hiç yoktur ya da farklı şekillerde vardır.

2. Yeni Ahid Metinlerinde Teslis Aleyhine Fikrî Malzemeler

Burada Yeni Ahid'i oluşturan metinlerde teslise dayanak olarak gösterilen sözcük, kavram ve ifadelerin anlam bakımından zıddını ifade eden sözcükler, kavramlar ve ifadeler de vardır. Şimdi de bunlardan bahsedeceğiz.

²³⁶ age., s. 82, dipnot 1.

²³⁷ age., s. 84, dipnot n.

²³⁸ *İncil Müjde, İncil'in Çağımız Türkçe Çevirisi*, İstanbul, Yeni Yaşam Yayınları, Haziran 2000, s. 202 (18. cümle). Metnin kullandığımız *The Holy Bible, Revised Standard Version*'dan İngilizce'sini verelim: "No one has ever seen God; the only Son, who is in the bosom of the Father, has made him known."

²³⁹ *The Holy Bible*, s. 87.

²⁴⁰ age., s. 87, dipnot b.

a. İŖâ'nın "İnsan Oğlu" (BarnaŖa) Olması

Yukarıda kısaca örneklerle anlatmaya çalıştığımız Ŗekilde, Yeni Ahid'in kutsal metin nüshalarının bazılarında Hz. İŖâ'yı "Tanrı Oğlu" olarak nitelemelerinin hiç olmadığı gerçeğini ve olan yerlerde de bunların mecazî mi yoksa hakikî anlamlarına mı alınması gerekir sorusunu bir tarafa bıraksak bile, aynı metinlerde "Tanrı'nın Oğlu" nitelemelerinden çok daha fazla olarak Hz. İŖâ'nın "İnsan Oğlu" olduğu nitelemeleri vardır. Kutsal metinlere göre, bizzat "İnsan oğlu" nitelemesini yapan İŖâ'nın kendisidir ve bunu o, 69 defa tekrarlamıştır. "İnsan Oğlu" nitelemesini görmek için Yeni Ahid'in bütün metinlerine bakmaya bile gerek yoktur. Sadece dört kutsal metinde Hz. İŖâ'yı "İnsan Oğlu" tanıtan ifadelerin geçtiği bazı yerlere iŖaret etmek yeterlidir. Buradaki referansları yine *The Holy Bible* "Revised Standard Version" (1972)'den vereceğiz.

Matta: 1:1 (Burada Mesih İŖâ için, İbrahim soyundan Davud'un oğlu denmektedir. Hz. İŖâ'nın soy kütüğünün ve doğumunun anlatıldığı bu bölümde tartıŖılması gereken çok önemli bir husus vardır. Bunu ileri sayfalarda ele alacağız); 9:6-8; 10:23; 13:41; 15:21; 17:9-12; 19:22-23; 20:18-20, 30-31; 21:9, 15; 24:27, 30, 38-39, 44; 26:24; 26:64.

Markos: 8:31, 38; 9:31; 10:47-48; 13:26; 14:21, 62.

Luka: 6:5, 22; 9:22, 26, 44; 17:26, 30; 18:38-39; 22:22, 69; 24:7.

Yuhanna: 1:51; 3:13-14; 6:27, 62; 8:28; 9:35-37; 12:23, 34-35; 13:31.

Burada ayrıca, Hz. İŖâ'nın kendisini "İnsan oğlu" olarak tanıttığı bazı cmler Matta metninin ve Luka metninin eski nüshalarında olduğu halde, eldeki bugünkü metinlerinde olmadığına iŖaret edelim. İki rnek verelim ve bunları aktaralım:

Matta: 18. bölümün 11. cümlesi:

*İnsan oğlu (İŖâ), kendini kaybetmiŖi kurtarmaya geldiğinden...*²⁴¹

Luka: 9. bölümün 55. cümlesinin eldeki metinlerde olmayan fakat eski nüshalarındaki devamı şöyledir:

*Ve o (İsâ) dedi: Kendinizin hangi tarz bir hâleti rûhiyeniz olduğunu bilmiyorsunuz; çünkü İnsan oğlu (İsâ) insanların hayatlarını ortadan kaldırmak için değil, onları kurtarmak için geldi.*²⁴²

Kısaca kutsal metinlerde toplam 80 defa Hz. İsâ'nın kendisini "İnsan oğlu" olarak nitelemektedir. İşin ilginç tarafı da, "İnsan oğlu" (Bamaşa) sözünün Hz. İsâ'nın anadili Aramca'da "İnsan" anlamında özel bir deyim olmasıdır.²⁴³ Dolayısıyla "İnsan oğlu" deyimini bu dilde "İnsan" kelimesiyle eşanlamli bir deyimdir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kutsal metinlere göre Hz. İsâ'nın kendi sözleriyle kendisini nitelediği tek nitelik, "İnsan Oğlu"dur. Diğer başka bütün nitelikleri ona ya kutsal metin yazarları ya da onların aktarımına göre başkaları yüklemiştir. Nitekim işte bunun için neredeyse bütün Doğulu Hıristiyanlar ile Romalı Clement ve Irenaeus gibi Latin Hıristiyanlar Hz. İsâ'yı Tanrı değil, insan olarak görmüşlerdir; bunlardan bazılarının konuyla ilgili düşüncelerini birinci bölümde görmüştük. Şimdi ilave olarak diğer bazılarının fikirlerini görelim:

İlk Hıristiyanlardan örneğin Hegesippus şöyle der:

Mesih'in kardeşi James'in halkla konuşması istendi. Onlar onu tapınağın siperine götürdüler ve ona sordular: Bızın kendisine itaat ettiğimiz ey âdil kimse! Bize Mesih'in yolunun ne olduğunu söyle! Çünkü halk İsâ'nın çarmıha gerilmesinin ardından yoldan sapmaktadır. James onlara yüksek bir sesle şöyle cevap verdi: Bana niçin İnsan oğlu hakkında soruyorsunuz? O, gökyüzünde yüce gücün sağ tarafında oturmaktadır...²⁴⁴

Ne var ki, çağdaş teologlar bu kaynakları ve kişileri, "Yahudi Hıristiyanlar" diyerek onlara itibar etmek istememektedirler; sanki daha önce de değindiğimiz gibi Hz. İsâ'nın kendisi Yahudi değilmiş gibi!

²⁴² *age.*, s. 67, dipnot f.

²⁴³ Drum (W.), "The Incarnation", CE., c. VII, s. 14.

²⁴⁴ Eusebius, *Ecclesiastical History II*, 23, 4-18.

b. İsa'nın Tanrı'nın Kulu (*Ebed Yahveh, Pais Theous*) Olması

Kutsal metinlerdeki bazı cümleler, Hz. İsa'yı Tanrı değil aksine bir beşer ve O'nun kulu olarak niteleyen cümleler vardır. Bazıları:

Markos: 12:18 (İsaiah 41:1)

Acts.: 3:13, 26; 4:27, 30

c. İsa'nın Peygamber (Nebi) Olması

Hz. Musa'nın kendinden sonra gelecek Hz. İsa'yı peygamber olarak müjdelemesi:

Acts.: 3:22; 7:37

Deut.: 18:15, 18

Hz. İsa'nın kendine mucize gösterdiği kimselerin onu peygamber olarak tanımaları:

Yuhanna: 4:19; 6:14; 7:40; 9:17

Peygamber olduğunu Hz. İsa'nın kendisinin söylemesi:

Matta: 13:57; "Onlar [bazı yazıcılar ve Ferisiler], İsa'yı suçladılar. Onlara İsa dedi: Bir peygamberin kendi özvatanı ve evinde bile itibarı yoktur."

Luka: 13: 31-35 "Hemen o saatte bazı Ferisiler İsa'ya geldiler ve ona: Buradan git, çünkü Herod seni öldürmek istiyor. İsa onlara dedi: Gidin ve o tilkiye söyleyin bilsin ki ... bugün, yarın ve ertesi gün gitmeliyim; zira bir peygamber ancak Kudüs'te öldürülür. Ey Kudüs, peygamberleri öldüren ve sana gönderilenleri taşıyan Kudüs! ..." (Ayrıca bkz. Matta: 23:37-39) Görüldüğü gibi bu cümlelerde Hz. İsa, kendisine işaretle bir peygamber olduğunu kendisi söylüyor.

Sahih kabul edilen bu kutsal metinlerin dışında, diğer bazı kaynaklar ve birçok ilk Hristiyan aynı şekilde Hz. İsa'yı bir peygamber olarak görür; ilk Hristiyanlardan bazılarının konuyla ilgili görüşlerini daha önce birinci bölümde zikrettik. Sahih kabul edilmeyen kaynaklardan bazı örnek olarak Peter'in Vaazı (*Kerygmata Petrou*) ve İbraniler'in İncili gibi kaynaklar zikredilebilir. Birinci eserde Hz. İsa, gerçek peygamber olarak nitelendirilmektedir.²⁴⁵ Jerome (342-420)'un *Commentary*

245 Metnin H. Waitz tarafından yapılan Almanca terc. Hennecke *Neustestamentliche Apokryphen*, 1924, s. 153, 215.

on *İsaiah* adlı eserinde *İbraniler İncil*'inden aktardığı cümlelerde Kutsal Rüh, İsa'yı beklenen bir peygamber olarak tanıtmaktadır.²⁴⁶ Ne var ki, Hristiyanlar dört İncil'den daha eski bu kaynaklara yukarıda belirttiğimiz sudan gerekçeyle itibar etmemektedirler.

d. "Baba" ve "Oğul" Kavramlarının Mecazî Kullanımları

Kutsal metinlerin bazı cümlelerinde Tanrı için "Baba" ve Hz. İsa için "Oğul" denmesi mecazîdir; aşağıda örneklerini vereceğimiz cümlelerde "Tanrı Baba", sadece Hz. İsa'nın "Babası" olmuyor, Tanrı'ya inananların da "Babası" oluyor. Tanrı'nın "Oğlu", sadece Hz. İsa olmuyor, bütün insanlar Tanrı'nın "Oğulları" oluyor. Şimdi örnekler verelim:

Matta: Hz. İsa'nın öğrencilerine meşhur Zeytin Dağı Vaazı: Bu vaaz en uzun şekliyle Matta İncil'i'nin 5. Bölüm ile 7. Bölüm arasında yer almaktadır. Şimdi buradan bizi ilgilendiren cümleleri kaydedelim.

(1) *Ne mutlu barışçılara,*

Çünkü onlar Tanrı'nın Oğulları diye çağrılacaklar (Matta. 5:9).

(2) *Fakat ben size diyorum: Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin ki göklerdeki Babanızın oğulları olasınız....* (Matta: 6:44-45)

(3) *Fakat dua ettiğiniz zaman, odanıza girin ve kapıyı kapayınız, gizli olan Babanıza ibadet ediniz ve gizliyi gören Babanız sizi mükâfatlandıracaktır.* (Matta: 6:6)

(4) *Siz onlara (putperestlere) benzemeyin! Çünkü Babanız, siz O'ndan dilemeden önce sizin neye muhtaç olduğunuzu bilir. O halde şöyle dua edin: Göklerdeki Babamız, adın kutsal kılınsın... (Matta: 6:8-9)*

(5) *... Sizin göksel Babanız sizin onların hepsine ihtiyacınız olduğunu bilir... (Matta: 6:32)*

Luka: Luka İncil'i'nde de benzer ifadeler vardır:

(1) *Fakat düşmanlarınızı seviniz ve iyi şeyler yapınız; karşılık beklemeden ödünç veriniz; mükâfatınız büyük olacaktır ve sizler En Yüce'nin*

Oğulları olacaksınız... ...Babanızın merhametli olduğu gibi siz de merhametli olunuz... (Luka: 6:35-36)

(2) Bu şeyleri bütün dünya milletleri için de dileyiniz; ve Babanız sizin onlara ihtiyacınız olduğunu bilir... (Luka: 12:30)

(3) İsa onlara dedi ki, dua ettiğiniz zaman şöyle deyin: Baba! Adın kutsal kılınsın, egemenliğin gelsin! (Luka: 11:2)

Yuhanna:

Ancak kendisini (Hz. İsa'yı) kabul edip adına iman edenlere Tanrı'nın oğulları olma gücünü verdi. (Yuhanna: 1:12). Ayrıca bkz. Gal. 4:4-7.

Romans.:

Tanrı'nın ruhuyla hareket eden herkes Tanrı'nın oğullarıdır. (Romans.: 8:14)

Kutsal metinlerden daha fazla aktarıma gerek yoktur. Bu kadarı bile Tanrı için "Baba" ve Hz. İsa için "Oğul" demenin tamamen mecazî olduğu bizzat Hz. İsa'nın taraftarlarına söylediklerinden ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu cümlelere göre, Tanrı mecazen sadece Hz. İsa'nın "Babası" olmuyor, Yuhanna'nın yukarıdaki cümlelerinden de açıklıkla anlaşıldığı gibi, inanan herkesin "Babası" oluyor. Sadece Hz. İsa'nın kendisi mecazen "Tanrı'nın Oğlu" olmuyor, inanan herkes "Tanrı'nın Oğlu" oluyor.

Şimdi bu ifadeleri, eğer mecazî değil de teslisçi Hristiyanlar gibi hakikî anlamlarına alacak olursak, mantıken ve doğal olarak Hz. İsa'ya inanan herkesin aynı şekilde hakikî anlamda İsa gibi "tanrı" olması gerekir ve İsa gibi "tanrı babaları" olması gerekir. Hatta, Tevrat'ta olduğu gibi Luka'nın metninde Hz. Âdem için de "Tanrı'nın Oğlu" ifadesi vardır.²⁴⁷ Eğer bu ifadeyi hakikî ve literal anlamıyla değerlendirecek olursak bu sefer, bize kadar getirmesek bile Hz. Âdem'den Hz. İsa'ya Hz. Âdem'in zürriyeti olan bütün insanların da gerçek anlamda "tanrılar" veya "tanrının oğulları" olması gerekmez.

Bütün bunlar bize göre, kutsal metinlerdeki "Baba" ve "Oğul" kavramlarının hakikî değil mecazî anlamlarıyla ele alınıp değerlendirilmesini göstermektedir.

e. Cebrâil Olarak Kutsal Rûh

Şimdi kutsal metinler açısından teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Rûh (*Holy Ghost*) üzerinde duralım.

Önce çağdaş bir Hristiyan teologun *Katolik Ansiklopedisi*'nde Kutsal Rûh hakkındaki Hristiyan inancının ne olduğunu gösteren ifadesini aktaralım:

Kutsal Rûh, bir Şahıs'tır, gerçekten şahıs olarak Baba'dan ve Oğul'dan ayrıdır.

*O, Tanrı'dır ve Baba ve Oğul ile aynı cevherseldir.*²⁴⁸

Yeni Ahid'in hiçbir metninde Kutsal Rûh'un "şahıs" olduğunu gösteren açık veya kapalı ne bir ifade vardır; ne de Kutsal Rûh'un tanrı olduğunu gösteren aynı şekilde bir ifade vardır. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, hiçbir kutsal metinde "*Holy Ghost*" kelimesi de yoktur. Sadece "*Holy Spirit*" veya *Spirit* kelimeleri vardır. Şimdi "Ghost" kelimesinin kullanımıyla ilgili meseleyi bir kenara bırakıp, Kutsal Rûh'un kutsal metinlerde *Holy Spirit* şekliyle ifadesinden hareketle meselenin esasına dönelim. Aynı yazar şöyle diyor:

*Kutsal Rûh (Holy Ghost), Mesih'in Rûhu (Spirit) (Romans: 8:9), Oğul'un Rûhu (Galatians 4:6), İsa'nın Rûhu (Acts. 16:7) olarak adlandırılır.*²⁴⁹

Önce yazarın Kutsal Rûh kavramı için verdiği bu referanslardaki farklılığa işaret edelim. Ne yazık ki, yazarın referans olarak gösterdiği bu metinlerde sadece Mesih'in, Oğul'un ve İsa'nın rûhlarından (*spirit*) bahsediliyor; ama onların rûhlarının, Kutsal Rûh (*Holy Ghost*) şeklinde adlandırılmasını gösteren bir ifadeye rastlayamadık.

Teslis unsurlarının her birisinin anlaşılma olmasına rağmen en anlaşılma ve hakkında en çelişkili bilgilerin verildiği unsur da Kutsal Rûh unsurudur. Azız Augustine bunu böyle ifade ettiği gibi, konunun uzmanı teolog Chevallier de şöyle der:

*Hristiyan Kilisesi'nin, çok uzun zamandan beri Kutsal Rûh'un bilgisi hakkında yeterli açıklığın olmamasından ızdırıp duyduğu kabul edil-melidir.*²⁵⁰

248 Forget (J.), "Holy Ghost", *CE.*, c. VII, s. 1-2.

249 *ag.*; *agm.*, s. 6.

250 Chevallier (M.-A.), *L'Esprit et le Messie*, Paris, PUF., 1958, s. 1.

Bu ızdırabın üç temel nedeni vardır. Birincisi kutsal metinlerde konuyla ilgili karışıklık ve belirsizlik; ikincisi, Tanrı'nın İsa Oğul Tanrı'nın Babalığının bu kavramdan çıkarılması; üçüncüsü de, bu son hususla apaçık bir çelişki içinde Kutsal Rûh'un hem Baba Tanrı'dan hem de Oğul Tanrı'dan beraberce tezahür ettiği veya türediği teslisçi görüştür. Bu son çelişki üzerinde daha sonra duracağız. Şimdi kutsal metinlere gelelim.

Kutsal metinlerde "Rûh", "Kutsal Rûh", "Tanrı'nın Rûhu" ve "İsa'nın Rûhu" tabirleri sıkça geçmektedir; fakat hiçbir yerde "Tanrı'nın Kutsal Rûhu" veya "Baba'nın Kutsal Rûhu" ifadesi yoktur. Bu kavramların en çok kullanıldığı yerler Hz. İsa'nın doğumunu, vaftiz edilmesini ve sünnet edilmesini anlatan kısımlarda daha çok yoğunlukla kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Kutsal Rûh, Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili önem arzettiği için bunu anlatan metinlere bakacağız.

Matta: 1:8 Meryem *Kutsal Rûh*'tan hamile kalıyor.

1:20 Tanrı'nın bir *meleği* Yusuf'a rüyasında Hz. İsa'nın doğacağını haber veriyor ve ismini İsa koymasını söylüyor.

3:15-16 Gökler açılıyor İsa, bir güvercin gibi *Tanrı'nın Rûhu*'nun indiyi görüyor ve İsa'yı aydınlatıyor.

Markos: 1:8 İsa'ya, Yahya ben seni su ile vaftiz ettim, o (?) seni *Kutsal Rûh* ile vaftiz edecek,

1:9 Yahya, İsa vaftiz suyundan çıkar çıkmaz göklerin açıldığını ve *Rûh*'un bir güvercin gibi indiğini görüyor.

Luka 1:26-32 Tanrı *Cebra'il* Meryem'e gönderiyor ve bir çocuğa gebe kalacağını bildiriyor ve isminin İsa olacağını söylüyor.

1:35 *Melek*, Meryem'e *Kutsal Rûh*'un üzerine geleceğini ve En Yüce'nin gücünün kendisini gölgeleyeceğini ve böylece çocuğun doğacağını söylüyor.

2:21 Sekiz gün sonra sünnet ediliyor ve çocuğa İsa ismi veriliyor, bu ismin annesinin rahmine düşmeden önce *melek* tarafından veriliyor.

4:22 Gök açılıyor ve bir güvercin gibi *bedenleşmiş Kutsal Rûh* İsa'nın üzerine iniyor.

Yuhanna: 1:14 Logos'un bedenselleşmesiyle Baba'dan Biricik Oğul meydana geliyor.

1:32-34: "Yahya şahid oldu: Gökten bir güvercin gibi Rûh'un indiğini gördüm ve o onda kaldı. Bizzat onu bilmiyorum; fakat beni su ile vaftiz etmeye gönderen (?) bana dedi: Kendisine Rûhun indiğini ve üzerinde kaldığını gördüğün "O, Kutsal Rûh ile vaftiz eden kişidir." Ve ben gördüm ve şahittim ki, bu Tanrı'nın Oğlu'dur."

Görüldüğü gibi Hz. İsa'nın doğumuyla ilgili metinlerde geçen Rûh, Kutsal Rûh, Melek, bir Melek, Cebrail, Logos kelimeleri biri diğeri yerine kullanılıyor. Aynı böyle bir konuda kutsal metinler arasındaki tezatlar ve çelişkiler o kadar ki, Kutsal Rûh'un Tanrı mı, Tanrı'nın Rûhu mu, genel anlamda Rûh mu, Melek mi, Cebrail mi olduğu anlaşılmaz hale geliyor.

Çelişkiler

a. Matta'da ve Luka'da Meryem'in rahmine İsa'yı ilka eden Kutsal Rûh'tur. Buna karşılık Yuhanna'da Logos'un enkarnasyonuyla İsa doğuyor. Markos'da bilgi yoktur.

b. Matta'da İsa'nın doğumunu Tanrı'nın bir meleği Yusuf'a rüyasında söylüyor; buna karşılık Luka'da Cebrail Meryem'e haber veriyor. Markos ve Yuhanna'da bilgi yoktur.

c. Matta'da ve Markos'ta gökten Tanrı'nın Rûhu'nun bir güvercin gibi inişini bizzat İsa'nın kendisi görüyor; Luka'da Kutsal Rûh bedene bürünmüş iniyor ve İsa'nın bu inişi kendisinin görüp görmediği belli değildir. Yuhanna'da Rûh'un inişini gören Yahya'dır. Yani üç farklı anlatım.

d. Matta'da Yahya, İsa'yı görür görmez tanıyor, su ile vaftiz ediyor ve olay bitiyor. Markos'ta Yahya, İsa'yı su ile vaftiz ediyor ve sonra onun (?) İsa'yı Kutsal Rûh ile ikinci kez vaftiz edeceği söyleniyor. Luka'da İsa su ile vaftiz ediliyor fakat vaftiz edenin kim olduğu açıkça belli değildir. Yuhanna'da ise hikâye daha başka: Yahya'ya, önce İsa'yı bilmiyor; gökten inen Rûh kendisine onu su ile vaftiz et diyor. Sonra Rûh, Yahya'ya: Kutsal Rûh ile vaftiz edenin o (yani İsa) olduğunu söylüyor. -Buna göre İsa Kutsal Rûh ile kendi kendisini vaftiz ediyor- Yahya ancak, sonunda vaftiz ettiği kimsenin İsa ve "Tanrı'nın Oğlu" olduğunu anlıyor.

Anlaşılabileceği gibi her birisi farklı, birbiriyle çelişkili bu kutsal metin ifadelerinden nasıl bir Kutsal Rûh anlayışı ve dogması çıkarılabilir?

Bizim kısmen açık seçik anladığımız sadece şudur: Meryem'e veya Yusuf'a İsa'nın doğacağını haber veren Cibrail'dir; bu Luka'da açık olarak zikrediliyor. İsa'yı Meryem'in rahmine ilka eden, Matta'da ve Luka'da Kutsal Rûh'tur. Yuhanna'da Kutsal Rûh'un ilkası yoktur, Tanrı'nın Kelâmı veya Logos bedenleşmeyle İsa doğuyor. Gökten İsa'ya inen rûh, Matta'ya göre Tanrı'nın Rûhu, Markos'a göre "Rûh" ve Luka'ya göre Kutsal Rûh'tur.

Vaftizinden sonra İsa'ya görünen ve kendisine gökten inen fakat farklı şekilde nitelendirilen rûh veya rûhlar meselesini bir kenara bırakalım ve şu soruyu soralım: İsa'yı Meryem'den doğurtan kimdir? En büyük çelişki de zaten buradadır. Bu, Matta ve Luka'ya göre Kutsal Rûh'tur; Yuhanna'ya göre ise, İsa'nın bedenleşmesini sağlayan Logos'tur. Eğer bu önemli çelişkiyi, Yuhanna'da olduğu gibi "Logos, Tanrı'nın Kelâmı"dır diyerek, Kutsal Rûh'a da bazı Hristiyanların dediği gibi "Tanrı'nın Rûhu"dur veya bizim anladığımız anlamıyla Cibrail'dir diyerek çözmek istersek, o zaman teslis dogması ortadan kalkar.

Fakat mesele bununla bitmiyor. Kutsal metinlerde daha vahim bir durum vardır. Hz. İsa'nın doğumuna Kutsal Rûh sebep olmuş ise ve bundan dolayı Tanrı, "Baba Tanrı" ve Hz. İsa da "Oğul Tanrı" olmuş ise, niçin teslisçiler Yahya'yı da "Oğul Tanrı" kabul etmiyorlar diye sormak gerekir.

Çünkü örneğin Luka, Hz. İsa'nın doğumunu anlatmazdan önce, aynen İsa'nın doğumunu anlattığı gibi aynı kavramlarla Yahya'nın doğumunu anlatıyor. (Luka 1:5-25, 57-80; 3:1-20). Luka'ya göre Yahya'nın babası Zekeriya ve annesi Elizabeth, hem yaşlılar hem de Elizabeth üstelik kısır. Zekeriya Tanrı'ya bir çocuğu olması için dua ediyor. Tanrı'nın bir meleği Zekeriya'ya bir oğul müjdeliyor ve adını Yahya koymasını söylüyor. Zekeriya şaşırıyor; Melek kendisinin Cibrail olduğunu söylüyor. Luka'nın sözlerini uzatmayalım, neticede Elizabeth'in rahmine Kutsal Rûh çocuk ilka ediyor ve hatta aynı Kutsal Rûh, Yahya doğmadan, henüz annesinin karnındayken kendisine de giriyor. Böylece Yahya dünyaya geliyor.

Şimdi tamamen aynı Kutsal Rûh iki insan doğurtuyor birisi yani Hz. İsa "Oğul Tanrı" oluyor; öbürüsü sadece bir Vaftizci Yahya olarak kalıyor.

O halde nereden bakarsak bakalım, hem kutsal metinler birbirleriyle hem de kendi içlerinde çelişiyorlar. Teslisçilerin Kutsal Rûh'u şahıslastırıp "üçüncü tanrı" yapmalarının kutsal metinlerde de bize göre açık seçik hiçbir dayanağı yoktur. Bize göre, yukarıda işaret ettiğimiz kutsal metin cümlelerinin bazılarında da açıkça görüldüğü gibi Kutsal Rûh denen şey, Eski-Ahid'te de geçen Cebrâil'den başkası değildir.

Netice olarak kutsal metinden dayanarak buraya kadar söylediklerimizden şunu çıkarabiliriz: Aynı kutsal metinlerden Hz. İsa'nın bir insan, bir kul, bir peygamber olduğunu, Kutsal Rûh'tan kastedilen şeyin Cebrail olduğunu, Allah'a "Baba" demenin ve Hz. İsa'ya "Oğul" demenin mecazî ifadeler olduğunu pekala çıkarabiliriz. Kutsal metinlerde teslise malzeme olacak ifadeler kadar tevhide de malzeme olacak ifadeler de apaçık bir şekilde vardır.

İkinci konumuza geçmezden önce burada çok önemli başka bir meseleye temas etmek istiyoruz, ki doğrudan teslis ile ilgisi olmasa da dolaylı bir şekilde ilişkisi vardır. Bu da, Hz. İsa'nın soy kütüğüyle ilgilidir. Hz. İsa'nın, Hz. İbrahim'den kaynaklarda Hz. Meryem'in kocası olarak zikredilen Yusuf'a kadar tam olarak soy kütük listesinin sadece Matta İncili'nde vardır. (Bkz. Matta: 1:1-17). Bu son 17. cümlede sayısal olarak soy kütüğü şöyle özetleniyor:

O halde İbrahim'den Davud'a 14 kuşak, Davud'tan Babil sürgününe kadar 14 kuşak ve Babil sürgününden Mesih'e kadar 14 kuşak.

Bir önceki cümlede yani 16. cümlede şöyle deniyor:

Yaküp, Meryem'in kocası Yusuf'un babasıydı. Meryem'den de Mesih denen İsa doğdu.

Diğer taraftan 18. ve müteakip 24. cümleye kadar Hz. Meryem'in nişanlısı Yusuf'tan değil, Kutsal Rûh'un vasıtasıyla gebe kaldığı ve Hz. Meryem ile Yusuf evlenmeden Hz. İsa'nın doğduğu anlatılıyor.

Şimdi, bütün bu bilgiler birlikte düşünüldüğünde ortaya çok açık bir çelişki çıkıyor. Çünkü verilen soy kütüğü listesine Yusuf dahil

ediliyor; Hz. Meryem dahil edilmiyor. Hz. İsa babasız doğduğuna göre, Hz. İsa'nın verilen soy kütüğüyle nasıl bir bağlantısı kurulabiliyor? Bağlantıyı kurmak gerekecekse, bu sefer 16. cümleinin sonunu: "Meryem'den" İsa doğdu yerine bağlantıyı sağlayan zamiri Yusuf'a göndererek "Yusuf'tan doğdu demek gerekecektir. Düşünelim diye İngilizce metni veriyorum: "and Jacob the father of Joseph the husband of Mary, of whom Jesus was born, who is called Christ." Bu ifadenin gramer yapısına göre, İsa'nın Meryem'den değil Yusuf'tan doğduğunu söyleme imkânı da vardır.

Teslisçi Hristiyanlar ve Hristiyanların geneli, İsa'yı Meryem'den doğma kabul ederler. Çocuğun anneden doğduğu doğal bir anlayıştır. Fakat buna göre, Hz. İsa'nın verilen soy kütüğüyle bir ilgi ve ilişkisinin olması için Hz. Meryem'in de soy kütüğünde bir bağlantısının olması gerekir. Fakat Hz. Meryem'in verilen soy kütüğünde doğrudan bir ilişkisi yoktur. Yahudi geleneğine göre anaerkillik esas dersek de mesele çözülmez, zira Meryem'e kadar zikredilen isimlerin hepsi erkek isimleridir. Diğer taraftan az da olsa bazı Hristiyanlar, Hz. İsa'nın bu soy kütüğünü dikkate alarak onun Yusuf'un gerçek oğlu olduğunu söylerler; zira Yuhanna metninin 1. bölümünün 45. cümlesinde İsa'nın Yusuf'un oğlu olduğu ifade ediliyor.

Özellikle hukuk lisanında bir kimsenin kimliği belirtilirken anne ve babasının her ikisinin ismi anılarak: "Falan anne ve falan baba-dan doğma" denir. Eğer Hz. İsa'nın böyle bir soy kütüğü kabul edilecekse, Yusuf'un Hz. İsa'nın babası olduğu inancına bu kutsal metin doğrultusunda doğru gibi bakmak gerekecektir ki, bu durumda da yine teslis dogması kökünden sarsılmış olacaktır. Çünkü İsa gerçek anlamıyla "Tanrı'nın Oğlu" olmaktan tamamen çıkacaktır.

Bu çelişkiyi daha uygun bir şekilde izah etmenin yolu Hz. Meryem ile Yusuf'tan birinci dereceden bir akrabalığın olduğunu göstermek gerekir. Bunu, kanonik sayılan Yeni Ahid metinlerinden çıkarmak olanaksızdır. Ancak Yaküp İncili gibi Kilisece sahte sayılan bazı metinler ile İslâm kültüründe Hz. Meryem'in Yusuf'un amcasının kızı olduğu şeklindeki rivayetlerden bu akrabalık bağlantısı kurulabilir.

Bütün bu anlatılanlardan sonra aklımıza şöyle bir soru gelmektedir: Teslisçi Hristiyanlar, yorumla teslisi oluşturdıkları ve teslis

için dayanak gösterdikleri aynı kutsal metinlerdeki teslisin aleyhine olan Hz. İsa'nın insan, peygamber, Allah'ın kulu olması gibi ifade ve kavramları bilmiyorlar mı? Biliyorlarsa niçin hâlâ teslisi savunmaya devam ediyorlar?

Teslisçi Hristiyanlar hiç şüphesiz bu ifadeleri biliyorlar ve hatta daha önce gördüğümüz gibi örneğin Romalı Clement ve Irenaeus gibi teologların bu ifadelere dayanarak Hz. İsa'nın Tanrı değil, insan ve peygamber olduğunu savunduklarını da biliyorlar; fakat onların Musevî geleneği tesiriyle kutsal kitaplarda yer aldığını söyleyerek kendilerince yorumlamaya çalışıyorlar; sanki "Baba Tanrı", "Oğul Tanrı" veya "Tanrı'nın Oğlu" gibi ifadeler aynı gelenekten gelmiyormuş gibi. Şimdi konuyla ilgili çağdaş bir teolog Oscar Cullmann'ın yorumlarına kısaca bakalım.

Cullmann, Yeni Ahid'in metinlerinde Hz. İsa için kullanılan "önceki peygamber gibi bir peygamber" ve "Peygamber" ifadelerini izah için, Tevrat ve Yahudi geleneğindeki peygamber kavramı üzerinde durur. Yahudilikte peygamberin (nebî), Yahudilerin kurtuluşu için bekledikleri âhir zamanda zuhur edecek kurtarıcı olduğunu söyleyerek, neticede onların peygamber anlayışının, kendi ifadesiyle eskatolojik peygamber (âhir zaman peygamberi) olduğunu söyler.

Hz. İsa'nın peygamber olmasına gelince, Cullmann onun önceki peygamberler gibi "bir peygamber" olduğu fikri üzerinde durmayacağını, çünkü bunun Mesihbilim (*Christology*) ile ilgisi olmadığını söyler. Sadece İsa'ya "peygamber" denmesinin anlamı üzerinde durur ve neticede bunun İsa'nın yeryüzüne tekrar döneceği anlamına gelir.²⁵¹

Ancak Cullmann'ın bu yorumu, oldukça çelişkili ve gerçekçi olmayan bir yorumdur. Bir kere, Hz. İsa'nın geçmiş peygamberler gibi bir peygamber olduğunu ifade eden kutsal metinlerini bilerek göz ardı ediyor. İkinci olarak, Hz. İsa'ya peygamber denmesini, İsa'nın tekrar döneceğine işaret olarak yorumlayabilmesi için Yahudilikteki ve Tevrat'taki peygamber kavramını tamamen eskatolojik olarak yorumluyor; hâlbuki Tevrat ve Yahudilikte nebî (peygamber) kavramının âhir zamanda Yahudilerin bekledikleri kurtarıcıyla bir ilgisi

251 Cullmann (O.), *The Christology of the New Testament*, çev. S.C. Guthrie ve C.A.M. Hall, Philadelphia, The Westminster Press, 1963, s. 44.

yoktur. Bilindiği gibi Tevrat'ta ve diğer Yahudi yazılarında kurtarıcı için Mesih gibi başka bir kavram kullanılmaktadır. Nebî de peygamber demektir; bunun için bu kavramın âhir zamanla bir ilgisi yoktur. Örneğin Hz. Musâ bir nebîdir.

Hız. İsa'ya, Allah'ın kulu (*Ebed Yahweh*), yani "Abdullah" denmesine gelince, yine Cullmann bu kavramın da Yahudilikte kullanımları üzerinde durduktan sonra, neticede İsa'ya peygamber denmesini, İsa'nın insanlar, yani İsa'ya inanan kullarının aslı günahlarına kefarefet olmak üzere çarmıhta onlar adına acı çekmesi olarak yorumlar.²⁵²

Kutsal metinlerde Hız. İsa'ya "İnsan Oğlu" (*Barnasha*) denmesi konusunda da Cullmann, diğer konularda olduğu gibi Yahudilikte ve Hristiyanlıktaki farklı görüşleri özetledikten sonra, kendisi açık seçik bir yorum getirmiyor; ancak şöyle bir dilekte bulunuyor:

Eğer modern bir teolog, tamamen Yeni Ahid'in İnsan Oğlu fikri üzerine bir Mesihbilim inşa etmeyi kendisine vazife yapacak olsa, bu daha da ilginç olur. Böyle bir Mesihbilim sadece tamamen Yeni Ahid'e yönelim ve Mesih'in kendisini nitelemesine dönmek olmayacak, aynı zamanda mantiki olarak çözümlenemeyen Mesih'in iki tabiatı meselesini, başlangıçta Tanrı ile olan ve O'nun sureti olmak, O'nunla birlikte ezeli varolan İnsan Oğlu'nun kendi tabiatıyla ilâhi İnsan olduğu şeklinde görülebilecek çözümün olacağı bir seviyeye koymaya imkân sağlamış olacaktır. Bu görüş açısından meseleye bakılınca, önceki Mesihbilimsel fikir ayrılıklarına damgasını vuran bütün önemli tartışmalar fiilen anlamsızlaşacaktır.²⁵³

Cullmann'ın bu ifadelerinden ne anlıyoruz? Üçüncü bin yıla girerken, iki bin yıldır Hristiyanların teslis dogmasının bir sorununu dahi mantıksal bir çözüme kavuşturamadıklarını anlıyoruz. İkinci olarak Hristiyanların, Cullmann'ın kendisinin de bu gerçeği dile getirmesine rağmen, kutsal metinlerin Hız. İsa ile ilgili her farklı türden ifadesini veya kavramını yine de teslis dogmasıyla ilgilendirmeye kendilerini mecbur hissetmesidir.

Hâlbuki tabii biz işlerine karışmak istemeyiz ama Hız. İsa'yı bir insan ve bir peygamber tanıtan kutsal metinlerin bu ifadelerini en

252 *agy.*; *age.*, s. 79-82.

253 *agy.*; *age.*, s. 192.

azından bu kavramların ödünç alındığı Yahudi geleneğindeki gibi gerçek anlamlarına alarak, “Baba Tanrı” ve “Oğul Tanrı” gibi teslise dayanak gösterilen ifadeleri onlar bağlamında yorumlasalar Hristiyanlar da Yahudiler ve Müslümanlar gibi bir tevhid inancına ulaşma imkânları olabilir. Fakat onlar sürekli, Hz. İsa ile ilgili onun insan ve peygamber olduğunu gösteren bütün ifadeleri, hep ters bir mantıkla, onun tanrılığını gösterdiğine inandıkları diğer kavramlara indirgeyerek yorumluyorlar. Kendilerinin de daha iyi bildikleri gibi bütün bu kavramlar Yahudilikten Hristiyanlığa geçmiştir ve Yahudiler Hristiyanların teslis dogmasının inşası için kullandıkları bütün kavramları mecazî anlamda kullanmışlardır. Bundan da öte, sahih kabul edilen kutsal metinlerde Hz. İsa kendisini aktarılan sözlerinde açıkça en az 69 defa “İnsan Oğlu” olarak nitelemiştir; teslisin dayandığı Oğul Tanrı, Tanrı’nın Oğlu, Baba Tanrı gibi nitelemeleri yine kutsal metinlere göre başkalarının Hz. İsa için kullandığı niteliklerdir. Dolayısıyla Hz. İsa’nın kendisi için kullandığı tek nitelik veya vasıf onun insan oluşudur.

Kaldı ki, Hristiyanlar İsa’nın iki doğasından birisinin “insani” olduğunu söylerken bu gerçeği İsa’nın yarısı için de olsa kabul etmiş oluyorlar; yarı yoldayken geriye İsa’nın diğer yarısının da insan olduğunu söylemek kalıyor. Aslında yukarıda alıntılıdığımız cümlesinin sonunda Cullmann bunun kısmen gereğine inanmış görünüyor; ancak endişesi geçmişin teolojik mirasının yok olacağıdır. Öyle sanıyorum ki bu endişeye mahal yoktur. Roma’da Grogeryen Üniversitesinde misafir profesör olarak bulunurken Cizvit papaz Christian Troll’le bir sohbetim esnasında ona, “İsa’ya, hem Tanrı, hem de insan demektense, yani Cullmann ifadesiyle mantık çözümsüzlüğü sürdürmenin yerine, insandır dersiniz yine Hristiyan kalabilirsiniz, bu sizin Müslüman olmanız anlamına gelmez” demiş, Yahudileri ve Musevileri örnek vermiştim: Onlar, Hz. Musa’ya Tanrı demiyorlar, bir peygamber diyorlar; ancak onlar yine Yahudi ve Musevidir.

C. Kitâb-ı Mukaddes Metinlerinde Tanrı’nın Birliği

Yukarıda anlattığımız kutsal metinlerdeki teslis aleyhine fikri malzemenin yanında, açıkça Tanrı’nın birliğini ifade eden cümleler de vardır; bütün bunlar beraberce değerlendirildiğinde, kutsal me-

tinlerden teslis dogmasından çok, tevhid ahidesini çıkarmak mümkündür. Ancak Kitâb-ı Mukaddes metinlerinden ziyade, başlangıçta teslisçi kilise otoritelerinin öğretilerine bağlı kalan Hristiyanların bu durumu fark etmeleri pek kolay olamıyor.

1. Eski Ahid Metinlerinde Tanrı'nın Birliği

Eski Ahid metinlerinde Tanrı'nın birliğini ifade eden cümleler, Yeni Ahid'e göre sayıca daha fazladır ve anlam bakımından oldukça açık ve öneimlidir. Örnek olarak şu cümleleri aktaralım:

Tesniye 4:35

Sana gösterildi ki, sen Rabb'ın Allah olduğunu bilesin; O'ndan başkası yoktur.

2. Samuel 7:22

O halde, ey Rabb Allah, Sen büyüksün; çünkü Sen'in benzerin yoktur, kulaklarımızla bütün işittiklerimize göre Sen'den başka Allah yoktur.

1. Tarihler 17:20

Ey Rabb! Sen'in benzerin yoktur ve kulaklarımızla işittiğimize göre Sen'den başka Allah yoktur.

2. Yeni Ahid Metinlerinde Tanrı'nın Birliği

Yeni Ahid'i oluşturan kutsal metinlerde Tanrı'nın birliğini doaylı olarak ifade eden bazı cümleler varsa da, bunlardan hiçbirisi Markos'un aktaracağımız şu cümleleri kadar açık-seçik değildir:

Markos 12:28-32: Birbirleriyle tartışan yazıcıları işiten onlardan birisi, onun (İsâ'nın) onlara doğru cevap vereceğini görünce ona geldi ve sordu: Hangi emir ilktir? Mesih cevapladı: İlk emir, işit ey İsrâil, Allah'ımız Rabb, Rabb birdir... Ve o yazıcı ona dedi: Haklısın Öğretmen; O, birdir ve O'ndan başka Allah yoktur diyerek gerçeği söyledim.

Görüldüğü gibi Kitâb-ı Mukaddes'in bu cümlelerinde Allah'ın bir olduğu ve eşi-benzeri olmadığı açıkça ifade ediliyor. Nitekim Yahudiler Allah'a böyle inanmışlardır; ancak defaten de ifade ettiğimiz gibi, Hristiyanlar Eski Ahid'i ve Musevî geleneği de kabul ettikleri ve Markos'da da aynı inanç esası belirtildiği halde teslisi benimsemişlerdir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi teslisçi Hristiyanlar bu ve benzeri cümlelerde Allah'ın bir olduğu ifadesini, teslisçi mantıkla üç tanrı-

nın birliği şeklinde anlayıp, Yahudilerin veya Müslümanların anladığı Allah'ın mutlak birliği ve tekliği olarak anlayamıyorlar. Hristiyanların bu cümlelerle ilgili olarak, bilerek veya bilmeyerek esasen hesaba katmadıkları gerçek, cümlelerde sadece Allah'ın birliği değil, hatta vurgulu bir biçimde Allah'ın "eşi-benzeri olmadığı" ifade edilmiş olmasıdır. Tabii ki, cümlelere bu anlam bütünlüğü içerisinde bakıldığında İsa'nın Tanrı ve hakiki anlamda Tanrı'nın Oğlu olmadığı ile Kutsal Ruh'un tanrılığı düşüncesi kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Kısaca ifade edecek olursak, bize göre tahrife uğramış olmasına rağmen Kitâb-ı Mukaddes'in tercümesini sunduğumuz bu cümleleri açık bir biçimde teslise karşı olan gerçekçi ifadelerdir. Dolayısıyla teslis dogmasını temellendirmede Hristiyanların kutsal metinlerin otoritesine değil, klasik Yunan ve Helenistik felsefelerin ve gnostik düşüncelerin tesiriyle teologların oluşturduğu kutsal metinlerin yorumlarına bağlıdır.

II. TESLİŞÇİLERİN TESLİS ÖĞRETİLERİNDEKİ ÇELİŞKİLERİ

Burada ikinci konumuza dönüyoruz. Kiliselerin kabul ettiği ve teslisçi teologların teslis unsurlarının doğası, aralarındaki ilişkileri ve işlevleriyle ilgili izahların iç çelişkiler ve tutarsızlıklar ile birbirlerinin açıklamaları arasındaki farklılıklar ve çelişkileri göstermek istiyoruz.

Ancak, takdir edilir ki, teslisin tam bir dogma olarak formüleştirdiği 3. yüzyıldan bugüne dek her teologun izahlarını burada ayrı ayrı ele almamıza imkân yoktur. Konuyu örnek olarak seçeceğimiz ve teslis tarihinde önemli olan kişilerin görüşleriyle, önemli konsil kararlarıyla ve resmi otoritelerce yazılmış akidlerle işlemeye çalışacağız.

1. Havârilere Amentüsü ile Diğer Belgeler ve Konsil Kararları Arasındaki Çelişkiler

Havârilere Amentüsü hakkında birinci bölümde kısaca bilgi vererek, içerdiği inanç esaslarını sıralamıştık. Bu amentüde her ne kadar İsa'ya "Oğul" denmiş ise de, ne İsa'nın ne de Kutsal Ruh'un tanrılıklarından bahsedilmez. Böyle olunca dolayısıyla enkarnasyon fikri de yoktur.

Dolayısıyla, bu havâriler Amentüsü, başta İznik Konsili kararları olmak üzere, Athanasius Amentüsü ve sonraki bütün Konsil kararları ve teslisçi teolojik yazılarla çelişki arz etmektedir.

2. Athanasius'un Akâidindeki Çelişkiler

Teslis'i tam bir dogma ve akide haline getirenlerin ilki ve önemlisi Aziz Athanasius (296-373)'tur. İskenderiye'de yetişen önemli bir bişop ve teologdur. Athanasius, kendi adıyla tanınan "Athanasıyan Akâid (Creed)"'in yazarı olarak görülür.²⁵⁴ 325 İznik Konsili'ne İskenderiye bişopunun sekreteri olarak katılmıştır. Bu Konsil'de, Arius'un fikirlerine karşı onun Akide'sindeki teslis anlayışı resmen kabul edilmiştir. O günden bugüne kadar geliştirilen teslis anlayışının temelinde, Athanasius'un teslis anlayışı vardır. Daha önce teslisi tanımlar ve tanıtırken bu Akâid'in bazı kısımlarının tercümesini vermiştik. Şimdi bu Akâid'te bize göre varolan çelişkilere işaret edeceğiz.

Athanasıyan Akâid'in baş kısmında önce Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un her yönden birbirleriyle eşit statüde tanrı olduklarını, tanrılıkta hepsinin bir olduklarını ve ezeli olduklarını ve hepsinin yaratılmadıklarını ve "... şahısları birbirine karıştırmaksızın ve cevheri bölmeksizin biz üçlükte bir, birlikte üç tanrıya taparız"²⁵⁵ denmektedir. Sonra da ikinci paragrafın son cümlelerinde ve üçüncü paragrafta şöyle deniyor:

Baba hiçbir şeyden yapılmış değildir, ne yaratılmış ne de doğurulmuştur. Oğul, sadece Baba'dandır, ne yapılmış ne yaratılmıştır, fakat doğurulmuştur (begotten). Kutsal Rûh, Baba'dan ve Oğul'dandır, ne yapılmıştır ne de yaratılmış ve doğurulmuştur, fakat tezahür etmiştir (proceeding).

Dördüncü paragrafta ise:

... Gerçek iman için, biz Rabbimiz İsa Mesih'in, Tanrı'nın Oğlu'nun, Tanrı ve İnsan olduğuna inanır ve ıkrar ederiz. diyor ve sonra beşinci paragrafın başında buna şunu ekliyor: Baba'nın cevherinden olan Tanrı,

254 Bu akidenin yazarının kim olduğu konusu, daha önce de işaret ettiğimiz gibi Hristiyanlar arasında tartışmalı bir konudur; bazıları Aziz Athanasius'un böyle bir akide risâlesi yazmadığı görüşündedirler. Hatta bazılarının göre 7. yüzyılda kaleme alınmış bir risâledir. Bkz. Neuner (J.) ve Dupuis (J.), *age.*, s. 10. Söz konusu risâleyi Athanasius'un kendisi yazmanmış olsa da, onun İznik Konsili'nde resmen oluşturulan ve kabul edilen teslis dogmasını savunduğu bilinen bir gerçektir.

255 Sullivan (J.), "The Athanasian Creed", *CE.*, c. II.

*dünyalardan önce doğurulmuştur; ve annesinin cevherinden olan İnsan dünyaya gelmiştir...*²⁵⁶

Bu akâidin bize göre hem iç çekişleri hem de kutsal metinlerle ve daha sonraki zamanlarda Kiliselerce kabul görmüş izahlarla çelişkileri vardır. Önce iç çekişmelerden bir-ikisi üzerinde duralım.

Her şeyden önce, Athanasius birinci paragrafta "Cevheri bölmek-sizin..." dediği halde, beşinci paragrafta İsa'nın iki cevherinden bahsediyor: Birincisi Tanrı'dan olan tanrılık ve ikincisi annesinden olan insanlık cevheridir; bu apaçık bir çelişkidir.

İkinci apaçık iç çelişki, birinci paragrafta üç tanrının her yönden eş-eşit olduklarını ve ezeli olduklarını söylediği halde, ikinci paragrafta üç unsur arasındaki bir öncelik sonralıktan bahsedilmesidir. Söz konusu paragrafta "Oğul, sadece Baba'dandır..." diyor. Bu, Baba'nın Oğula göre önceliğini ve Oğul'un da Baba'ya göre sonralığını kabul etmektir. Aynı şekilde "Kutsal Rûh'un hem Baba'ya hem de Oğul'a sonralığının kabul edilmesi, üç unsurun eş-eşitliği ve eş-ezeliliğiyle apaçık bir çelişkidir.

Diğer taraftan Athanasius'un yukarıda işaret ettiğimiz İsa'nın iki cevherliliği fikri, bugünkü Papa J. Ratzinger'in editörlüğünde yazılan *Catechism of the Catholic Church* adlı kitapta da benimsenmiş olan Tertullian'ın İsa'nın diğer iki unsurla aynı bir cevherliliğini öngören "Bir Cevher, Üç Şahıs" şeklindeki meşhur teslis formülasyonu ile de gelişmektedir.

3. Konsil Kararlarındaki Çelişkiler

İlk dört Konsil kararlarına gelince, bunlarda teslis ile ilgili söylenenleri olduğu gibi aktarmamız konumuzun uzamasına neden olacağından önemli farklılıklar ve çelişkilere vurgu yapmakla yetineceğiz. 325 İznik ve 381 İstanbul Konsilleri, Hz. İsa'nın tanrısallığını kabul etmeyenlere, Aryüs ve Aryüsçülere karşı özellikle İsa'nın tanrılığını önce çıkarmaktadır: İsa'ya, Baba'dan doğan, tanrı'nın tanrı'sı, gerçek tanrı'dan çıkan gerçek tanrı, Kutsal Rûh tarafından bedenleşen ve insanlaşan bir Rabb olarak inanıldığı vurgulanıyor. Burada Kutsal Rûh'un Baba'dan zuhur ettiğine inanç dile getiriliyor.

431 Efes ve 451 Kadıköy Konsillerinde ise, İsa'nın tanrısal veya insanî tek tabiata sahip olduğunu savunan Nestorius, Eutyches (378-454) ve Monofizistlere karşı, İsa'nın tam ve kâmil tanrılığı yanında onun tam ve kâmil insanlığı karara bağlanıyor; yani başka bir ifadeyle İsa'nın tek şahsında biri ilâhî diğeri insanî iki ayrı tabiatlı olduğu kabul ediliyor. Önemli şu cümleleri aktaralım:

Tek ve aynı Oğul'u ikrar ederiz. Rabbimiz İsa Mesih, tanrısallıkta ve insanlıkta aynıyla mükemmel, aynıyla Tanrı ve bu akli nefsten ve bir bedenden aynıyla İnsan, tanrılığında Baba ile ortak cevheresel, insanlıkta bizimle (insanlarla) ile ortak cevheresel...²⁵⁷

İznik ve İstanbul Konsilleri'nde İsa'nın sadece Baba ile aynı cevherden olduğu söylenirken, Efes ve Kadıköy Konsilleri'nde İsa'ya insanlarla ortak bir de insansal cevheri dile getiriliyor. İsa'ya insanî akli ruh veya nefis yanında bir de insanî beden ekleniyor. Doğal olarak buradan İsa'nın iki ayrı tanrısallığından mı bahsediliyor? sorusu akla geliyor; zira bu dört konsilde de İsa'nın bütün asırlardan önce Baba'dan doğurulduğu, yani İsa'nın -nasıl oluyorsa- ezeli bir doğumundan ve tanrılığından söz edildiği gibi, Efes ve Kadıköy konsillerinde bir de ete kemiğe bürünmüş insan İsa'nın tanrılığından söz ediliyor. Bunlara ilaveten tartışmalara katılan devrin ünlü teologu Aziz Augustine (350-481)'in teslis konusundaki şu cümlesine bir göz atalım: "*Baba, Oğul ve Kutsal Rûh, bir Tanrı'dır.*"; ayrıca üçünün aynı tabiata ve aynı niteliklere sahip olduklarını vurguluyor. Bu durumda Augustine'nin teslis dogması anlayışıyla konsil kararları arasında büyük çelişkiler ortaya çıkıyor. Örneğin, Augustine'in dediği gibi üçü de aynı niteliğe sahipse, Efes ve Kadıköy konsillerinde vurgulanan İsa'nın birisi tanrısal diğeri insanî iki doğası olduğu dikkate alındığında, şu sorular ister istemez akla geliyor. Bunlardan birisi şudur: İsa gibi, Baba ve Kutsal Rûh da mı iki tabiatlıdır? Evet de dense, hayır da dense, Augustine'in görüşleri ile bu konsil kararları en azından bir yönden çelişki arz ediyor. Çünkü üç tanrı aynı tabiata ve aynı niteliğe sahipse, birinde olanın ötekinde de olması gerekir. Böyle olunca, Baba'nın ve Kutsal Rûh'un da iki tabiatlı olması gerekir.

257 Camelot (P.P.-Th.), *Ephèse et Chalcedoine*, Paris, Aurore, 1962; Bose (J.), *La Foi Chrétienne*, Paris PUF., 1965, s. 13-14.

Diğer taraftan teslis tarihinde önemli bir değişiklik de 589 yılında yapılan Tolêdo Konsilinde oldu; önceki konsillerde Kutsal Rûh'un sadece Baba'dan tezahürüne vurgu yapılıyordu. Enkarnasyon kavramının yarattığı tartışmalar sonucu Kilise, Kutsal Rûh'un aynı zamanda Oğul'dan da zuhurunun vurgulanmasına ihtiyaç duydu. Bunun için "Oğul'dan" anlamına meşhur "Filioque" kavramını teslis dogmasına eklediler. Fakat bu, Roma Kilisesi'ne bağlı teslisçi Hristiyanlar arasında uzun münakaşalara neden oldu. Neticede bu yüzden ve daha sonra ortaya çıkan İkonlar meselesinden 1054 yılında, uzun süre evrensellik anlamında kendisini "Katolik" ve doğruluk anlamında "Ortodoks" olarak niteleyen Roma Kilisesi, Katolik ve Ortodoks olmak üzere kesin olarak iki ayrı mezhebe ayrıldı; Katolik niteliğini Roma Kilisesi kendinde bıraktı; Ortodoks niteliğini İstanbul Kilisesi aldı. Filioque'u kabul eden Katolik Kilisesi (buna sonra ayrılacak olan Protestan Kilisesi'ni de dahil etmek lazım) Kutsal Rûh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan çıktığını kabul ederek zaten karışık olan teslisi iyice "arapsaçına" çevirdi; Filioque'u kabul etmeyen Ortodoks Kilisesi, Kutsal Rûh'un sadece "Baba'lığını" savundu. Bu iki Kilise arasında bugüne kadar devam eden teslis konusundaki en önemli ayrılık işte bu Filioque konusundaki ayrılıktır.

Teslis karşıtı olan Hristiyanlar ile nominalist teslisçilerin görüşlerini bir kenara bıraksak bile, teslisçilerin bizzat kendi aralarında o kadar çelişkileri ve ayrılıkları vardır ki, neredeyse her teslisçinin kendine has bir teslis anlayışı vardır. Sözlerimizi daha fazla uzatmadan, işlemeye çalıştığımız bu hususu vurgulayan Pierre Maury'nin şu sözleriyle konuyu bitirelim:

Biz gerçekten Hristiyan imanını şهادette hemfikir değiliz. ... Fakat eğer ayrılıklarımızın bu nihai gerçekliğinin tamamen bilincindeyssek, işte bunlar hemen bizi birleştiren bir bağa dönüşmeli, zira onlar bizzat imanımızın temeliyle ilgilidirler. Ayrılarla birleşik ve birleştirenle ayrılmış olmanın paradoksunu duymak gerekir. Bu gerekli, çünkü gerçek budur.²⁵⁸

O halde neticede teslis, çelişkilerle dolu ve inanılması sadece sıran bir dogmadır; nitekim Hristiyanlar da bunu böyle kabul etmek-

258 Maury (P.), "Positions Prostantas", *Prostantisme Français*, coll. "Présence", Paris, Plon, 1945, s. 415.

tedirler. Fakat Hristiyanlar imana aklın işi olarak bakmasalar da, biz imanın her şeyden önce öncelikle akıl işi olduğuna kâni olarak teslis teslis dogmasını akıl ve mantık süzgecinden geçirmek istiyoruz.

III. AKIL VE MANTIK İLKELERİYLE TESLİSİN ÇELİŞKİLERİ

Akıl ve mantık ilkeleri ile temel matematik doğrular, yani zihnin ilkeleri, aynı zamanda varlığın ilkeleridir. İnsanlar düşünmelerinde her zaman bu ilkelere uymayabiliyorlar. Her konuda olduğu gibi iman ve inanç konularında da aslında bu ilkeler geçerlidir. Akılla ve mantıkla iman olmaz ise, akılsız ve mantıksız hiç olamaz; olursa da çelişkili ve çürük olur. Aslında, bir dine, o din ilk geldiği zaman ilk inananlar, en çok akıl ve mantıklarını kullanarak inanan insanlardır. Bu hiç şüphesiz ilk Hristiyanlar için de doğrudur. Gerçekten ilk Hristiyanlarda ve hatta ikinci yüzyılın Hristiyanlarında oldukça yoğun bir akıl yürütme vardır; bu yüzden daha sonra üçüncü yüzyılda oluşmaya başlayan teslis dogması yoktur; bu ilk Hristiyanların çoğunda, daha önce göstermeye çalıştığımız gibi tevhidci bir inanç anlayışı hâkimdir. Teslis dogmasının başlangıcından günümüze sürekliliği değişim geçirilmesinin en temel nedeni, akıl ve mantık ilkeleriyle çelişkisi ve aslında akıl ve mantık ilkeleri karşısındaki tutarsızlığın giderilmesine yönelik akli çabadır. Biz şimdi, kendi açımızdan gördüğümüz bu tutarsızlıklardan bahsetmek istiyoruz.

1. Birin Üç veya Üçün Bir Olmasının

Matematiksel İmkânsızlığı

Daha önce belirttiğimiz gibi teslisçilikte iki temel akım vardır. Birincisi, bir tanrı, üç tanrıdır; bu, başlangıçta Yunan asıllı veya Yunan kültüründe yetişmiş Kilise Babalarının teslis dogmasıdır: Birde Üçlük. İkincisi ise, Romalı ve Latin Kilise Babalarının dogması olan teslis anlayışıdır ki, üç tanrı bir tanrı söylemine dayanır: Üçlükte Birlik.

Bu teslis akımlarının ifade ettiği, Bir'in, Üç veya Üç'ün Bir olması, ne aklen ne de matematiğin ister Fisagorcu, ister Eflâtuncu ve isterse modern sayı kuramlarına göre olsun imkânsızdır. Aslında bu imkânsızlığın dolaylı bir söylemini, Hristiyanlık inancını tam bir teslis

dogması haline sokan Göremeli üç teologtan birisi olan Nazianuslu Gregory (330-389) şu sözünü yapmıştır:

Etrafıma Üç aydınlık saçmadıkça Bir'i kavrayamam ve Bir'i de Bir'e ulaşmadıkça Üç'ten ayıramam.²⁵⁹

Üç'ün Bir ve Bir'in Üç ile bilineceğini öngören bu çelişkili söylemde "Üç" bilinirse "Üç" olarak bilinir ve aynı şekilde "Bir" üçten ayırt ediliyorsa "Bir" olarak biliniyor demektir. "Biri" Bir olarak bildiğimiz de Bir'in Üç olması imkânsızdır, aynı şekilde Üç'ü Üç olarak bildiğimizde de "Üç"ün Bir olması imkânsızdır. Sayıların kökeni ister zihne ait olsun, ister varlığa ait olsun ve isterse hem zihne ve varlığa ait olsun, her sayının bir mutlak değeri bir de basamak değeri vardır. Fakat sayılar, bir varlığı niteledikleri zaman, varlığın sayısına göre sayısal olarak nitelenir. Örneğin önümüzde bir tek elma varsa, biz buna "bir" elma deriz; üç elma varsa "üç" elma deriz. Sayı, varlığın kemiyetine göre varlığı niteler; zihnimize göre keyfi olarak değildir. Birisi, kendi zihnine göre üç elmaya bir elma, bir elmaya üç elma diyebilir; fakat sadece kendine göre de niş olur; matematiğin ve mantığın kuralına göre değil.

İşte, Aristo'dan Fârâbî'ye realizmi savunan filozoflar, insanların bu duruma düşmesini önlemek için Bir kavramının felsefesini yapmışlardır. Bir sözünü çok farklı şeyler anlaşılabilir ve Bir, aslında ve gerçekte Bir olmayan çok farklı şeyler için de kullanılabilir, fakat gerçek ve mutlak Bir veya Tek, her zaman Bir'dir; iki veya üç değildir. Mutlak Bir, yapısal bir, sayısal (*numerik*) bir, cinsi, türü ve şahsı gösteren bir, olmak üzere Bir'den çok Bir kavramı vardır. Fakat bütün bu Bir'lerin hepsi, teklik veya mutlak Bir değildir. Sözgelimi, bir kalem düşünelim, bu bir kalem sayısal olarak bir olduğu halde, yapısal olarak Bir değildir; kalemin bir sapı vardır, ucu ve mürekkebi vardır ve kapağı vardır; yani kalemin birliği, farklı bir olan unsurların bir aradalığıyla oluşan bir birliktir. Bu anlamlarıyla bir, çokluk ifade ediyor. O halde mutlak Bir, her açıdan Bir'i ifade eden Bir'dir. Bunun adı aslında Tek'dir. Tek, sayısal bakımdan, yapısı bakımından ve şahsı bakımından, yani her yönden mutlak Bir demektir; içinde kendisi gibi başka birlerin olmadığı, birden farklı unsurlardan oluş-

mayan ve sadece kendisi olan "Bir"dir. Bunun için Kur'an'da Allah kendisinden bahsederken, Türkçe'mizdeki Bir sayısına karşılık olan Arapça "vahid" sözüyle değil, "Tek" karşılığı olan "Ahâd" sözüyle kendisini nitelemiştir: "*Allah, Tek'tir, de*" (İhlâs:1) ayetinde olduğu gibi.

O halde Bir sözü, sayılanın niteliğine göre Tek veya Mutlak Bir'i ifade ettiği gibi çokluğu da ifade eder. Teslisçi Hristiyanlar, üç ayrı şahıs olarak niteledikleri üç tanrının, tanrılık veya cevherde bir olduğunu söylemeleri çokluğun birliğidir; Tanrı'nın mutlak Birliği değildir. Teslise göre Üç'ün Birliği veya Bir'in Üçlüğü Tanrı'nın gerçek ve hakikî anlamda mutlak birliği veya tekliği anlamına gelmez.

Üç tanrının aynı bir cevhere sahip olduklarına ve üç tanrı birbirinden ayrı üç şahıs olduklarına inanmak, onların yapısal sayısal olarak Bir oldukları anlamına asla gelmez. Sözgelimi bütün insanlar aynı bir insanlık cevherine sahip olsalar dahi, insanlar şahıs olarak asla bir değil sayısal olarak çokturlar; insan sayısı kadar çok insan vardır. Cevherlerinin bir olması, şahıslarının da bir veya tek olduğunu ifade etmez; kaldı ki, zaten teslisçiler şahısların aynılığından söz ederler.

Sayı, ister sıfat ve isterse zamir olarak kullanılsın her zaman sayılanı nitelerler; her açıdan sayının kendisinden ziyade sayılanın kendisi önemlidir. Sayıyı, yukarıda belirttiğimiz gibi çok çeşitli anlamlarda kullanabiliriz; fakat sayının kullanımındaki anlamı, sayılanın durumuna her yönden uygunluk içerisinde olmalı ve ona tam bir tekabiliyet sağlamalıdır. Yani başka bir ifadeyle sayı, sayılana göre anlam kazanır. Dolayısıyla tesliste olduğu gibi Tanrı'ya hem bir, hem üç demek imkânsızdır; Tanrı bir ise üç olmaz; üç ise, bir olmaz.

2. İsa'nın İki Tabiatlı Oluşunun Mantıksal ve Fiziksel İmkânsızlığı

Özellikle teslisçiler İstanbul ve Kadıköy Konsillerinde İsa'nın biri tam insanî ve diğeri tam tanrısal iki tabiatının varlığını savunmuşlardır. Tabiat kavramıyla da Hz. İsa'nın fızığı veya bedeni kastedildiğinden, velev ki cevheri veya rûhu kastedilsin durum değişmez –zaten bu son tabiat anlayışı kastedilemez bu sefer Tanrılığın tek değil farklı iki cevherli olmasını kabul etmeleri gerekecektir- nasıl olur da

bir varlıkta farklı iki tabiat aynı zamanda birlikte bulunabilir. Bu, en başta mantığın ayniyet ilkesine aykırı olduğu gibi fizik yasalarına da aykırıdır.

Aksi halde; Ya İsa'nın, tamamen insan olduğunu ve tanrı olmadığını kabul etmek gerekecek, ya İsa gibi, Baba tanrı ve Kutsal Rûh tanrının da iki tabiatlı olmaları kabul edilmelidir.

Diğer taraftan her üç tanrı teslisçilere göre ezeli ve eşit kabul edildiğine göre, nasıl olur da Meryem'den Kutsal Rûh vasıtasıyla doğurtulan İsa, en azından bedeniyle, fizik ve biyoloji yasalarına uyarak doğuyor, gelişiyor ve fiziki ve biyolojik değişim geçirebiliyor? İnsan tanrı İsa, ezeli tanrı İsa'nın bir tezahürü ise, o zaman İsa'nın doğumda tam ve mükemmel bir insan olarak görünmesi gerekirdi.

Bu çelişkiyi başka bir ifadeyle şöyle dile getirebiliriz: Eğer İsa, Baba tanrının Logosu (*Kelâmı*) ve Hikmeti olarak onun gibi ezeli ise ve ezelde var ise, İsa tanrısal ve insanî doğasıyla da mı ezeldir? Buna evet denirse, ezeli insanî doğasını İsa nasıl ve kimden kazandı denir. Baba tanrı'dan denirse, o zaman Baba tanrının da iki doğalı olmasını kabul etmek gerekir. Eğer hayır denirse, İsa insanî doğasını annesi Meryem'den kazanmış olacaktır –ki genelde teslisçilere göre bu böyledir- o zaman İsa bir yönüyle ezeli, diğer yönüyle zamansal ve yaratılmış olacaktır. Zamansal ve yaratılmış olan ise Tanrı olamaz. Ya da çelişkili bir biçimde İsa hem tanrıdır; hem de Tanrı değildir deneyecektir; nitekim bu çelişkiyi sezen ve aşmak isteyen Orta Çağın ünlü teologu Canterburyli Anselm *Niçin Tanrı-İnsan?* (*Cur Deus Homo?*) adlı eserinde İsa için "Tanrı-İnsan" demiştir. Modern zamanlarda benzer "Tanrı-İnsan" fikrini Rus teolog V.S. Soloviev (1853-1900) tekrar dile getirmiştir; ona göre "Tanrı-İnsanlık" adıyla geliştirdiği görüşünde İsa'da Tanrılık ile İnsanlık birleşerek Tanrı-İnsan ortaya çıkmıştır.

Hâlbuki normal mantığa göre Tanrı, insan ise tanrı değildir; insan Tanrı ise, insan değildir. Ya da eğer Tanrı-İnsan'ın yarısı veya bir tarafı "Tanrı", diğer tarafı "İnsan" veya suyun tuzda eridiği gibi tamamen karışmış ise, o ne "Tanrı"dır, ne "İnsan"dır. Bu İsa için kullanılan "Tanrı-İnsan" cevaplanması gereken birçok sorun ortaya çıkarıyor. Örneğin Tanrı-İnsan olan İsa, doğurtulmadan ve enkarnasyondan önce de mi Tanrı-İnsan idi? Öncedir denirse, o zaman

İsâ'nın insanî tabiatının da tanrısallık tabiatı gibi ezeli olduğunu kabul etmek gerekmeyecek mi? Evet denirse, o zaman İsâ'nın Baba tarafından insan olarak doğurtulması ve enkarnasyon anlamsızlaşır. Sonradır denirse, "Tanrı-İnsan" olan İsâ, yani Oğul tanrı, zamansal bir tanrı olmaz mı? Zamansal olan Tanrı olabilir mi? Bu soruları benzer şekilde çoğaltmak mümkündür.

Roma Kilisesi'nin teslis anlayışının en çelişkili noktalarından birisi, İsâ'nın iki tabiatlı olduğu iddiasıdır. Bu çelişki doğulu Hristiyanlar Nestorius ve monofizitler tarafından fark edilmiştir; onların daha önce gördüğümüz çözüm önerilerini söz konusu Kilise sapıklık olarak nitelemiştir. Hâlbuki teslis mantığı içerisinde onların önerileri daha tutarlıdır.

Teslisçiler Tanrı'ya cevher dedikleri zaman Aristo'nun "*Ousia*" kavramını ve Baba tanrı'nın, Oğul ve Kutsal Rûh ile ortak cevherini ifade için "*Uomoousia*" kavramını kullanmadıklarına göre, Aristo'nun ve Aristocu filozofların cevher-form (şekil) konusundaki söyledikleriyle uyumlu olmaları gerekirdi. Çünkü Aristo'ya göre cevher sabit olduğundan bir cevher, sadece bir şekil alabilir, aynı anda birden fazla şekil alamaz. Bir cevher birden fazla şekil alırsa, o cevherin cevherliği değişir. Bu anlayışa göre İsâ doğumda insan tabiatı ve şekli kazanmış ise, önceki tanrılık cevher ve tabiatının bozulup, insan cevherine dönüştüğünü kabul etmek gerekecektir. Nitekim, Roma Kilisesi'nin bu çelişkisini farkedenden Nestorius, İsâ tanrı olmazdan önce insandı, tanrılaşınca sadece manevî ve ahlâkî anlamda tanrı tabiatı kazandı diyerek iki tabiatın beraberliğine karşı çıkmıştır. Diğer taraftan zaten Monofizitler de İsâ'da sadece bir tanrısallık tabiatı kabul etmişlerdir.

O halde bu konuda mantıklı olabilmek için, ya İsâ gibi diğer iki tanrının da iki tabiatlı olduklarını kabul etmek ya İsâ'nın iki ayrı tabiatı olduğu iddiasından vazgeçmek gerekecektir.

3. Tanrılar Arasında Varlıksal ve Zamansal Öncelik-Sonralık Çelişkisi

Teslisçilerin bize göre halledemediği bir önemli sorun da tanrıların birbirine olan varlıksal konumlarıdır. Her üç tanrı onlara göre ezelidir her yönden eşittir. Ancak, Baba'dan Oğul doğurtulmuştur, Baba ve

Oğul'dan da Kutsal Rûh tezahür etmiştir derler. Eğer Baba'sız Oğul Tanrı, Baba'sız ve Oğul Tanrı'sız Kutsal Rûh Tanrı, kendi başına varolmuyor veya olamıyorsa, bu Tanrılar arasında hem varlıksal hem de zamansal olarak bir öncelik ve sonralık sırası var demektir. Oğul Tanrı'yı ezeli kabul etsek bile Onun ezeliliği Baba Tanrı'nın ezeliliği kadar ezeli olmayacaktır; aynı şekilde Kutsal Rûh'un ezeliliği de ne Baba'nın ne de Oğul'un ezeliğine denk ve eşit olmayacaktır.

Böylece aralarında varlıksal olarak öncelik ve sonralık mertebesi olan üç tanrının aynı şekilde zorunlu olarak aralarında mantıksal ve zamansal öncelik-sonralık mertebesinin düşünülmesi gerekir. Böyle bir durumda da varlıksal önce olan Tanrı'ya göre varlıksal olarak sonra olan tanrıların en azından başlangıçta kuvve halde oluşları söz konusu olur ki, önce kuvve olan bir tanrının sonra fiil halde tanrı olması düşünülemez. Önceliği-sonralığı olan, mutlak anlamda ezeli olamaz. İşte bunun içindir ki, daha önce gördüğümüz gibi Yunanlı Kilise Babaları ile Latinler arasında teslis anlayışında farklar vardı. Yunanlı Kilise Babalarının teslis teolojisi –ki bugünkü Ortodoks mezhebinin temelini teşkil eder- Baba'ya öncelik tanrı ve Baba'nın üstünlüğüne vurgu yapar. Hâlbuki Latinlerin teolojisi ki bugünkü Katolik ve Protestan mezheplerin temelini oluşturur –üç tanrıyı her yönden eşit ve denk sayar ki, onların teslis anlayışı, sözünü ettiğimiz öncelik-sonralık meselesi açısından en çelişkili ve tutarsız olanıdır.

Meseleye başka bir açıdan baksak da sözünü ettiğimiz çelişki ortadan kalkmaz; hatta bu, çelişkinin varlığını doğrular. Bu da şudur: Genelde teslisçiler, Oğul tanrı, yani İsa, Tanrı'nın Hikmeti veya Söz (Logos) olarak Tanrı'da idi, aynı şekilde Kutsal Ruh Tanrı, Tanrı'nın kutsallığındaydı ve Tanrı, yani Baba Tanrı, doğurtma ve tezahür yoluyla onları şahıslar olarak var etti derler. Buna göre Oğul, Baba Tanrı'nın Söz veya Hikmet sıfatı, Kutsal Rûh da kutsiyet sıfatı olmuş oluyorlar. İşte bu açıdan, Tanrılar ortak bir cevher oluyorlar ve eş-ezeli ve eşit oluyorlar. Sonra Baba Tanrı, onları doğurtan ve tezahür yoluyla ayrı şahıslar olarak var ettiğinde üç ayrı tanrı oluyorlar.

Şimdi teslisçilere sorulabilecek birkaç soru vardır. Bunlardan en önemlisi, tanrıların üç ayrı şahıs olarak varlıksal ayrılığı ne zaman oluyor? Bu ayrılık zaman dışı ise, yani ezeli ise, üç ayrı tanrıdan

şahıs olarak nasıl bahsedilebilir? Zaman içindeyse, yukarıda işaret ettiğimiz gibi bu kez aralarına sadece varlık bakımından değil mantık ve zaman bakımından öncelik-sonralık girer ki, bu da sorun hangi şekilde ele alınırsa alınsın zorunlu olarak kaçınılmaz bir durum arz eder. Doğurtma veya tezahür yoluyla varedilmiş olanlar Baba-Tanrı gibi nasıl Tanrı oluyor? Çünkü teslisçilere göre Baba Tanrı, ne doğurtulmuştur, ne doğmuştur ne de tezahür etmiştir.

Tanrı'nın yaratmasının anlamı nedir ki! Tanrı ilim ve hikmetiyle, iradesi ve sözüyle yaratmıyor mu? Tanrı, sadece İsa'yı ve Kutsal Rûh'u değil her varlığı, her insanı böyle yaratmıyor mu?

4. Tanrılar Arasında Tanrısal Sıfatlar ve Fiiller Çelişkisi

Teslisçi Hristiyan teologları, Tanrı veya Baba Tanrı'nın özsel bir kısım sıfatları veya niteliklerinin (*attributions*) olduğunu kabul etmektedirler: Bunlar ezelilik, yaratıcılık, sâbitlik, kemâliyet, hikmet, kelâm (*Logos*), vb.

Aynı şekilde üç tanrı'nın, yani Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un her yönden eşit aynı şahıslar olduğunu söylüyorlar ve daha önce de zikrettiğimiz gibi örneğin St. Augustine: "Baba, Oğul ve Kutsal Rûh, bir Tanrı'dır; onlarda cevher ve nitelikler aynıdır"²⁶⁰ diyor.

Tanrı'nın sıfatları denince, genelde Hristiyan teologları, Baba Tanrı'nın sıfatlarını anlarlar; bunlar da yukarıda zikrettiğimiz temel sıfatlardır. Eğer Augustine ve benzer teologların dediği gibi, üç tanrı aynı ezeli sıfatlara sahipse, Baba'nın hikmeti ve Logos sıfatlarından çıktığı iddia edilen, ister üfleme isterse doğurtma, ister tezahür, hangi yolla olursa olsun, Oğul tanrı İsa'nın ve Kutsal Rûh tanrının Baba Tanrı'dan çıkmaması gerekir; ezelden itibaren birinin varlığı diğerine bağlı olmayan ayrı üç tanrının varolduğu kabul edilmelidir. Aynı cevhere ve aynı niteliklere sahip iseler, Baba Tanrı'nın diğer iki tanrının varlığına neden olmaması gerekir. Teslisçiler aksine söylediklerine göre bu açık bir çelişkidir.

Diğer taraftan, Tanrı'nın fiilleri konusunda da aynı çelişkiler vardır. Özellikle klasik Hristiyan teologları tanrıların fikirleri konusunda adeta bir iş bölümü yaparlar; örneğin Yaratma Baba tanrı'ya

aittir; rahmet, sevgi ve acıma gibi şeyler İsa'ya aittir; insan fiillerini yönlendirme ve ilham etme Kutsal Rüh'a aittir. Eğer iddia edildiği gibi üç tanrı aynı sıfatlara sahipse, böyle bir iş bölümünün anlamı nedir? Örneğin sıfatlar aynı ise, İsa'nın ve Kutsal Rüh'un da Baba gibi yaratıcı olması gerekmez mi?

İşte bu çelişkileri gören Swinburne gibi bazı çağdaş teologlar ve Hıristiyan filozofları tanrılar arası iş bölümü yerine adına kolektiflik dedikleri iş birliği fikrini dile getirmektedirler.²⁶¹ Bununla, üç tanrı arasında öyle bir uyum ve ahenk vardır ki üçü aralarında zıtlık ve ayrılık olmaksızın her işi beraberce yaparlar denilmek istenmektedir. Ancak bu anlayış sorunu çözüp çelişkiyi ortadan kaldırmıyor; çünkü, bir işin yapılmasında iddia edildiği gibi bir uyum olsa da, işin yapılmasına karar verme isteminin ve iradesinin önceliği veya eş-zamanlılığı sorusu ortaya çıkmaktadır.

Bir işin yapılması isteminin önceliği bir tanrıya aitse, o zaman üç tanrının aynı nitelik ve iradeye sahip olmadığı söylenebilir; bu da tanrılar arasında nitelik farklılığını ortaya çıkarır. Eğer istemin eş-zamanlı olduğu söylenir ise, o zaman üç tanrının gayri-şahsilikleri söz konusu olur ki, böylece üç ayrı şahıs tanrıdan bahsetmek anlamsız hale gelir. Dolayısıyla nasıl yorumlanırsa yorumlansın teslisin tanrısal sıfatlar ve fiiller öğretisi kendi içerisinde çelişkili bir öğretilerdir.

5. İki Tabiatlı İsa'da Tanrılık Çelişkisi

Teslisçiler, daha önce sıkça ifade edildiği gibi İsa'nın birisi Baba Tanrı'dan olan tanrısal tabiatı ve diğeri annesi Meryem'den olan insanî tabiatı olduğunu iddia ederek onun iki tabiatlı olduğuna inanırlar; yani İsa, tanrılık tabiatı ile tam bir tanrıdır ve insanlık tabiatı ile tam bir insandır derler.

Velev ki, teslisçiler bu iki tabiatın birbirinden ayrılmaz bir biçimde İsa'da var ve birleşmiş olduğunu söyleseler de, hangi tabiatı ile İsa gerçekten tanrıdır diye sormak gerekir. Şüphesiz onlar her iki tabiatıyla da tanrı diyeceklerdir, çünkü böyle kabul ederler. İsa annesinden olan insanlık tabiatı ile de tanrı ise ve Hz. Meryem'in de diğer bütün insanlarda ortak olan bir insanî tabiatı varsa, o zaman

261 Swinburne (R.), *age.*, bkz. 3. bölüm.

teslisçiler sadece İsa'nın değil başta Hz. Meryem olmak üzere her insanın tanrı olduğunu kabul etmeleri gerekecektir ya da İsa'nın sadece Baba tanrıdan olan tanrılık tabiatıyla tanrı olduğunu söylemeleri gerekecektir. Aksi halde İsa'nın her iki tabiatıyla tanrı oluşu ve tanrıda insanî tabiatın oluşu çok açık mantıksal bir çelişkidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, zaten bu çelişkiyi sezmiş olan başta monofizitler ve nestoriler olmak üzere diğer teslisçiler İsa'nın tanrılığından önce ve sonraki durumunda sadece tek tabiatlı olduğunu savunmuşlardır. Ancak Roma (Batı) Kilisesi, onlara sapık demiştir.

6. İki Tabiatlı İsa ile Baba Tanrı ve Kutsal Rûh Tanrı Çelişkisi

Teslisçi Hristiyanlar her üç tanrıyı da her yönden eşit ve aynı cevherden saydıklarına göre, İsa'yı birisi insanî -ki bunu annesi Hz. Meryem'den enkarnasyon yoluyla kazanıyor- diğeri ilâhî -ki bunu Baba Tanrı'dan kazanıyor- iki tabiatının olduğunu iddia ettiklerine göre, her üç tanrının eşit ve aynı cevherden olabilmesi için Baba ve Kutsal Rûh tanrıların da Oğul tanrı gibi iki tabiatlı, yani onların da insanî tabiatlara sahip olmaları gerekmez mi? Elbette ki teslisçiler buna hayır diyeceklerdir. Ancak bu durumda ya tanrıların aynı bir cevherden ve her yönden eşit olmadıkları söylenemez ya da İsa'nın iki tabiatlı olduğu iddiası doğru olmaz.

Bu çelişkiden olmalıdır ki, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Doketizm ve benzer mezhepler örneğin, İsa'nın gerçek bir bedeni olmadığını, bedeninin bir hayaletten ibaret olduğu görüşünü savunmak durumunda kalmışlardır.

Ayrıca İsa'nın iki tabiatlı olduğu çelişkisi Hristiyan teoloji tarihinde başka birçok çelişkili tartışmaları da gündeme getirmiştir. Bunlardan birisi ölümle İsa'nın bedeninin ne olduğu tartışmasıdır: İsa çarınıhta öldükten sonra mezara konuyor, üç gün sonra diriliyor; dirildiğinde ve sonra göğe yükseldiğinde toprakta kalan bedeninin -ki dirilmesinin ruhen olduğu çoğunlukla kabul edilmektedir- çürüyüp çürümediği sorun olmuştur. Monofizitlerden örneğin Severus ve Eutyches çürümüştür derken, Bodrumlu Julius (öl. 518) bozulmadığını iddia etmiştir. Bunun için Bodrumlu Julius'a ve onun gibi düşünenlere "*aphthartodoketai*" denir.

7. Teslisçi İnanç ve Tapınmada Teslis Çelişkisi

Bilindiği gibi teslis dogması, bugünkü teslisçi Hristiyanların anladıkları şekliyle uzun sürede oluşmuş inançtır. Bazı önemli noktaları tekrar hatırlayalım:

Açık ve resmî olarak İsa'nın tanrılığı, 325 İznik Konsili'nde ve 381 İstanbul Konsili'nde Kutsal Rûh'un tanrılığı karara bağlanıyor. 431 Efes ve 451 Kadıköy Konsillerinde İsa'nın biri beşerî ve diğeri iki tabiatlı oluşu tartışılmış ve sonuçta iki tabiatlı oluşuna karar verilmiştir. Kutsal Rûh'un İsa'dan da oluşu, yani "Filioque" meselesi 447 ve 589 yıllarında Toledo'da düzenlenen konsillerde gündeme gelmiştir ve İstanbul Konsili amentüsüne eklenmiştir. Bu konsillerde Roma Kilisesi'nin aldığı kararları kabul etmeyen Ariyüsçüler, monofizitler ve Nestoriler bir tarafa, bizzat Roma Kilisesine bağlı Hristiyanların Tanrı'ya imanlarının durumu nedir?

Çünkü Kutsal Rûh'un tanrılığın Tertullian gibi bazı daha önceki Kilise Babaları iddia etmiş ise de birçok Hristiyan 381 tarihinden önce örneğin henüz Kutsal Rûh'u tanrı kabul etmiyorlardı veya 431 ve 451 tarihlerinden önce Hristiyanlar İsa'nın iki tabiatlı olduğuna ve 589 yılından önce Kutsal Rûh'un İsa'dan da olduğuna inanmıyorlardı. Bu durumda bu tarihlerden önceki Roma Kilisesine bağlı hal-~~h~~ın imanları ya kâmil değildi ya da örneğin monofizitlere İsa'nın iki tabiatlı oluşunu kabul etmedikleri için sapık dediklerine göre- sapık mı denecektir? Şüphesiz biz Hristiyan teologları adına yargıda bulunacak değiliz. Bizim burada da söylemek istediğimiz sadece teslis gibi sürekli bir devinim geçiren bir inanç dogmasının bu tabiatından dolayı çelişkili ve sorunsal olduğuna işaret etmektir.

Diğer taraftan, üç tanrı teslisçilere göre her yönden eşit ise, tapınmada ve âyinlerde her üç tanrıya birlikte mi tapınılmalıdır, yoksa sadece birisine veya ikisine tapınmak yeterli olabilir mi? Eğer üç tanrı her yönden eşit ise ve bir ise, örneğin sadece Baba tanrıya tapınmak yeterli olabilmelidir; ancak teslisçi Hristiyanlar her üç tanrıya tapınmak gerektiğine inanırlar; örneğin vaftiz, Matta 28:19. Söze uyarak: "*Baba'nın, Oğul'un ve Kutsal Rûh'un adına*" diyerek yapılır. Bu da bize teslisin aslında üçtanrıçılıktan (*tritheism*) çok farklı bir inanç olmadığını göstermektedir.

8. Tanrılık ile Tanrılar Çelişkisi

Teslis dogmasının ortaya çıkardığı çözümü imkânsız görünen en büyük sorun ise, Tanrılık ve üç tanrı meselesidir. Tanrılık kime aittir? Eğer Tanrılık, tümel veya tikel bir kavram ise, ya gerçekliği yoktur ya da vardır. Gerçekliği yoksa geriye üç tanrı kalıyor; bu zamanda ya tanrılıktan bahsedilemez ya da tanrılığı üç tanrıdan birisine ait olduğu söylenebilir.

Gerçekliği varsa, Tanrılık, üç tanrının yanında dördüncü bir tanrı vardır denmelidir. Genelde teslisçiler bir tanrılıktan söz ederler; fakat daha önce bahsettiğimiz dörttanrıcılığı savunanlar gibi, dört tanrıdan söz etmezler. Zira onlar tanrılığı, Baba tanrı'da görürler. Fakat sorun çözülmüş olmaz.

Zira, bir taraftan tanrılık Baba'ya aittir deyip diğer taraftan Baba tanrı özel bir şahıs (*persona*) ve cevhersel varolan (*hypostaseis*) demek birlikte düşünülürse, üç tanrıdan değil yine dört tanrıdan bahsediliyor demektir: Tanrısallığın kaynağı olan bir tanrısallık cevher ve onun tezahürleri olan Baba, Oğul ve Kutsal Rûh olarak üç tanrı. Bütün teslis dogması tarihinde açık veya gizli bu yönelim vardır. Ünlü teolog Thomas Aquinas bu yönelimle mücadele etti ve meseleyi bir kaide olarak şu şekilde vaz etti: "Baba, hem bütün tanrısallığın hem de üç tanrının kaynağıdır."

Fakat Thomas Aquinas'ın bu formülü sorunu çözmiyor. Çünkü bu sefer Baba tanrının babalığı sorunu ortaya çıkıyor. Bilindiği gibi teslisçilere göre Tanrı, İsa Oğul tanrıyı doğurtma veya üfleme yoluyla ortaya çıkartmakla Baba oluyor. O halde Tanrı, Baba olmazdan önce Baba değildi.

Diğer taraftan teslisçiler, İsa'nın enkarnasyon yoluyla tarihi bir şahıs olarak ve Kutsal Rûh'un tezahüründen önce, hem İsa'nın hem de Kutsal Rûh'un Tanrı'da ezeli olarak varolduğundan bahisle bir aşkın tesliden, bir de İsa'nın Kutsal Rûh'un ayrı şahıslar olarak ortaya çıkmasından sonraki içkin tesliden bahsederler. Birinci tesliste, yani aşkın ve ezeli tesliste henüz şahıslar ayrı varlık değildiyse, gerçek bir tesliden yani her üçünün de tanrılığından nasıl bahsedilebilir? Eğer aynı şekilde içkin teslise göre, Baba tanrı, diğer iki

tanrıyı sonradan aynı şahıs ve varolan olarak var etmiş ise, bunların üçünün eşitliğinden nasıl bahsedilebilir? Tanrı yaratılmamış ise, Oğul Tanrı doğurtma yoluyla yaratılmış ve Kutsal Rûh da tezahür yoluyla varolmuş ise ve her üçü de tanrı ise, bu sefer hem üçünün her yönden eşit tanrılığından bahsedilebilir mi? Bahsedilirse, teslis tutarlı bir dogma olmaz; bahsedilemez ise, teslis içeriği ve anlamı olmayan bir inanç olur.

Meseleyi daha başka bir şekilde ele alacak olursak, tesliste şahıs ve varolan olarak üç unsur ve üçü de tanrı olduğuna göre, Tanrılık da gerçekte Baba'ya ait ise, diğer iki tanrı hakikatte tanrı olmamış olur. Oğul'un ve Kutsal Rûh'un da gerçek tanrılar olduğu söylenirse, bu sefer teslis kaçınılmaz olarak üçtanrıcılığa dönüşür. Daha önce de gördüğümüz gibi Orta Çağ'da Aristo mantığı ve cedeliyle teslisi anlamaya çalışanlar teslisi üçtanrıcılık olarak anlamışlardır.

9. Oğul Tanrı ile Kutsal Rûh Tanrı Çelişkisi

Bilindiği gibi Kutsal Rûh'un teslisçiler tarafından tanrı kabul edilişi, Oğul'un tanrı kabul edilışinden zaman bakımından 56 yıl sonradır. Daha önce gördüğümüz gibi teslis dogması zaten tarihî süreçte oluşmuş bir inançtır. Konunun tarihi sorununa değinecek değiliz. Burada konuyla ilgili çok yönlü bir çelişkiyi ortaya koymaya çalışacağız. Bu çelişki özellikle Latinlerin (yani bugünkü Katolikler, Protestanların ve Anglikanların) teslis anlayışında vardır. Hatırlayalım bu anlayışa göre Kutsal Rûh, hem Baba'dan hem de Oğul'dan (*Filique*) tezahür ediyor, Kutsal Rûh'un buradan çıkışı, üfleme (*spiratio*) yoluyla; fakat Oğul'dan nasıl çıktığı belli değildir; bu konuda açık-seçik bir açıklamaları yoktur. Kutsal Rûh, Baba'nın tanrısallık Rûh'unun üflenmesi ise ve Oğul tanrıdan olması da üfleme ise, bu sefer şu sorunlar ortaya çıkar: Oğul Tanrı, Kutsal Rûh'un çıkışı için Baba tanrının ruhunu mu üfledi, yoksa kendi ruhunu mu üfledi? Oğul tanrının Ruhu, Baba tanrının ruhunun aynı mıdır yoksa onunkinden farklı mıdır?

Eğer Oğul tanrının ruhu Baba'ninkinden farklı değilse ve kendi ruhundan üflemeyle Baba'nın ruhunu üflemiş ise, Baba tek başına Kutsal Rûh'u var etmeye yeterli değil midir? sorusu ortaya çıkar. Ayrıca Kutsal Rûh'un Baba'dan ayrı bir şahıs olması nasıl izah edi-

lebilir? Eğer Oğul tanrının kendi ruhu, Babaninkinden farklı ise, bu sefer Kutsal Rûh'un iki ayrı ruhu vardır demek olur.

Diğer taraftan aynı teslis anlayışına göre, Oğul tanrının Hz. Mer-yem tarafından doğurulması için onun rahmine Oğul'u ilka eden Kutsal Rûh'tur ve Oğul tanrı doğurulmakla insanî ikinci tabiatını kazanıyor. Bu durumda nasıl oluyor da, özellikle de Oğul tanrı ve Kutsal Rûh tanrı her yönden eşit, ezeli olabiliyorlar ve aynı niteliklere sahip olabiliyorlar? Öyle ise, Kutsal Rûh'un da birisi insanî ve diğeri tanrısal iki tabiata sahip olması gerekmez mi?

Bütün bu soru ve çelişkilere teslisçiler nasıl insanlar beden ve rûh olma yani insan olma bakımından aynı fakat ayrı şahıslar ise, üç tanrı da aynı şekildedir şeklinde bir cevap verirlerse, o zaman onlara şu cevap verilir. Bütün insanlar insan olma bakımından aynıdır; fakat aynı değil birçok nitelik, özellik, zaman ve mekân bakımından farklı şahıslardır denir. Eğer üç tanrının aynı değil de öyle farklı şahıslar olabileceği kabul edilebiliyorsa, bu sefer teslis farklı bir anlam kazanmış olur.

10. Tanrılıkta Eksiklik veya Farklılık Çelişkisi

Teslis dogmasından ve teslisçilerin bu dogmayı izahlarından ortaya çıkan önemli sorunlar ve çelişkilerden bir tanesi de, daha önce *Scutum Fidei*'den bahsederken belirttiğimiz gibi, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh tanrıları yanında bir de Tanrı'dan bahsetmeleridir. Bu üç tanrının yanında bir de Tanrı veya tanrılıktan bahsetmek, ister istemez tanrılarda veya tanrılıkta bir eksikliğin veya fazlalığın olup olmadığı sorunu ortaya çıkarmaktadır.

Hatırlanacağı gibi Yunanlı Kilise Babaları ve daha sonra onların takipçisi olan teslisçiler, üç tanrıdan Baba tanrının tanrılığına bir öncelik ve üstünlük verirler; buna karşılık Latin Kilise Babaları her üç tanrıyı her yönden eşit ve denk sayarlar. Her ne olursa olsun, aşağıda dile getirmeye çalıştığımız çelişkinin her iki anlayış için de geçerli olduğunu düşünüyoruz.

Eğer Baba, Oğul ve Kutsal Rûh olarak her üç tanrı, sonuçta denk ve eşit tanrı iseler, o zaman ayrıca bir de Tanrı'dan bahsedilmeye niçin ihtiyaç olsun? Aslında teslisçiler bunu üç tanrının ve tanrılık-

larının birliğini (*monoteizm*) savunabilmek ve böylece teslisin üçtanrıcılık olarak anlaşılmasını önlemek için ayrıca bir de Tanrı ve O'nun tanrılığından söz etmektedirler. Şimdi bu durumda da ister istemez şu ihtimaller üzerinde düşünmek gerekir: Ya üç tanrının her birisinin tanrılığı mükemmel değil veya en az bir yönden eksiktir diye düşüneceğiz ve ancak üçünün tanrılığı, Tanrı ve O'nun "Tanrılık"ında birleşince mükemmel tanrılık oluşur diyeceğiz -bu şekilde bir akıl yürütmenin aslında dayanağı da vardır, zira teslisçilerin çoğu daha önce de gördüğümüz gibi tanrısal fiiller konusunda tanrılar arasında bir iş bölümünün varlığını düşünürler- ya da üç tanrının her biri, teslisçilerin dediği gibi "tam tanrı" ise, üçünün birlikte oluşturduğu "Tanrılığı" sadece teolojik spekülasyonun ortaya çıkardığı bir fazlalık olarak göreceğiz. Üçtanrı ve onların tanrılıkları ile Tanrı ve O'nun tanrılığı büyük bir çelişki arz etmektedir.

Meseleye özellikle Yunanlı Kilise Babalarının teslis anlayışı açısından bakarak, Baba Tanrı'nın varlığı ve tanrılığı, Oğul ve Kutsal Rûh tanrılara göre önce ve üstünse, tanrılığın temeli Baba tanrıya aittir, kaçınılmaz olarak zaten Baba tanrının tanrılığı, diğer iki tanrının tanrılığından en azından keyfiyetsel olarak daha fazladır denecektir; buna karşılık Oğul ve Kutsal Rûh tanrılarının tanrılıklarının eksik olduğu kabul edilecektir.

Bu durum karşısında da monarşiyenistlerin yaptıkları gibi biraz daha akıl yürütülecek olunursa, tevhide veya nominalist teslisçiliğe doğru yol alınır veya bazı Hristiyanların yaptığı gibi ister istemez üçtanrıcılık veya dörttanrıcılığa gidilir.

1.1. Tanrının "Yücelik" ve "Aşağılık" Şeklindeki Varlıksal Konumu Çelişkisi

Daha önce de belirttiğimiz gibi Katolik ve Ortodoks teslis anlayışına göre, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh tanrılar her yönden birbirine denk ve eşittir. Bu anlayış, hem Kutsal metinlerle hem de bazı erken devir teologların teslis anlayışlarıyla çelişkilidir.

Yuhanna İncilinde İsa'nın "*Baba benden büyüktür*"²⁶² şeklindeki sözü açıkça Baba tanrı'nın Oğul tanrı'dan daha büyük ve yüce oldu-

ğunu, aralarında denkliğin olmadığını göstermektedir. Teslis dogması, I. Korinoslulara Mektup'un şu cümlesiyle de çelişki arz etmektedir: *"Ve her şey onu (Baba'ya) tâbi kılınca, o zaman Oğul da her şeyi kendisine tâbi kılana tâbi olacaktır..."*²⁶³ Görüldüğü gibi burada da Oğul, Baba'ya tâbi olmakla varlık mertebesi açısından daha aşağı bir mertebede olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca teslis dogması, teslis kelimesini ilk defa kullanan ve söz konusu dogmanın oluşumunda büyük çabası olan Tertullianus'un görüşüyle de çelişmektedir. Tertullianus, yukarıda zikrettiğimiz iki kutsal metinden başka, Tevrat'ın Mezmurlar 8:5-6 cümlelerini de delil getirerek; *"Öyleyse Baba, Oğul'dan farklı ve daha büyük biridir"* demektedir. Böylece Oğul'un Baba'dan daha aşağı düzeyde olduğunu kabul etmekle üç tanrı arasındaki denklik ve eşitlik görüşünü kabul etmemiştir.

Yahova Şahitleri gibi bazı Hristiyan mezhepleri tarafından da hem Hristiyanlığa teslis dogması fikrini soktuğu hem de tanrılar arasında farklılık olduğunu söylemesinden dolayı eleştirilmiştir: *"Tertullianus, Üçleme doktrininin, sınırlı ve kusurlu yanlarına rağmen, daha sonra İznik Konsilinde kabul edilen öğretinin çatısını oluşturacak formüle sokabildi. Böylece Tertullianus'un bulduğu formül -tek tanrısız özü paylaşan üç kişilik dogma- Hristiyan âleminde dinsel bir yanlışın yaygınlaşmasında başrolü oynadı."*²⁶⁴

12. Teslis'in Olumsuzlanması

Hristiyanlığı akide açısından bozdu diye sadece Tertullianus'a kızmaya gerek yok ki, kızılacak ise önce kutsal metinlere kızmamız gerekir. Çünkü teslis doktrinine göre üç tanrı denk ve eşittir deniyor. Yukarıda zikrettiğimiz kutsal metin cümleleriyle çeliştiği gibi, Pavlus'un İbranilere Mektup'unda ki şu cümlesiyle çelişmektedir:

*Meleklerden mertebe bakımından biraz aşağı bulunan İsa'yı, ölüm acısı sebebiyle Tanrı'nın inayetiyle her insan için ölümlü tatsın diye, izzet ve hürmet tacı giyebilmiş olarak görüyoruz..."*²⁶⁵

263 I. Korintoslulara Mektup, 15:28.

264 "Tertullianus'un Paradoksları", *Gözcü Kulesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 10. 15 Mayıs 2002, s.31.

265 İbranilere Mektup, 2:9.

Bu sadece çelişki değildir; teslis doktrinin aslında olumsuz kılınması (nefîl)'dir. Çünkü bu cümle, bırakınız İsâ'nın Tanrı'ya denk veya O'ndan aşağı olmasını, İsâ'nın meleklerden bile aşağı olduğunu bildiriyor. Dolayısıyla meleklerden mertebe bakımından aşağı olduğu söylenen İsâ, nasıl teslisin ikinci tanrısı olabilir?

Sonuç olarak bize göre, bu bölümün başından sonuna kadar göstermeye çalıştığımız gibi, teslis dogması hem kendi içerisinde tutarsız ve çelişkili, hem de akıl ve mantık ilkelerine aykırı bir inançtır.

İKİNCİ KISIM

TESLİSİN BASİT DİLLE ANLATIMI

Bu ikinci kısımda teslis dogmasını halkın genelinin anlayabilmesi için, birinci kısımda söylediklerimizi daha basit bir dille özetini yapmak istiyoruz. Bu anlamı, sorulu-cevaplı yapmayı uygun bulduk. Bu kısımda, birinci kısımda olduğu gibi kaynaklara, referanslara ve dipnotlara yer verilmeyecektir.

1. Teslisin Kelime Anlamı Nedir?

Teslis kelimesi Arapça bir kelime olup anlamı “üçlemek” demektir. Fakat deyim olarak Nesturilik ve Monofizitçilik gibi Hristiyan mezhepleri ile bugünkü Katolik, Ortodoks ve Protestan mezhep ve Kiliselerine bağlı Hristiyanların inançlarının ortak ismidir.

2. Üç Tanrı İnancı Olarak Teslis Nedir?

Teslisçi Hristiyanlar üç tanrının varlığına inanırlar. Bu tanrılar; Baba Tanrı (Tanrı), Oğul Tanrı (İsâ), Kutsal Rûh Tanrı. Sırasıyla, birinci tanrı, Baba'dır; ikinci tanrı, İsâ'dır; üçüncü tanrı, Kutsal Rûh'tur.

Tanrı, İsâ'yı doğurtmakla Baba tanrı olmuştur; İsâ da Oğul tanrı olmuştur. Hem Baba, hem Oğul tanrılardan üflenmek yoluyla Kutsal Rûh tanrı çıkmıştır. Bunlar ezelde olmuştur. Yani başka bir ifadeyle teslis yaratılıştan önce ezelden beri vardır; Oğul tanrı İsâ yaratılışa vesile olmuştur. Sonra, İsâ tanrı, Kutsal Rûh tanrı aracılığıyla Hz. Meryem'e ilka edilmiş ve İsâ tanrı bu sefer bedenleşerek (*enkarnasyon*) insan olarak görünmüştür.

Oğul tanrı, Baba tanrının kelâmı, gücü ve hikmetidir. Kutsal Rûh ise, Baba tanrının ruhundandır.

Üç tanrının aynı tek bir cevheri vardır. Yani Oğul ve Kutsal Rûh tanrılar, Baba tanrının cevherindendirler. Nitelikleri veya sıfatları da aynıdır. Ancak her birisi ayrı ayrı şahıslar ve varlıklardır. Teslis kısaca, “Bir cevher, üç şahıs” deyişiyle ifade edilir.

3. Üç Tanrı Bir Tanrı mı Yoksa Üç Ayrı Tanrı mıdır?

Teslise inanan Hristiyanlara göre, bu üç tanrı cevher (öz) olarak birdir fakat şahıs olarak ayrı ayrı üç tanrıdır; aynı ortak bir özü paylaştıkları için üçü birlikte bir tanrı oluyor. Baba Tanrı'nın Oğlu vardır, fakat Baba bizzat Oğul değildir. Oğul Tanrı'nın babası vardır, fakat bizzat kendisi Baba değildir. Kutsal Rûh hem Baba'dandır ve hem Oğul'dandır; fakat kendisi bizzat ne Baba'dır ne de Oğul'dur. Baba tanrı, yaratılmamış ve doğurulmamıştır. Oğul Tanrı, İsâ, yaratılmamış fakat doğurulmuş ve doğurtulmuştur. Kutsal Rûh, hem Baba'dan hem Oğul'dan tezahür etmiştir.

Hristiyanların "Tanrı" budur demekle, üç tanrının tanrılıkta bir olmasını kasederler; yoksa her üç tanrı şahıs olarak ayrı birer tanrıdır. O halde onlara göre Tanrı'nın bir olmasının anlamı tevhid demek değildir.

4. Üç Tanrı Her Yönden Eşit midir?

Teslisçi Hristiyanlara göre, bu üç tanrı her yönden eşittir. Hepsi ezelidir, hepsi aynı niteliklere sahiptir.

5. Hz. İsâ, İnsan ve Peygamber Değil de Bir Tanrı mıdır?

İsâ, teslisçi Hristiyanlara göre tanrıdır; üç tanrıdan ikincisidir. İsâ'nın iki doğası (tabiatı) vardır derler: Birincisi, Babadan gelen tanrısal doğasıdır; ikincisi, annesi Meryem'den gelen insanî doğasıdır. Fakat İsâ, Hristiyanlara göre ne bir insandır ne de bir peygamberdir; bizzat tanrıdır. Hristiyanlarda peygamber kavramı vardır, fakat anlamı değişiktir. Hristiyanlara göre peygamber, doğrudan Allah'ın insanlara vahiy göndermek için görevlendirdiği kimseler değildir; onlar, Hz. İsâ'nın havârilere, kutsal metin yazarlarına, bizdeki veli denen insanlar gibi insanlara peygamber derler.

6. İsâ'nın İnsanî ve Tanrısal

İki Tabiata Sahip Olması Ne Demektir?

İsâ, tanrının hikmeti ve kelâmı olarak ezelden vardı. Onun bu ezeli varlığı tanrısal yönünü oluşturur. Kutsal Rûh, annesi Bakire Meryem'in rahmine ilka edince, İsâ tanrı ete-kemiğe bürünerek (en-

kamasyon) insan olarak doğdu ve annesinden de böylece insanlık tabiatı almıştır. Doğurulmuş İsa, insanî tabiatı olmasına rağmen insan değil, tanrıdır.

7. Hz. İsa'yı

Sadece İnsan Kabul Eden Hristiyanlar Var mıdır?

Evet vardır. Teslisi kabul etmeyen ve tenkit eden Hristiyanlar ve mezhepler Hz. İsa'yı insan kabul ederler. Örneğin Ebiyonitler, Theodotus ve ona bağlı Theodotçular, Aryüs ve ona bağlı Aryüsçüler, Samosatalı Paul ve ona bağlı Paulcular, Artemon ve ona bağlı Artemoncular, Photinus ve ona bağlı Photinciler vb.

8. Hristiyanlar Bir Tanrı'ya mı Taparlar Üç Tanrıya mı?

Teslisçi Hristiyanlar Baba tanrı, Oğul tanrı ve Kutsal Rüh tanrıya birlikte ve beraberce taparlar ve üçünü birden kutsarlar. Dolayısıyla gerçekte ve pratikte üç tanrıya taparlar.

9. Bütün Hristiyanlar Teslis İnancına mı Sahiptirler?

Hız. İsa'nın teslis değil tevhid inancını öğrettiği kesindir. İşte bu yüzden Hz. İsa zamanındaki ve ilk yüzyıldaki Hristiyanlarda da teslis inancı yoktur; aksine tevhid inancı vardır. Örneğin Ebiyonitler denen ilk Hristiyan mezhebi ve cemaati, Hz. İsa'nın bizim gibi bir insan ve bir peygamber olduğuna inanıyorlardı. Kısaca tarih boyunca bütün Hristiyanlar teslise inanmamışlardır; teslise inananlar gibi inanmayan Hristiyanlar da vardır. Hatta bugün kendilerine "Ünitariyanistler" denen Hristiyanlar vardır; bunlar teslise inanmazlar; tevhide yakın bir inanca sahiptirler; yani Tanrı tektir derler ve İsa'ya Tanrı değil, bir peygamber olarak bakarlar.

10. Hristiyan Kutsal Yazılarında Teslis Var mıdır?

Hiçbir kutsal metinde, ne teslis kelimesi vardır ne de bugün teslisçi Hristiyanların inandığı şekliyle bir teslis inancı vardır. Hristiyanlar da bunu böyle kabul ederler; ancak kutsal metinlerde teslis dogmasının fikri malzemesi, yani teslisin dayandığı ifadeler ve sözcükler vardır derler.

11. Kutsal Yazılarda Teslise

Temel Teşkil Eden İfadeler Nelerdir?

Roma Kilisesi'nin 4. yüzyıldan itibaren sahih kabul ettiği bugünkü Matta, Markos, Luka ve Yuhanna yazıları ile Pavlus'un Mektuplarında, Tanrı'ya "Baba", İsa'ya "Tanrı Oğlu", Cebrail'e "Kutsal Ruh" denmektedir. Ancak, buna rağmen doğrudan doğruya İsa'nın ve Kutsal Ruh'un tanrı olduklarını gösteren ifadeler yoktur.

12. Teslise Temel Teşkil Eden Bu İfadelerin

Kutsal Metinlere Sonradan Sokulma İhtimali Var mıdır?

Vardır. Doğrudan "İncil" denen dört kutsal yazı, Hz. İsa'dan en erken 70-90 sene sonra yazılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Hz. İsa'nın görüp onayladığı yazılar değildirler. Geçmişte bazı Hristiyan bilginler veya mezhepler bu dört kutsal yazının hepsini sahih ve kutsal kabul etmemiştir.

Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kutsal yazılarının en eski el yazma nüshalarını karşılaştıran kutsal yazı tarihçileri onlarda bugünkü basılı metinler arasında önemli farklılıkların olduğunu söylemektedirler. Örneğin Markos yazısının ilk cümlesindeki İsa için "Tanrı Oğlu" ifadesi bu yazının en eski el yazması nüshalarında yoktur; aynı şekilde, Yuhanna yazısının Logos kelimesinin geçtiği birinci kısmın ilk 15-20 cümlesi bu yazının en eski nüshalarının bazılarında yoktur. Dolayısıyla teslise dayanak gösterilen böyle ifadelerin kutsal yazılara sonradan ilave edildiği ihtimali söz konusudur.

13. Teslise Dayanak Teşkil Eden İfadeler

Farklı Anlaşılabilir mi?

Teslise dayanak gösterilen "Baba Tanrı", "Tanrı Oğlu İsa" ve "Kutsal Ruh" gibi ifadelerin kutsal metinlere sonradan ilave edilmiş olabileceklerini düşünmeksizin bunları kutsal yazıların yazarlarının kendi ifadeleri olduğunu farz ederek, onlardan teslisin dışında başka mânâlar çıkarılamaz mı?

Teslisçi Hristiyanlar bu ifadeleri harfî ve lafzî anlamlarına alarak onları teslise dayanak gösteriyorlar. Ancak onları mecazî anlamlarda kullanılmış olabileceğini de düşünmek mümkündür; hatta şöyle anlamak daha doğrudur. Çünkü birinci olarak, bu kutsal metin

yazarları Musevî kökenlidirler ve yazılarındaki Hz. İsa'ya has anlatımların dışındaki kısımlar Tevrat'tan cümle cümle veya mânâ olarak aktarımlarla doludurlar. Tevrat'ta da Tanrı'ya "Baba", insanlara ve Hz. Âdem gibi bazı peygamberlere "Tanrı'nın Oğlu" gibi ifadeler vardır. Yahudiler bu ifadeleri hep mecazî olarak kabul etmişler ve onlardan hiçbir zaman teslis gibi bir inanç oluşturmamışlardır. İkinci olarak, teslise inanmayan ünitariyanist Hristiyanlar bu ifadelere mecazî olarak bakmışlardır. Dolayısıyla örneğin İsa için kullanılan "Tanrı'nın Oğlu" ifadesi hakikî anlamda Hz. İsa'nın Tanrı'nın Oğlu ve Tanrı olduğunu göstermez; bunlar Hz. İsa'nın bir peygamber olarak Tanrı'ya manen yakınlığını dile getiren mecazî ifadelerdir.

14. Teslise Dayanak Gösterilen İfadelerin Olmadığı İnciller veya Kutsal Metinler Var mıdır?

Hiç şüphesiz, bugünkü dört İncil ve onlara ekli kutsal yazıların dışında büyüklü küçüklü birçok İncil ve kutsal yazı vardır; örneğin Yaküp İncili, Thomas İncili, Petrus İncili, İbrani İncili, Barnaba İncili, Yahuda İncili gibi. Bu kutsal yazıların bazılarında teslise dayanak gösterilen ifadeler ya hiç yoktur ya da olanlarda da mecazî anlamlarda kullanıldıkları açıktır. Ancak teslis inancını benimsemiş Roma Kilisesi, bu İncilleri teslis inancı içermediklerinden dolayı sahih saymamıştır.

16. Teslis Kelimesi ve Dogması Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır?

Teslis (*trinitas*) kelimesi, 2. yüzyılın ortalarına doğru kullanılmaya başlamıştır; bu kelimeyi ilk kullanan Tertullian (160-225) adlı bir kilise babasıdır. Teslisin bir inanç dogması olarak Roma Kilisesi tarafından resmen kabulü 325 yılında İznik'te yapılan Konsil'de olmuştur. Dolayısıyla 2. yüzyılın sonuyla 3. yüzyılda teslis bir dogma olarak Kilise Babaları denen bazı Hristiyan bilginlerince oluşturulmaya başlanmıştır.

17. Hz. İsa Ne Zaman Tanrı Kabul Edilmiştir?

Hız. İsa'nın tanrı olduğu iddiası, bazı savunmacı Kilise Babaları tarafından 2. yüzyılın ortalarına doğru gündeme getirilmiştir. Ancak Roma Kilisesi, teslisin ikinci unsuru olarak İsa'nın tanrı olduğunu, 325 İznik Konsili'nde resmen kabul etmiştir.

18. Kutsal Rûh Ne Zaman Tanrı Kabul Edilmiştir?

Kutsal Rûh'un üçüncü tanrı olarak kabulü, 381 yılında yapılan İstanbul Konsili'nde karara bağlanmıştır.

19. Tanrıların İşlevi ve İşleri Nedir?

Üç tane tanrının varlığına inanılınca ister istemez hangi tanrı ne iş yapar ve işlevleri nelerdir? gibi sorular akla gelmektedir. Nitekim teslisçiler de böyle sorularla karşılaşmışlardır. Bu sorulara farklı cevaplar verdikleri görülmektedir.

Başlangıçta, Yunanlı Kilise Babaları tanrısal irade esasen Baba tanrıya aittir demekle birlikte, örneğin yaratma gibi bir işi, önce Baba tanrı irade eder, fakat yaratma fiilini veya herhangi bir işi her üç tanrının birlikte yaptığını düşünmüşlerdir. Latin Kilise Babaları ise, tanrılar arasında bir iş bölümü olduğu fikrinde olmuşlardır; dolayısıyla üç tanrının her birisinin ayrı ayrı vazifesi vardır demişlerdir. Örneğin, bazılarına göre yaratma fiili Baba tanrıya aittir; koruma, bağışlama ve affetme gibi fiiller Oğul tanrıya aittir; insanları yönlendirme ve onlarla ilişki kurma ve onlara ilham etme gibi fiiller Kutsal Rûh'a aittir. Günümüz teslisçi teologlar arasında da benzer görüş farklılıkları vardır.

20. Teslis Nasıl Oluşturulmuştur?

Bu soruya önce kısa bir cevap verelim, sonra bu cevabı izah edelim. Hz. İsa'nın vefatından sonra, Yunanlı ve Romalı veya kültürel olarak onların etkisinde olan kimselerin, Hıristiyan olmalarıyla, Pavlus'un Mektupları ve o zamanda yazılmaya başlayan diğer kutsal metinleri, kendi putperestlik inancının tesiri altında anlamaya ve yorumlamalarıyla teslis dogması ortaya çıkmıştır.

Teslis bir inanç sistemi olarak Hıristiyan kutsal metinlerinde doğrudan olmadığını söyledik. Ancak teslise inananlar bunun fikrî malzemesinin kutsal yazılarda olduğunu söylerler ve teslisin bunlardan çıkarılarak insanlar tarafından oluşturulduğunu kabul ederler.

Doğrudan bu konuya geçmezden önce kutsal yazılar hakkında kısaca bazı şeylerin söylenmesi gereklidir.

Hıristiyanların kendileri de Matta, Markos, Luka ve Yuhanna'nın kutsal yazıları ile bunlara ekli Pavlus'un Mektupları gibi yazıların doğrudan Hz. İsa'ya indirilen ilâhî vahiy olmadıklarını kabul ederler. Bunları, doğrudan doğruya yukarıda ismi geçen insanların yazdıklarını kabul ederler.

Burada şunu da ilave etmek gerekir ki, Hz. İsa'dan sonra üçyüze yakın kutsal metin yazılmıştır ve bugün bunların bazıları eldedir. Fakat Roma Kilisesi bunların bugünkü Yeni Ahid denen kitabı oluşturan ve yukarıda isimlerini zikrettiğimiz dört yazarın metinlerini sahih kabul etmiştir. Diğerlerini değersiz ve uydurma sayarlar.

Sahiş kabul edilen ve tarihen en erken yazılmış olması gereken kutsal yazılar Pavlus'un Mektupları'dır. Pavlus 65 yılında ölmüştür. Dolayısıyla ilk yazılan ve yazım tarihi 70 veya 90 yılları arasında kabul edilen Matta metni, Pavlus'un ölümünden yaklaşık 10 ile 25 yıl sonra yazılmıştır; diğer kutsal yazılar daha sonraki yıllarda yazılmıştır. Bu kutsal yazıların yazarları başta Pavlus'un Mektupları'ndan, Tevrat'tan ve devrin diğer dinî ve felsefî düşüncelerinden etkilenmişlerdir.

Pavlus'un Mektupları'nda ve dolayısıyla İncil denen kutsal dört yazıda, Hz. İsa hakkında "Tanrı'nın Oğlu", "Baba Tanrı" ve "Kutsal Rûh", "Rabb İsa" gibi benzer ifadeler vardır. Ancak sorun, bu ifadelerin mecazî veya hakikî anlamlarda kullanılıp kullanılmadığı sorunudur. Teslise inanan Hıristiyanlar bu ifadeleri, hakikî anlamıyla almış olsalar da, bu ifadelerin mecazî olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Çünkü hem Pavlus hem de kutsal metin yazarları Yahudi asıllı kimselerdi ve Yahudi geleneğine bağlıydılar. Yahudi geleneğinde ve Tevrat'ta mecazen Allah'a "Baba" ve inananlara "Allah'ın oğulları" deme âdeti vardı; sözgeliini Hz. Âdem'e "Allah'ın Oğlu" denirdi, Allah'a yine mecazen "Baba" denirdi. Kutsal Rûh'a Cebrâil denirdi. Bu Yahudi âdetleri de, Yahudilere Bâbil dinlerinden geçmedir. Hatta bugün bizde bile küçük çocuklara Allah'tan bahsederken, bazı kimseler "Allah Dede" veya "Allah Baba" gibi benzer benzetme ifadeleri hâlâ kullanılır; fakat hiç kimse gerçekten Allah'ın "Baba" veya "Dede" olduğuna inanmaz. Çünkü küçük çocukların sıkça sordukları "Allah nedir veya kimdir?" gibi sorularına bazen "Baba" ve "Dede" benzetmesiyle cevap verilebilir.

Hristiyan kutsal metinleri, hem Pavlus etkisiyle hem de Tevrat'ın çeşitli kitaplarından cümle cümle veya anlamca çokça metin ihtiva ettikleri için benzer mecazî ifadeler onlara da geçmiştir.

Hız. İsa'nın ölümünden sonra Hristiyanlık Yahudi olmayan Yunanlı, Romalı ve diğer ırklara mensup Roma İmparatorluğu vatandaşları arasında Orta Doğu'da, Anadolu'da, Kuzey Afrika ve Avrupa'da yavaş yavaş yayılmaya başlayınca bu bölgelerin putperest insanları Hristiyanlaştılar.

Putperest inanç ve kültürden gelen bu yeni Hristiyanlar, Hristiyan kutsal yazılarındaki yukarıda zikredilen ifadeleri, kendi putperestliklerinde varolan Baba put, Oğul put ve Anne put anlayışlarına karşılık gibi anladılar ve onları mecazî değil de hakikî anlamlarına aldılar. Böylece de teslis inancı, 3. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş oluşmaya başladı.

Çünkü Hint'ten Roma'ya bütün kültürlerdeki bütün putperest inançlarında evrensel bir biçimde en büyük kabul edilen üç put bir üçlü birlik oluşturunuyordu. Bu üçten en büyüğü erkek Baba put idi; ikinci büyük put onun eşi dişi put olurdu. Bu putlardan da üçüncü büyük put, Oğul put doğardı. İşte böyle bir putperest inancıyla yetişmiş Yunanlı ve Romalı insanlar Hristiyan olunca, kutsal metinlerdeki, "Baba Tanrı" ve "Oğul Tanrı" gibi ifadeleri önceki putperest dinlerindeki anlayışlarla bu ifadeleri hakikî anlamlarına aldılar.

Bunları ayrıca, yine kendi kültürlerinde olan Eflâtun'un, Aristo'nun, Plotinus'un ve Stoacı filozofların felsefeleriyle yorumlayarak 3. yüzyılda bugün teslis denen bu üçlü tanrı anlayışı böylece ortaya çıkmıştır.

Teslisin yaygın bir Hristiyan inancı halini almasının bir de siyasi sebebi vardır. Hristiyanlığın doğduğu bugünkü Filistin bölgesi, Arap-Yahudi milletlerinin vatanıydı. Bu bölge daha önce Yunanlıların ve daha sonra da Romalıların egemenliği altındaydı. Romalılar, egemenlikleri altındaki Sâmî kökenli insanların dininin, yani Hristiyanlığın, kendi Hristiyan olan vatandaşlarının eliyle Roma-Yunan inançlarını ve kültürünü bozacağını ve ortadan kaldıracağını düşünüyordu ve bilindiği gibi Hristiyanlığın yayılmasını engelliyorlardı. Ancak Roma

İmparatorluğu, vatandaşlarının Hristiyanlaşmasını da önleyemiyordu. Bu durumda Romalı siyasilere göre en doğru seçenek, teslisçi Hristiyanların Hristiyan anlayışını destekleyerek Hristiyanlığı kendi putperest inançlarına benzetmek ve Sâmi kavimlerin Tek Tanrı inançlı Tevhidci dininin kendi kültürlerini işgal etmesini önlemektir. Gerçekten de böyle oldu; Roma İmparatorları Hristiyanlığın ilk üç yüzyılında Hristiyanların büyük bir kısmı teslisçi değillerdi ve teslisi reddediyorlardı. Fakat Roma İmparatorluğu'nun siyasi gücüyle birleşen Batı Hristiyanlığı, teslise karşı olanları ölüm de dahil çeşitli işkencelerle susturdular. Teslisi, Batı Hristiyanlığının resmi öğretisi olarak bir devlet terörüyle zorla yerleştirdiler dersek hiç de abartı veya suçlama yapmamış oluruz. Zaten engizisyon mahkemeleri bunun için kurulmuştur ve birçok insan bu yüzden can vermiştir.

Hele bir tevhidci vardı ki, onun öldürülmesi canicedir. Zaten âleme ibret olsun diye Hristiyanlar onu öyle öldürmüşlerdir. Batı'da teslise karşı hareketlerin yoğunlaştığı 16. yüzyılın başlarında İspanyol asıllı bir tabip ve teolog olan Michael Servitus (1511-1553), Allah Tek'tir, Hz. İsa sadece bir insan ve bir peygamberdir dediği için Cenevre meydanında demir bir kafes içerisinde boğazdan zincirlenerek kapatılır. Hemen ölmesin diye yaş ve yeşil odunlar kitaplarıyla tutuşturularak uzun süre yakılır. Kafes içerisinde, Mevlevî dervişlerinin döndüğü gibi döne döne ve nefesinden Allah sesleri çıka çıka şehid olur. Teslis Avrupa'nın dinî kimliği olarak işte böyle kurbanlarla yerleştirilmiş oldu.

21. O halde Teslisin Kaynağı Putperestlik ve Yunan Felsefesi midir?

Birçok Hristiyan düşünüre göre teslis fikrinin ve inancının kaynağı putperestliktir. Teslisçi Hristiyan teologlar teslisi izah için eski Yunan felsefesini kullanmışlardır. Üçlü tanrı anlayışı bütün putperestliğin temel öğretileridir. Hint putperestliğinde buna "Trimurti" (Üçlü Tanrı) derler; eski Yunan ve Roma, eski Mısır ve Babil, eski Arap putperestliğinde de üçlü tanrı inancı vardı.

Hz. İsa'nın vefatından sonra, eski putperestlerin Hristiyanlığa girişiyle, bunlar tarafından özellikle Pavlus'un yazılarında geçen Baba, Oğul ve Kutsal Rûh gibi ifadeler mecazî değil hakikî anlamla-

rına alınarak, daha Hristiyanlığın ilk yüzyılından itibaren Hristiyanlığa teslis fikri ve inancı sokulmaya başlanmıştır. Nitekim 2. yüzyıldan itibaren, Justin Martyr, Tertullian ve İrenaeus gibi Hristiyan teologları, Hristiyanlık ile putperestlik arasındaki benzerlikleri ve farkları, putperestlik, Yunan felsefesi ve gnostisizm gibi inanışlardan Hristiyanlığa geçen fikirleri tartışmaya başlamışlardır. Özellikle İrenaeus, Hristiyanlığın bu yabancı tesirlere maruz kalmış olmasından yakınmaktadır.

22. Hristiyan Kutsal Yazılarında Teslise Aykırı İfadeler Yok mudur?

Vardır. Hristiyanların sahih kabul ettikleri bugünkü kutsal yazılarında teslis için olduğu kadar teslisin aleyhine kelimeler ve cümleler de vardır. Hz. İsa'ya, örneğin "İnsanoğlu", "Davud'un oğlu", "Yusuf'un oğlu" ve "İnsan" denmesi, hatta "peygamber" denmesi gibi ifadeler teslis aleyhine söylemlerdir. Özellikle Luka kutsal yazısında Hz. Yahya'nın da doğumunun aynen Hz. İsa'ninki gibi olduğunu, Kutsal Rûh'un Hz. Yahya'yı annesi Elizabeth'in rahmine ilka etmesini anlatan birçok ifade ve olay vardır. Hz. İsa'ya o mucizevî doğumundan dolayı tanrı veya tanrının oğlu diyenlerin aslında aynı doğumla doğduğunu söyledikleri Hz. Yahya'ya da aynı ifadeler ve gerekçelerle Tanrı veya Tanrı'nın Oğlu demeleri gerekirdi.

23. Hristiyanlıkta Kaç Çeşit Teslis Anlayışı Vardır?

Üçlü tanrıya inanma bakımından, teslisçi Hristiyanların tek bir çeşit teslis inancı vardır denebilir ise de, teslisin unsurları, onlardan her birinin doğası, nitelikleri ve işlevleri hakkında teslisçi Hristiyanların farklı söylemlerine bakıldığında farklı açılardan birden çok teslis anlayışından bahsedilebilir.

A. Teslisin Aşknlığı ve İçkinliği Bakımından

Teslis anlayışları bu açıdan ikiye ayrılır: Ezeli Teslis ve Zamansal Teslis.

1. Ezeli Teslis Anlayışı: Teslisin Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adlı üç tanrının her birisinin ayrı şahıslar olarak ezelden beri varolduğunu iddia eden teslis anlayışıdır. Bu teslis anlayışı, aşağıda göreceğimiz

Yunanlı ve Latin Kilise Babalarının oluşturdukları Roma Kilisesi'nin (bugünkü Katolik, Ortodoks, Protestan ve Anglikan Kiliselerinin) anlayışı ile Monofizit kilisenin teslis anlayışıdır.

2. Zamansal Teslis Anlayışı: Sadece Tanrı'nın veya Baba tanrının ezeli olduğunu, teslisin diğer iki unsurunun zamanla ortaya çıktığını savunan teslis anlayışıdır. Tanrı evreni yaratmaya başlayınca önce yaratmanın vasıtası olarak Logos veya Kutsal Rûh'u yaratmıştır, sonra da Hz. Meryem'den Mesih olarak İsa'yı yaratmıştır. Dolayısıyla teslis -eğer buna teslis denecekse- ancak Hz. İsa'nın insan olarak yaratılmasıyla zamanla oluşmuştur. Bu teslis anlayışı özellikle Ankara-lı Marcellus ile Nestorius'da görülür. Bu anlayışa göre Kutsal Rûh'a ve İsa'ya "Tanrı" demek, sadece manevî ve ahlâkî açıdandır.

B. Teslis Unsurlarının Kimliği Bakımından: Teslis unsurlarının kimliği bakımından önce iki çeşit teslisten bahsedilebilir:

1. Katolik-Ortodoks Teslis Anlayışı: Burada Katolik (evrensel) ve Ortodoks (sahih) kelimeleri, bugünkü isimleriyle ayrı iki mezhep ve kiliseyi ifade etmez. Başlangıçta Roma Kilisesi denen ve kendisini evrensel ve sahîh kabul eden kilise etrafında oluşan Hristiyanlığın teslis anlayışıdır. Zamanla bu kilise başta teslis tartışmaları olmak üzere diğer dinî tartışmalar yüzünden birçok kilise ve mezhebe ayrılmıştır. Bunlar tarihî sıraya göre Nesturilik, Monofizitlik, Ortodoksluk ve Protestanlıktır; bugünkü Katoliklik kendisini Roma Kilisesi'nin devamı kabul eder. Bunların teslis anlayışları başlangıçtaki Yunan ve Latin savunmacı Kilise Babalarının teslis anlayışlarına dayanmaktadır.

Teslisin unsurlarının kimliği bakımından aralarında fark yoktur. Dolayısıyla teslisin unsurlarını hepsine göre Baba, birinci tanrıdır; İsa ve Oğul, ikinci tanrıdır; Kutsal Rûh, üçüncü tanrıdır.

2. Heretik Teslis Anlayışı: Katolik-Ortodoks Roma Kilisesi'nin heretik veya sapık saydığı diğer Hristiyanların teslis anlayışıdır. Bunlardan bazıları teslisin unsurlarının kimliği konusunda farklı şeyler söylemişlerdir. Genelde bu tür mezheplerde, teslisin birinci unsuru Baba veya Baba tanrı'dır; fakat ikinci ve üçüncü unsurlarının yerini başka isimler almıştır. Örneğin Doketizm mezhebinin bazı alt

kollarında İsa ve Kutsal Rûh tanrıların yerini, Yunanlı filozoflardan Fisağor ve Sokrat gibi isimler almıştır.

C. Teslis Unsurlarının Doğası, Nitelikleri ve İşlevleri Bakımından: Bu açıdan, evrensel ve sahihçi Roma Kilisesi'nin teslis anlayışını oluşturan ve ondan ayrılan mezheplerin teslis anlayışları göz önüne alındığında dört türlü teslisten söz edilebilir.

1. Birde Üçlük Teslisi: Tarihen ilk teslis anlayışı, Yunan asıllı veya kültüren Yunanlı sayılan savunmacı Kilise Babalarının önce İskenderun ve çevresinde oluşturmaya başladıkları, sonra Göremeli teologların geliştirdikleri "Birde Üçlük" teslis anlayışdır. Buna göre Baba, tanrılığın esasını ve temelini teşkil eder; bu açıdan Baba'nın diğer iki tanrıya göre önceliği ve üstünlüğü vardır. Oğul ve Kutsal Rûh tanrılar, Baba'nın dinamikleridir; Oğul, Baba'nın Hikmeti ve Gücüdür. Doğaları aynı olmakla birlikte, her üçü ayrı şahıstır. Oğul, Baba'dan doğurtma yoluyla çıkmıştır; Kutsal Rûh ise, Baba'dan üfleme yoluyla tezahür etmiştir. Her üç tanrının ayrı görevleri ve işlevleri vardır.

2. Üçte Birlik Teslisi: Bu teslis anlayışı Latin Kilise Babalarının teslis anlayışdır; bu teslisi Yeni-Eflâtuncu etkiyle belirgin özellikleriyle ayrı bir anlayış haline getiren St. Augustine'dir. Daha sonra St. Thomas Aquinas Aristo felsefesinin etkisiyle yeniden yorumlamıştır. Bu teslis anlayışında vurgu, teslis unsurlarının doğasına veya özüne yapılmıştır. Baba, Oğul ve Kutsal Rûh, öz bakımından bir din; aynı cevherdir. Her üç tanrı birer ayrı şahıstır; her üçü her yönden eşittir. Oğul tanrı, Baba'nın Logos'udur. Baba tarafından doğurtulmuştur. Oğul'un birisi Baba'dan ilâhî diğeri annesi Meryem'den insanî olmak üzere iki tabiatı vardır. Kutsal Rûh, hem Baba'dan hem de Oğul'dan tezahür etmiştir. Aynı niteliklere sahiptirler. Fiilleri beraberce yaparlar. Bu teslis anlayışı bugünkü Katolik, Protestan ve Anglikan Kiliselerinin teslis anlayışlarının temelini teşkil eder.

3. Nestoriliğin Teslis Anlayışı: Nestorius'a göre İsa, aslında tabiatı itibarıyla insandır. İnsan İsa'ya Logos vasıtasıyla Tanrı mesihlik verince, ilâhî tabiat onu kaplamıştır ve böylece ikinci bir tabiat daha kazanmıştır; ancak bu anlamıyla İsa'nın tanrılaşması cevheresel değil manevî ve ahlâkidir. Başka bir tabirle İsa, gerçekte tanrı değildir;

manen ve ahlâken Tanrı'ya benzemiştir. Nestorius'un öğretisi aslında tam bir teslis öğretisi değildir; isimselci bir teslis anlayışıdır. İrade ve işler Baba Tanrı'ya aittir.

4. Monofizitçiliğin Teslis Anlayışı: Monofizitlere göre Baba, Oğul ve Kutsal Rûh şeklinde ezeli bir üçlü tanrı vardır. Oğul Tanrı, ezeli tanrısal tek bir tabiata sahiptir; o bir şahıs ve bir varolan (*hypostaseis*)'dır. Ancak bu üç tanrı tek bir iradeye sahiptir. Tanrısal eylemleri üçü birlikte yapar.

24. Katolikler, Protestanlar Anglikanlar ve Ortodokslar Arasında Teslis Konusunda Fark Var mıdır?

Katolikler, Anglikanlar ve Protestanlar arasında teslis konusunda hemen hiçbir fark yoktur. Ancak bunların, Ortodokslar ile arasında önemli bazı farklar vardır. Bunlardan birisi, meşhur "Filioque" meselesidir. İspanya'nın Toledo şehrinde 589 yılında düzenlenen Konsil'de Kutsal Rûh'un sadece Baba Tanrı'dan değil aynı zamanda Oğul tanrı İsa'dan da tezahür ettiği kabul edilmiştir. "Oğul'dan" anlamına "Filioque" kelimesi daha sonra İznik Konsili'nde kabul edilen teslis inancına eklenmiştir. Bu, uzun süre tartışma konusu olmuştur, nihayet 1054 yılında bugünkü Ortodoks denen mezhep bunu kabul etmediği için Roma Kilisesi'nden ayrılmıştır. Dolayısıyla Ortodoks Hristiyanlar Kutsal Rûh'un "Oğul'dan" çıkışını kabul etmezler.

25. Hristiyanlar Arasında Teslisten Başka Çoktanrılı İnançlar Ortaya Çıkmış mıdır?

Evet. Teslis tartışmaları ve teslise farklı felsefi ve teolojik anlayışla yaklaşan bazı Hristiyanlar ve Hristiyan gruplar çoktanrıcı inanışlara kadar gitmişlerdir. Bunlar ikitanrıcılık, üçtanrıcılık ve dörttanrıcılık şeklinde ortaya çıkmıştır.

26. Teslis Niçin Sır Oluyor?

İzahı akılla ve mantıkla yapılamayan şeylere sır denir. Teslis kelimesini ilk kullanan Tertullian'dan bugüne teslise sır denilegelmiştir. Tertullian'a izafe edilen şu sözler bu gerçeği anlatır: "*Saçma da olsa inanırım*"; "*Önce inanırım sonra kavramaya çalışırım*" gibi. Dolayısıyla Hristiyanlar teslisin akla ve mantığa aykırılığını ifade için tarih bo-

yunca teslise "Sır" demişlerdir; teslisin akılla izâhının yapılamayacağını kabul etmişlerdir.

Teslis akılla ve mantıkla irdelendiğinde çok sorunsal olduğu için, 1870 yılında yapılan Birinci Vatikan Konsili'nde Katolik Kilisesi resmen teslisin "Sır" olduğunu ilan etmiştir.

27. Hristiyanlık Tarihinde Tevhid İnancı Var mıydı?

Elbette Havârilere ve ilk Hristiyanlar teslise değil tevhide inanıyorlardı; yani Allah'ın tek ve bir olduğuna, Hz. İsa'nın insan ve peygamber olduğuna inanıyorlardı.

İlk Hristiyan mezheplerinden olan Ebionitler örneğin tevhid inancına sahiptiler. Daha sonraki devirlerde de tevhide inanan akımlar ve kişiler olmuştur. Ancak Roma Kilisesi tevhidci Hristiyanlara ağır baskılar ve şiddet uygulamıştır. Bu yüzden tevhidci Hristiyanlık yaygın hale gelememiştir. Tarih içerisinde Aryüsçülüğün devamı olan bazı Hristiyan akımları tevhide inanmışlardır; bunlardan en önemlisi, bugüne kadar gelebilen üniterianistlerdir.

28. Hristiyan Kutsal Metinlerinde Tevhide Temel Teşkil Eden İfadeler Nelerdir?

Teslisçi Hristiyanların aksine, kutsal metinlerdeki Allah'a "Baba", Hz. İsa'ya "Allah'ın Oğlu" ifadelerine mecazi olarak bakıldığında teslis inancı ortadan kalkar.

Bunun ötesinde, aynı kutsal metinlerde tevhidi çağrıştıran ifadeler de vardır. Hz. İsa'ya "İnsan oğlu" ve "Peygamber" denmektedir; Kutsal Rûh'un Cebriâl olduğunu belirten cümleler vardır. Markos kutsal yazısındaki şu cümle doğrudan tevhid akidesini çağırır: "... Allah birdir ve O'ndan başka tanrı yoktur." (Markos: 12:32). Ancak teslisçiler teslisi kendi akıllarına göre oluşturdıklarından bu gibi ifadeler üzerinde durmamışlardır.

İşte bunun için daha önce de belirttiğimiz gibi ilk Hristiyanların akidesi teslis değil tevhid idi.

29. Tarihi İsa Arayışı Ne Demektir?

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Protestan ve Anglikan teologlar arasında İsa'nın geleneksel tesliste tanrılaştırılması

meselesine ve kutsal kitapların tarihi sorularına karşı tenkitçi bir yaklaşım ortaya çıkmıştır.

Tarihi İsa arayışı akımının temsilcileri, teslise sembolik olarak bakarlar. İsa'nın tanrılaştırılmasını, İsa'nın aşırı ölküsel bir biçimde yüceltilmesi olarak görürler. Bu bakımdan teslis ve Hristiyan inançları bu tür efsanelerle doldurulmuştur. Tarihi Hristiyanlığın ve İsa'nın bu efsanelerden arındırılması gerektiğini savunurlar. Bu akımın en son temsilcilerinden birisi olan Arthur Weigall, örneğin Türkçemize *Hristiyanlıktaki Putperestlik* adıyla çevrilen eserinde teslisin, Hz. İsa'nın tanrılaştırılmasının ve çarmıha gerilmesinin eski putperest inançlarıyla oluşturulmuş inançlar olduğunu göstermiştir. Tarihi İsa arayışı hareketine, bizzat teslisçilerin teslise yönelttikleri bir tenkit hareketi olarak bakılabilir.

29. Geçmişte ve Bugün Teslis İnancını Kabul Etmeyen Batılı Ünlü Bilim Adamları ve Düşünürler Var mıdır?

Evet vardır. Teslisi kabul etmeyen; Aryüsçü ve Ünitariyanist olan ünlü bilim adamları, din adamları ve filozoflar vardır. Bunlardan bazılarının isimlerini şöyle sıralayabiliriz: Newton (1642-1727, fizikçi), John Locke (1632-1704, filozof), Samuel Clarke (1675-1729), Lelio Francesco (1525-1562), Maria Sozini (1525-1562, bilim adamı ve hukukçu), John Bidde (1615-1662, teolog), Joseph Priestly (1733-1804, teolog ve edebiyatçı), William Ellery Channing (1780-1842, teolog), Francis David (1510-1579, din adamı) ve Giorgio Blandrata (1515-1588, doktor).

Ayrıca bu isimlerin dışında teslisi ve kutsal kitapları reddeden farklı felsefi görüşlere sahip Batılı filozoflar ve düşünürler de vardır. Bunlar arasından örnek olarak Spinoza, Nietzsche, E. Renan, Feuerbach, A. Comte ve Tolstoy gibi isimleri zikredebiliriz.

30. Günümüz Hristiyan Akımlarında Teslis Karşısı Olanlar Var mıdır?

Kökleri Hristiyanlığın ilk yüzyıllarına dayanan ünitariyancılar gibi teslisi reddeden geleneksel akımlar ve mezheplerden başka, günümüzde ortaya çıkan ve teslis karşısı olan birçok Hristiyan akımları vardır. Bunların en meşhurlarından bazıları şu akımlardır:

İsâ Mesih'in Son Günü Azizleri Kilisesi, Yahova Şakirtleri, Tanrı'nın Yaşayan Kilisesi, Hıristiyan Bilimciler, Birleştirilmiş Kilise, Hıristiyan Ünitaristler.

31. Hıristiyanlık Teslis İnancı Tek Tanrıçılık mıdır?

Dinler tarihçileri ve Hıristiyan teologları Hıristiyanlığı monoteizm (bir tanrıçılık) olarak nitelerler; Yahudiliği ve İslâm'ı da aynı şekilde monoteist olarak görürler. Eğer Hıristiyanlıktaki teslis, yani "Üç tanrı, Bir tanrı" inancına monoteist denirse, ne Yahudilik ne de İslâm bu anlamıyla monoteizm değildir; çünkü bu iki dinde Tek Tanrı, Bir Tanrı'dır; başka bir ifadeyle Hıristiyanlıkta olduğu gibi üç tanrı'nın birlikteliğiyle tanrı'nın Bir olduğu inancı yoktur. Özellikle İslâm imanı, Allah'ın mutlak ve Bir olduğu esasına dayanır. Bu bakımdan İslâm imanı Tevhid (Tekçilik)'tir. O halde dinler tarihçilerinin ve Hıristiyan teologlarının Hıristiyanlık için kullandıkları monoteizm anlamıyla İslâm imanı monoteizm değildir.

Teslis inancında, Baba tanrı, Oğul tanrı ve Kutsal Rûh tanrı gibi üç tanrı birlikte bir tanrı olduklarından, bu birlik, teklik değil, üç ayrı tanrının birliğidir. Hıristiyanlık teslisine monoteizm denirse, üç tanrının birliğine monoteizm denmiş oluyor. Bir olan, her zaman Tek olmaz; ancak Tek olan her zaman Bir olur. Bu açıdan Hıristiyanlığın teslisinin Tanrı tasavvuru bir tanrı olsa da tek değildir. O halde Hıristiyanların Tanrı'nın birliğine inanmaları, Müslümanların Allah'ın birliğine ve tekliğine inanmalarıyla aynı değildir. İşte bunun için Kur'an zaten teslise inanmayı, küfür ve şirk olarak görür.

SONUÇ

Bu kitabın çerçevesinde yaptığımız araştırma, bugün Batı dünyasının inanç sistemi olan teslis dogmasının Hristiyanlığın ilk iki yüzyılındaki Ebiyonitler, Elkasaytlar ve Hypsistarianlar gibi ilk Hristiyan mezhepleri ve cemaatlerinde olmadığı gerçeğini ortaya koymuştur. Aksine ilk Hristiyanlar açık bir şekilde Hz. İsa'nın insan ve bir peygamber olduğuna inanıyorlardı ve tevhidi kabul ediyorlardı. Ancak bugünkü Batılı teslisçi Hristiyanlar, onları "Yahudi Hristiyanları" diyerek kendilerinden kabul etmiyorlar; bu, asla dini bir gerekçe olamaz; daha önce bahsettiğimiz ve aşağıda da anlatacağımız gibi siyasi ve ideolojik bir gerekçedir. Dini bir gerekçe olamaz, çünkü başta Hz. İsa'nın kendisi Yahudi idi, havârilere Yahudi idi, İncillerin ve diğer kutsal metin yazarlarının hepsi Yahudi idi.

Aynı yüzyıllarda Roma-Yunan asıllılardan veya kültürel olarak onların vatandaşlarından ilk Hristiyan olan, Yahudi ve Orta Doğular gibi daha önceden kendi kültürlerinde ilâhî din ve vahy geleneği olmadığı için, bu yeni dini ister istemez önceki dinleri putperestlik inancı temelinde ve o günlerde yazılmakta olan kutsal metinleri sahip oldukları Yunan-Roma felsefesi aracılığıyla anlamaya başlayınca teslis dogması denen inanç yavaş yavaş oluşmaya başladı.

Doğulu Hristiyanlar ile Batılı Hristiyanlar arasında bu yüzden çekişmeler başladı. Sorun ve kavga sadece bu değildi. Aziz Pavlus başta olmak üzere bazı Hristiyanlar bu dini Roma'ya ve Avrupa'ya taşımak istiyorlardı; ancak Roma İmparatorluğu tebası ve mağlup durumunda olan bir topluluğun dininin, kendi din ve kültürünü istila etmesine şiddetle karşı duruyordu. Başlangıçta bu imparatorluk bütün Hristiyanları baskı altında tutuyordu. Böylece bir yandan Hristiyanlar birbirleriyle, diğer yandan da Roma İmparatorluğu Hristiyanlarla kavga ediyordu.

Hristiyanlığın topraklarında yayılımını kaba güçle önleyemeyeceğini farkederek İmparatorluk yetkilileri Hristiyanlarla anlaşma yolunu

seçtiler. Önce Justinyen Kilise ile siyasetin imparatorluk tarafından ve din işlerinin Roma Kilisesi tarafından yürütülmesini öngören bir Concordata imzaladı. Kilise günden güne güçleniyordu. Daha sonra Büyük Konstantin 317 yılından itibaren Hristiyanlara büyük haklar tanıdı. Nihayet İmparator Theodisius 378 yılında Hristiyanlığı İmparatorluğunun resmî dini ilân etti.

Özellikle Justinyen devrinden itibaren ortaya çıkan bu gelişmeler, teslisi savunan Batılı yani Yahudi ve Romalı Hristiyanları, tevhidi savunan Doğulu Hristiyanlara karşı güçlü duruma getirdi. Roma İmparatorluğunun siyasi gücünü arkasına alan Roma Kilisesi, İmparatorluk ile teslis karşıtı Hristiyanlara şöyle dursun, teslisi Roma Kilisesi'nden az-çok farklı anlayan başta Nestoriler ve Monofizitler olmak üzere diğer teslisçilere de karşı ortaklaşa mücadeleye girmişlerdir. Roma İmparatorluğu, Samî bir dinin olduğu şekliyle Avrupa kültürünü istilasına karşı, kendi inançsal ve felsefî fikirleriyle yeniden şekillendirilen teslisçi Hristiyanlığı kabulde artık tereddüt etmiyordu.

Roma Kilisesi'nin kabul ettiği teslis dogmasını eleştiren ve reddeden Hristiyanlara hem Kilise hem de Roma İmparatorluğu sert bir şekilde cevap veriyordu; onları en hafif görevden alma ve sürgün olmak üzere idam etmek ve diri diri yakmak da dahil çeşitli cezalara çarptırılıyordu. Hatta Orta Çağın o karanlık devrinde bazen sayıları onbinleri bulan Germenik kabileler, Vizgotlar, Lombardlar bir anda kılıçtan geçirilmiştir. Dolayısıyla kısaca ifade etmek istersek bugünkü teslis dogması Batı'da ve Doğu'da başlangıçtan beri araya bir çeşit Kilise ve Devlet terörüyle zorla kabul ettirilmiştir.

Bunu, birçok Batılı itiraf etmek durumunda kalmıştır. Büyük Konstantin'in şu itirafı meşhurdur: Roma'da ayın izlemek için Kilise'ye gittiğinde orada Hristiyanların birbirleriyle kavgalarını bir de gözleriyle görünce: "Hristiyanlar, vahşi hayvanlardan daha yırtıcıdır" demiştir. Aynı şeyi, 17. yüzyılda ünlü İngiliz filozofu John Locke (1632-1704) da ifade etmiştir; *Tolerans (Letter Concerning Toleration)* adlı eserinde iki sınıf insana tolerans gösterilemeyeceğini söyler. Bunlar, Katolikler ve ateistlerdir. Birinciler, insanlığa tarihte asla tolerans göstermemişlerdir; bu yüzden toleransı hak etmezler. İkinciler de, Tanrı'yı tanımadıkları için, Locke'a göre toleransa lâyık

değillerdir. Her iki sınıfı, dinî sükûneti ve huzuru bozan bir tehdit olarak görür.

Kur'an-ı Kerim, bilindiği gibi teslis dogmasını küfür olarak görür. Bu sadece Kur'an'ın bakışı değildir; yer yer daha önce de ifade ettiğimiz gibi geçmişte ve günümüzde Ebionitler ve Aryüsçüler gibi birçok Hristiyan da teslisi putperestlik ve küfür görmüştür; Michael Servitus geçmişten ve A. Weigall günümüzden bunun en meşhur örnekleridir.

Teslis dogmasının dinî açıdan doğruluğu veya yanlışlığını bile daha tartışmadan önce, başlangıçtan itibaren birçok Hristiyan teslis dogmasının mantıksal ve matematiksel tutarsızlığına ve çelişkilerine takılıp kalmışlardır. Çünkü ilk üç yüzyılda henüz bugünkü anlamıyla Kitap (İncil) otoritesi yoktu; bunun için de Kilise Babaları teslisi ve diğer bir kısım inançsal ilkeleri kendi anlayışlarına göre oluşturuyorlardı. Elllerinde asli İncil olmadığı için, en erken M.S. 70 yılında yazılmaya başlayan kutsal yazılar ilk üç yönden kişisel tercihlere göre seçilip kullanılıyordu. Örneğin Ebionit Symmachus sadece Matta'nın yazısını kabul etmiş, diğerlerini kabul etmemiştir; Marcion sadece Yuhanna'nın yazısının bazı bölümlerini kabul etmiştir. Tatian ve Enkratitler Resûllerin İşlerini ve Aziz Pavlus'un yazılarını kutsal kabul etmemişlerdir. Bu durum kutsal yazıların tanzim edilmesini ortaya çıkardı ve Roma Kilisesi 3. yüzyıldan itibaren teslis tartışmaları yanında bu meseleyle de yakından ilgilenmeye başladı. Ancak, bugün *Codex Sinaiticus*, *Codex Alexandrinus* ve *Codex Vaticanus* adlarıyla toplanan kutsal metin el yazmalarının en eskileri 4. yüzyıla kadar gidebiliyor. Dolayısıyla hiçbir kutsal metin yazarının asli metni elde değildir. Dolayısıyla bu yüzden Kitap otoritesinin oluşturulmaya başladığı 3. ve 4. yüzyıllardan itibaren de binlerce nüsha arasında nüsha farkları sorun olmaya başlıyor. Öyle ki standart Kitâb-ı Mukaddes metni oluşturmada bugünkü otoriteler bile işin içerisinden çıkamıyorlar. 1611 yılından itibaren sürekli gözden geçirilen bu tür standart metinlerden birisi olan *The Holy Bible* (Collins Clear-Type Press, 1971)'da şu notu okuyoruz:

Cn., metnin nakilde zarar görmüş yerlerin düzeltilmesine işaret eder ve nüshalar (metnin) tatının edici yeniden inşasını sağlamıyor; fakat

Komite, orijinal metnin en muhtemel inşası ile ilgili ehliyetli bilgilerin yargısıyla mutabık kalır... (s. VII)

Teslis dogmasıyla ilgili kavramlar ve fikri malzeme açısından, söz konusu bu ve benzeri standart metinlerde işaret edilen sınırlı nüsha farklarına bile bakıldığında –ki bazı örneklerine kitapta işaret ettik– böyle bir dogmanın dinî açıdan bile ne kadar tartışmaya açık olduğu görülmektedir.

Nitekim işte bu yüzden ki 18. yüzyıldan itibaren yeniden Hristiyanlar arasında birbiriyle bağlantılı Kutsal Metin Tenkidi, Tarihseccilik ve Tarihi İsa arayışı gibi akımlar doğmuştur ve devam ediyor.

Bu sorun sadece Yeni Ahid'in sorunu değildir. Benzer sorunlar Eski Ahid için de söz konusudur. Bugünkü standart haldeki Eski Ahid metinleri, Yeni Ahid'inkilerden çok daha eski tarihe sahip olmasına rağmen, M.S. 10. yüzyıla aittir. Nedenini, söz konusu Standart Kitâb-ı Mukaddes'e ekli Rev. D.J. Fant'ın *Simple Helps and Visual Aids to the Understanding of the Bible* adlı kitapçığından aktaralım:

Eski Ahid'in İbranice el yazmalarının niçin çok eski zamandan olmadıklarının nedeni, Talmut'taki kutsal metinlerin kötü ve hatalı kopyalarının yakılması gerektiğı kuralıdır. Sahip olduğumuz Eski Ahid'in tam metin el yazmalarının en eskileri M.S. 10. yüzyıla aittir. (s. 7)

İşte bunlar, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın Ehl-i Kitab'ın kitaplarını tahریف ve tebdil ettiklerini beyanının doğrulayıcı kanıtlarıdır.

Teslis dogması, dinî ve mantıksal açıdan Hristiyanların sorunsalı olmaya devam etmektedir. Bu kitap çerçevesinde teferruata girmeksizin teslis dogmasını ve teslisi tenkid ve reddeden Hristiyanların görüşlerini ortaya koymaya çalıştık. Umarız genç araştırmacılar özellikle ilk devir anti-teslisçi Hristiyanlar ve mezhepleri hakkında daha geniş çalışmalar yaparlar.

EK. I

HIRİSTİYANLARIN KUR'AN'IN TESLİS DOGMASINI REDDİNE İTİRAZLARI VE HİRİSTİYANLIKTAN CEVAPLAR

Farklı Hıristiyan mezheplerine bağlı bazı günümüz papaz yazarların, tesliden İncil'in tahrifine ve tebdiline dair Hıristiyan inançları konusundaki Kur'an'ın beyanına, tarihi gerçekliği yansıtmadığı iddiasıyla itiraz etmişlerdir. Bu papaz yazarlar arasında D. Siderski'den W.M. Watt'a kadar bazı kimseler vardır.²⁶⁶

Burada kısaca onların itirazlarını hatırlatıp, itirazlarının bilimsel olmadığını, Hıristiyanlık tarihinden delil göstererek Kur'an'ın Hıristiyanlık hakkında her söylediğinin tarihi bir karşılığı ve gerçekliği olduğunu teferruata girmeden göstermeye çalışacağız.

Doğrudan konuya girmezden önce şu soruyu sormada yarar vardır: En temel dinî konularda Hıristiyanlar arasında o kadar görüş ayrılığı vardır ki, bu Hıristiyan yazarlar hangisini Kur'an'ın tasdik etmesini bekliyorlardı ve kendileri hangi görüşle Kur'an'a itiraz ediyorlar?

Bu Hıristiyan yazarların itirazlarından en önemlilerinden ve konumuzu doğrudan ilgilendiren şu üçü üzerinde duracağız: (1) Teslis dogmasının küfür ve şirk olmadığı, (2) Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği, (3) İncil'in tahrifi ve tebdili olmadığı. Çünkü Kur'an bunların aksini beyan ediyor.

1. Teslis Dogmasının Küfür Olması

Kur'an, bilindiği gibi, Hıristiyanların "Tanrı üçtür", "Tanrı üçten biridir" dediklerini ve bunun şirk ve küfür olduğunu beyan ediyor.²⁶⁷

266 Bu itirazlar için bkz. Siderski (D.), *Les Origines des Legendes Musulmanes dans le Coran et dans les Vies des Prophètes*, Paris, 1933, s. 1-154; Jomier (J.), *Bible et Coran*, Paris, Cerf, 1958, s. 71 vd.; Watt (W.M.), *Hiz. Muhammed'in Mekke'si*, çev. M.A. Ersin, Ankara, 1988, s. 12-25, 85-86, 118-122.

267 Kur'an, Nisâ: 171; Mâide: 72, 73, 116; Tevbe: 30; Meryem: 30; Mü'minûn: 91; Furkân: 2; Âl-i İmrân: 98; Hadid: 29; Haşr: 11; Beyyine: 1, 6.

Hristiyan yazarlar, Kur'an'ın kendi inançlarını bir üçleme (*teslis*) olduğunu bildirmesine değil, bu inancın küfür ve şirk olduğunu beyan etmesi ile Hristiyanların Hz. Meryem'e de tanrı dediklerini bildirmesine itiraz ediyorlar.

Hristiyan yazarlar ve özellikle Dinlerarası Diyalog yürüten birçok Hristiyan teolog, teslis her ne kadar üçleme ise de biz bir Tanrı'ya inanıyoruz ve bu da bir şirk veya küfür değildir, Hristiyanlık bir monoteizmdir diyorlar.

Eğer bu doğru ise, birinci kısmın 1. ve 2. bölümlerinde gördüğümüz teslise karşı çıkan tektanrıci ve tevhidci Hristiyanları ve akımlarını Roma Kilisesi niçin yasaklamıştır? Kur'an'dan çok önce ve hatta bugün teslisi şirk ve küfür olarak niteleyen birçok Hristiyan akımı ve düşünürü vardır; bunların bazılarını daha önce işaret ettik. Burada bunları tekrarlamayacağız. Kısaca söylersek, Hristiyanlık tarihinde bu konuda Kur'an'ı destekleyen birçok kişi ve akım vardır.

Eğer Hristiyanlar gerçekten tek bir Tanrı'ya inanıyorlarsa, Tanrı Tanrı'dır demeyip de niçin Hz. İsa'nın da, Kutsal Rûh'un da ve hatta Hz. Meryem'in de tanrı olduğunu söylüyorlar. Hz. Meryem'e de tanrı denmesini, haşa Kur'an uydurmuyor; bilindiği ve P. Tillich'in de işaret ettiği gibi Monofizit mezhebi içerisindeki bazı Hristiyan akımları Hz. Meryem'i de tanrı kabul ediyorlardı.²⁶⁸

Özellikle dinler tarihçileri, Hristiyanlığı monoteizm olarak nitelemektedirler; fakat monoteizm, İslâm'ın anladığı mânâda tevhid veya tevhidcilikten farklıdır. Bu Hristiyanların "üç tanrı, bir tanrı" demelerinden dolayıdır; yani üç tanrının tanrılıkta birliğini söylemelerindenidir. Bu mutlak birlik değildir; üç tanrının beraberliğinden doğan bir birliktir; yoksa sadece ve sadece tek bir Tanrı vardır anlamına değildir. Tesliste şahıs olarak üç ayrı tanrı vardır; ancak bunlar cevher (öz) bakımından birdirler, yani aynı öze sahiptirler. Bu, adeta baba, anne ve oğulun birlikte üç kişilik bir aile teşkil etmesi gibidir; aile birdir fakat ailede üç ayrı kişi vardır. Aile bakımından, teslis bir monoteizm olabilir, fakat kişiler açısından çoğulculuktur. İşte bunun için günümüz Hristiyan yazarlarından A. Weigall teslis dogmasına

putperestlik demektir.²⁶⁹ Teslis dogmasında gerçekten Tanrı'nın tekliline inanç yoktur.

2. Hz. İsa'nın Çarmıha Gerilmemesi

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini; onun yerine ona benzetilen bir başkasını çarmıha gerdiklerini bildirilmektedir.²⁷⁰ Hick de geçmişte ve günümüzde dahil bazı Hristiyan yazarlar buna itiraz etmektedirler.

Oysaki geçmişte olduğu gibi günümüzde de bazı Hristiyan akımları ve teologları Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğine inanırlar; böylece Kur'an'ın bu konudaki beyanını doğrularlar. Örneğin daha önce sözünü ettiğimiz meşhur Doketizm mezhebi taraftarlarının ve Bazilidiyanizm mezhebine mensup Bazilidiyanlar'ın Irenaeus'a göre, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğine inanırlar. Çarmıha gerilenin İsa kılığına giren veya dönüşen Kireneli Simon olduğunu kabul ederler.²⁷¹ Günümüz Hristiyanlarından örneğin A. Weigall da Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini kabul etmektedir.²⁷²

3. İncil'in Tahrifi ve Tebdili

Kur'an, Hz. İsa'ya gönderilen İncil'in Hristiyanlarca tahrif ve tebdil edildiğini, gizlendiğini ve unutulduğunu beyan eder.²⁷³ Bile-rek veya bilmeyerek çeşitli şekillerde Ehl-i Kitab'ın Tevrat ve İncil'i bozduklarını ve değiştirdiklerini Kur'an söylerken, doğrudan Hz. Musa'ya indirilen Tevrat'ı ve Hz. İsa'ya indirilen İncil'i kastederek; bugünkü sözgelimi galât-ı meşhûr olarak bizim "İncil" ve "Tevrat" dediğimiz Hristiyanların ve Yahudilerin kabul ettikleri kutsal metinleri değildir. Biz burada konumuz açısından sadece Hristiyan kutsal metinleri üzerinde duracağız.

Bugünkü Hristiyanlar, Kur'an'ın İncil'in tahrif ve tebdil edildiği beyanına ve bu arada Kur'an'dan mülhem olarak Müslümanların görüşlerine iki farklı şekilde itiraz geliştirilmektedir.

269 Weigall (A.), *age.*, s. 19.

270 Kur'an, Nisâ: 157.

271 Irenaeus, *Hoer. I.* xxiv, 4.

272 Weigall (A.), *age.*, s. 105-111.

273 Kur'an, Bakara: 59, 75, 146, 159, 174; Nisâ: 46; Mâide: 13, 14, 15, 41; A'râf: 162; En'âm: 91.

Birincisi, Hz. İsa'ya, Hz. Musâ'ya ve Hz. Muhammed'e geldiği gibi, sözlü ve kitap şeklinde bir vahyin verilmediği, Hz. İsa'nın bizzat kendisinin vahy olduğu tezidir. Bunu genelde Thomas Michel gibi diyalogçu Katolik Hristiyanlar bugünlerde dile getirmektedirler. Eğer onlar bu tezlerinde samimi iseler, bu, daha önce bazı vesilelerle de dile getirdiğimiz gibi, Hristiyan geleneğine aykırı bir yeni görüştür. Fakat bize öyle geliyor ki bu, Kur'an'ın ve Müslümanların İncil'in tahrif ve tebdil edildiği tenkidini toptan boşa çıkarmaya yönelik bir söylemden öteye bir şey değildir.

İkincisi ise, Daniel Wickwire gibi Protestan-Evangelist misyonerlerin söylemidir. Onlara göre, kutsal metinler Tanrı kelâmıdır; değişme ve bozulma yoktur. Örneğin, Matta İncili dün neyse bugün de odur, demek istemektedirler. Böylece Kur'an'ın Kitâb-ı Mukaddes hakkındaki tahrif ve tebdil beyanına itiraz etmektedirler.²⁷⁴

Kur'an'ın tahrif ve tebdil tenkidinde ister Hz. İsa'ya inen İncil konu alınsın, isterse eldeki dört kutsal metin konu alınsın, Hristiyanlık tarihi Kur'an'ın beyanını doğrulayıcı yüzlerce olgusal şahitle doludur. Bu konudaki bütün şahitleri burada sayıp dökme olanağımız yoktur; farklı bazı örneklerle konuyu açıklayalım.

Önce konunun çok uzman teologu Oscar Cullmann'ın görüşlerini aktaralım; Hristiyan kutsal yazılarının uzun süre sonra "Kutsallık" kazandığını belirttikten sonra şöyle der:

Yeni Ahid'in orijinal dökümanlarına sahip değiliz, sadece kopyalar vardır. Sahip olduğumuz en eski tam el yazmaları 4. yüzyıldan öteye geçmemektedir; çok daha eski bazı parçalar bir kenara bırakılırsa, eldeki muhafaza edilen metin ile orijinal metin arasında yaklaşık üç yüzyıllık bir zaman vardır.

Böyle bir zaman boşluğu, bu metinlerin otantikliği hakkında şüpheler uyandırabilmektedir. Gerçektir ki, bir kopyadan ötekine hatalar ve deformasyonlar içlerine sokulmuştur ve kabul görmüştür.²⁷⁵

Aynı yazar şöyle devam eder:

Yirmi yedi eser yazıldığı zaman, onlar henüz "Kutsal Yazı" değillerdi. Daha önce dediğimiz gibi, Yeni Ahid yazıları için Kutsal Yazı, Eski-

274 Wickwire (D.), *İlahiyat'a Ait Bir Kaynak Kitap*, Ankara, trs., s. 1-2, 177-195.

275 Cullmann (O.), *The New Testament*, Philadelphia, The Westminster Press, 1966, s. 11.

Ahid idi. Yazılanın tamamlanabilmesi için bu yazarlar kelimelerle alıntılarını sokuştururken, sadece Eski-Ahid'e müracaat ederler.²⁷⁶

Görüldüğü gibi, Cullmann'ın bu ifadeleri Hristiyan kutsal metinlerinin bozulduğunu, dolayısıyla Kur'an'ın yargısını doğrulayan sözlerdir. Başlangıçta 247'den fazla farklı nüshası olan en eski Yeni Ahid metinlerinde, her türlü tahrif ve tebdilin varlığı söz konusudur; bu tebdil ve tahrif sadece dört kutsal metin arasında yoktur, aynı bir kutsal metnin farklı nüshaları arasında da vardır. Bunun bir örneği olarak, yine Cullmann'ın ifadelerine başvuralım:

Fakat bu çokluk (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna yazıları) literal bir sorun da ortaya çıkarmaktadır. İlk üç *Gospel* –Matta, Markos ve Luka– dördüncü Yuhanna ile karşılaştırıldığında bazı benzerlik arz etmektedir. Bu üç yazıdaki her şey, aynı tarihi ve coğrafi sınırlar içerisinde vâki olmaktadır: İsa'nın görevi bir yıllık bir süreye yayılır; Galile'de başlar Yahuda'da son bulur. Yuhanna zıddına onun görevini ~~iki~~ veya üç yıla yayar; görev yerini doğrudan Yahuda'da başlatır ve tesadüfen Galile'yi zikreder... Diğer taraftan Sinoptikler (ilk üç kutsal yazı) de sorunsuz değildir. Bazı hikayeler sadece iki *Gospel*'da bulunur, diğer hikayeler sadece birinde. İsa'nın çocukluğu Matta'da Luka'dakinden farklı anlatılır; Markos'ta hatta bu konu hiç zikredilmez. İsa'nın ölümünden sonra dirilişi, Luka'da Yahuda'da olduğu söylenirken, Matta'da Galile'de olduğu söylenir. İsa'nın büyük vaazları Matta'da vardır, Markos'ta yoktur...²⁷⁷

Sözünü uzatmamak için yazarın zikrettiği diğer farklılıkları ve zıtlıkları anlatmaya gerek görmüyoruz.

Kaldı ki, bu farklılıklar ve zıtlıklar sadece Yeni Ahid'in metinlerinin kendi el yazması nüshaları ile onlarla diğer kutsal metinler arasında yoktur, aynı zamanda Yeni Ahid metinleri ile Kilisenin sahih kabul etmediği ve sayıları 300'e yakın diğer kutsal metinler arasında da vardır. Başka hiçbir şeye gerek yoktur, kutsal metinlerin sayıca çokluğu bile tek başına, Hz. İsa'ya inen İncil'in tahrif ve tebdil edildiğinin en canlı bir delilidir.

Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edilmiş olmasından bahsederken, konuyla ilgili daha başka bazı görüşler ve örnekler aktarmaya devam

276 agy.; age., s. 125.

277 agy.; age., s. 25-26.

etmezden önce, burada akla gelebilecek iki önemli noktaya işaret etmek istiyoruz. Birincisi, Kur'an'ın Ehl-i Kitab'tan ve onların bazı konuların dinî hükümlerini Hz. Peygamber'e sormaları üzerine kendi kitaplarına bakmalarını tavsiye etmesinden dolayı Müslümanları ilgilendirmektedir. Bu noktanın tartışmasını Ek-II'de yapacağız.

İkinci nokta, Hz. İsa'nın kendisine gelen vahyi veya kitabı, yani İncil'i yazdırmadığı veya yazdıramadığı şeklindeki genel görüştür. Hatta bununla bağlantılı olarak, daha önce de birkaç kez ifade ettiğimiz gibi bazı çağdaş Hristiyanların Hz. İsa'nın Hz. Musa ve Hz. Muhammed gibi sözlü vahiy almadığını enkarnasyon yoluyla bedenleşen İsa'nın vahiy olduğunu iddia etmeleridir. Bize göre hem Hz. Musa hem de Hz. İsa kendilerine indirilen vahyi yazdırmışlardır. Ancak bildirildiği gibi onlar bugün elde yoktur. Hristiyan kutsal metinlerinin sayıca o kadar çok olması, Hristiyan teologlarını konu üzerine düşünmeye sevk etmiştir. Konuyla ilgili çok çeşitli hipotezler atılmıştır. Bunlardan ikisi, bizim Hz. İsa'nın kendisine gelen vahyi yazdığını görüşümüzü doğrulamaktadır. Birincisi, asıl (*primitive*) İncil (*Gospel*) hipotezidir. Lessing (1778) ve Eichhorn (1804) savunduğu bu görüşe göre, en azından Sinoptik sayılan ilk üç metin (Matta, Markos ve Luka), bugün elde olmayan ve Hz. İsa'nın kendi anadili Aramca yazılmış bir asıl kaynaktan esinlenerek yazılmıştır. Bunun başka bir versiyonu olan ikinci teze gelince, bu 1817 yılında Schleirmacher'ın temellendirdiği hipotezdir; ona göre *Gospel*'lerden önce, bugün elde olmasa bile kısa ve küçük parçalar halinde daha önce yazılmış bir metin vardı.

Hz. Musa ve Hz. İsa'ya indirilen vahyin ve kitabın içeriğinin temel iman ve ibadet esasları ile oniki emir gibi temel ahlâk yazılarından ibaret olduğu düşünülürse, onların yazılı Kitap hali, Peygamberimiz Hz. Muhammed'e vahyedilen Kur'an gibi, çok hacimli metinler olmadığı anlaşılabilir. Zira Kur'an-ı Kerim'de Musa'ya verilen Kitabın İbrahim'in Suhuflu gibi bir suhuf olduğu belirtilmektedir.²⁷⁸ Zaten Hz. Musa'nın ve Hz. İsa'nın vahiy alma süreçleri veya zamanları, Hz. Peygamber'in 23 yıllık süresi ile kıyaslandığında çok az olduğu görülür; örneğin Hz. İsa'nın peygamberliğinin üç veya dört yılı aşmadı-

ğı bilinmektedir. Bu iki peygamberin peygamberlik sürelerinin kısa oluşu, kendilerine verilen hacimce suhuf niteliğindeki Kitaplar'ın yazdırılmadığını düşündürmez. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in, Tevrat'ın levha halinde Hz. Musâ'ya yazdırıldığını haber vermektedir.²⁷⁹ Bugünkü hacimleriyle Eski Ahid ve Yeni Ahid, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın tarihlerinin kutsal kitaplarıdır. Örs'ün şu yargısına katılmamak mümkün değildir:

Eski Ahid ya da Kutsal kitap adı verilen ve büyük bir kısmı, eski İbrani edebiyatının günümüze kadar ulaşabilen tek örnekler olan kitap, aslında İsrail'in kutsal tarihinden başka bir şey değildir.²⁸⁰

Şimdi konumuzla ilgili başka görüş ve örnekleri nakletmeye tekrar dönebiliriz.

Örneğin 2. yüzyılın Hristiyan teologlarından Marcion, sadece Pavlus'un Mektupları ile Luka'nın metnini sahih kabul etmiştir, diğer metinleri uydurma kabul etmiştir.²⁸¹

Diğer taraftan ünlü kilise babası teolog Origen (185-254) kendi zamanında kutsal metinler üzerinde bilinçli ve bilinçsiz yapılmakta olan tahriflerden şöyle yakınmaktadır:

Nüshalar arasındaki farklar büyümeye başladı. Bu, ya bazı müstensihlerin ihmali ya da diğer bazılarının sapıklıkları sebebi ile meydana gelmektedir. Bunlar, ya yazdıklarını gerektiği gibi gözden geçirmemektedirler ya da gözden geçirme sırasında keyiflerine göre uzatıp kısaltmaktadırlar.²⁸²

Hristiyanların tahrifçiliğinin başka bir örneğini de, "Hellenistic Synogogal Prayers" adlı bir dua metninde görülmektedir. Aslında Yahudilere ait olan bu kutsal metni Hristiyanlar kendi teslis dogmalarını yansıtmak şeklinde eklemeler ve çıkarmalar yaparak kullanmışlardır. Metindeki italik ifadeler Hristiyanların metne eklemelerinden bazı örneklerdir.

Sen mübareksin, Ey Rabb, asırların Meliki,
Sen Mesih vasıtasıyla her şeyi Yaratansın

279 Kur'an: A'raf: 145; İsrâ: 109.

280 Örs (H.): *Musâ ve Yahudilik*, İstanbul, 1966, s. 33.

281 John-Sherbok (L.): *age.*, s. 196.

282 Collins (R.F.): *Introduction to the New Testament*, London, SCM., 1983, s. 76.

...

Sensin ölüm için hayatı yaratan, umudumuz İsa Mesih vasıtasıyla...

Vaftizden önce takva içinde öğretilmesi gereken kişiye doğurulmamış Tanrı hakkında bilgi, yegâne edinilmiş oğul hakkında anlayış ve Kutsal Rûh hakkında tam bir inanç öğret..."²⁸³

Hıristiyan kutsal metnlerinin bozulduğunu ve değiştirildiğini gösteren başka bir delil, bugün otantik ve sahih olarak kabul edilen dört kutsal metnin, bırakalım birbirleriyle çelişkili ve farklı olmalarını, her birisinin eldeki en eski el yazma nüshaları açısından bakıldığında kendi içerisinde farklı ve çelişkili olmasıdır. Bugünkü dört kutsal metnin orijinal asıl nüshaları elde yoktur; bunlar arasında eldeki en eski nüsha, Yuhanna'nın nüshasıdır ki, M.S. 200 yılında yazıldığı sanılmaktadır. Bu tarihten bugüne yazılmış Yuhanna'nın kutsal metninin eldeki 10.000'in üzerinde nüshası vardır ve her birisi diğerinden farklıdır ve kaba bir sayımla bunlar arasında 200.000 kadar farklılık vardır. Sadece bu örnek bile bize, tek bir kutsal metnin tarih içerisinde ne kadar bozulmaya konu olduğunu göstermektedir.

Tarih içerisinde bu kutsal metinlere yapılan ilavelerin ve çıkarmaların olup olmadığını görebilmenin pratik yolu, 1611 yılında standart hale getirilen ve sonraki yıllarda gözden geçirilerek birçok baskısı yapılan *The Holy Bible, Containing the Old and New Testaments, Revised Standard Version* (Collins Press, New York-Glasgow, 1971) adlı kutsal metne bir bakmaktır. Bu metinde, Yeni Ahid'in önceki nüshalarında yapılmış olan kelimeler ve cümleler olarak bazı çıkarmalar veya ilaveler, bazı nüsha farklılıkları gösterilmiştir. Bunlar bile bize kutsal metinlerin ne kadar tahrif ve tebdile uğradığını göstermeye fazlasıyla yeter.

Hıristiyanların bizzat kendilerinin sahih kabul edilen dört kutsal metin ile eldeki diğer kutsal metinlerin hiçbirisini Tanrı'nın Hz. İsa'ya vahyettiği Tanrı kelâmı olmadığını kabul ettiklerine göre, aslında bu metinlerin her birisi tahrifin canlı şahitleridir. İşte bu gerçekten hareketle başta, başlangıçta bir Kitâb-ı Mukaddes uzmanı olarak yetişen ünlü filozof Spinoza olmak üzere bazı Batılı düşünürler Kitâb-ı

283 Hell. Syn. Prayers, *the Old Testament Pseudopigrapha*, ed. J.H. Charlesworth, New York, Doubleday, 1983, II, 678-687.

Mukaddes metinlerinin Tanrı kelâmı olamayacağı sonucuna varmışlardır. Bu görüşte olanlardan daha çağdaş bir düşünür de, Salomo Semler'dir; ona göre de Yeni Ahid'in kutsal metinleri Tanrı kelâmı değildir.²⁸⁴

Son olarak başka bir hususa da işaret edelim. Her ne kadar 325 İznik Konsili ile Kilise Hristiyan kutsal metinlerini sahih ve sahih olmayan şeklinde bir sınıflamaya başlamış ise de, Hristiyanlar arasında herkesin ortaklaşa kabul ettiği kutsal metinler yoktu. Matbaanın icadından sonra, 16. ve 17. yüzyıllarda yapılan baskılarla sahih kabul edilen dört kutsal metin standart hale getirilmeye başlanmıştır. Theodore Beza (1519-1605)'nın 1565 yılındaki baskısını esas alarak Elzevir Kardeşler'in 17. yüzyılda yayınladıkları Kutsal Metin ikinci baskısının önsözünde şöyle yazıyordu:

"O halde şimdi herkesin kabul ettiği metin vardır." ve buna karşı otorite olmayan birisinin de şu sözü yer almaktaydı: "Kabul edilmeyecek kabul edilen metin" (*Textus receptus sed non recipiendus.*)²⁸⁵

Sonuç olarak ifade edecek olursak, verdiğimiz bütün bu örnekler, tahrif de dahil Kur'an'ın Hristiyanlık hakkındaki beyanlarının Hristiyanlık tarihinde tarihî gerçeklikleri olan doğrular olmakla, Watt gibi papaz yazarların Kur'an'a yapmaya çalıştıkları itirazlarına bizzat Hristiyanlık tarihinin kendisinden cevaplar olmaktadır. Bu kimseler Kur'an'a itirazlar yaparken, Hristiyanlık tarihinden değil, Kur'an ve İslâm'a karşı takındıkları kendi şahsî önyargı ve yönelimlerinden hareket etmektedirler.

284 Jeonrad (W.G.). *Theological Hermeneutics*, London, Macmillan, 1991, s. 35-42.

285 Cullmann (O.), *age.*, s. 21.

EK. II

BAZI GÜNÜMÜZ MÜSLÜMANLARININ KUR'AN'IN HİRİSTİYANLIK HAKKINDAKİ BEYANINI YANLIŞ ANLAMALARI

Kur'an-ı Kerim'in Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar hakkındaki ayetlerin anlaşılıp yorumlanmasından Batı'da son zamanlarda ortaya çıkan dinî çoğulculuk gibi bazı dinî-felsefî akımların anlaşılmasına, Dinlerarası Diyalog ve misyonerlik gibi hareketlerin değerlendirilmesine kadar birçok konuda günümüz Müslümanları arasında bazı sorunlar vardır. Müslümanların bu sorunlara bakışları ve çözümleri, çoğu zaman hatalı ve yanıltıcı olduğundan, konumuz açısından kısaca bunlar üzerinde durmamızın faydalı olacağına inanıyoruz. Hatalı ve yanıltıcı dedik; çünkü bu sorunları çözümlemek için Kur'an'dan cevap ararken, Müslümanlar çoğu zaman Hıristiyanlık tarihini ve karşılıkları İslâm'da da varolan Hıristiyanlıktaki başta vahiy, kitap ve peygamber gibi benzer temel kavramların işlem ve kaplam bakımından anlam farklılıklarını gözardı etmektedirler. Bu sorunların ele alınıp doğru değerlendirilmesi için başta teslis dogması ve Hıristiyanlık teolojî tarihinin çok iyi bilinmesi gerekir.

1. Hıristiyanlıktaki Vahiy, Kutsal Kitap ve Peygamber Kavramlarının Farklılığı

İslâm'da olduğu gibi, Hıristiyanlıkta da vahiy, kutsal kitap ve peygamber gibi temel kavramların varlığı, dinî çoğulculuk fikirlerinden etkilenen ve Dinlerarası Diyalog faaliyeti yürüten bazı günümüz Müslümanları bu din hakkında olduğu kadar Kur'an'daki Hıristiyanlıkla ilgili ayetlerin anlaşılmasında da yanlış değerlendirmelere sevk etmektedir.

İslâm'daki vahiy, kitap ve peygamber kavramlarının anlamlarını belirleyen esas ilke, tevhid'tir; Hıristiyanlıkta ise aynı kavramları belirleyen esas teslistir. Tevhid ile teslis arasında fark neyse, her iki dindeki

bu kavramlar arasındaki fark da odur. Başka bir ifadeyle, Hristiyanlıkta vahiy, kitap ve peygamber kavramlarının Hristiyanlık teolojisiindeki anlamları tesliden ayrı düşünölemeyeceği gibi, İslâm'dakiler de tevhidten ayrı düşünölemez. Bu kısa hatırlatmadan sonra, daha baştan, her iki dine de varolan ele alacağımız bu kavramların lafzî ve şekli benzerliğin ötesinde anlamca hiçbir benzerliği olmadığını söyleyelim; burada esas olarak bu nokta üzerinde duracağız; kavramların teferruatlı bir şekilde ele alınması konumuzun dışındadır.

a. Vahiy: Bilindiği gibi, vahiy kelimesi Kur'an'da birbirleriyle ilişkili çeşitli anlamlarda kullanılmıştır; kısaca vahye genel anlamı itibarıyla Allah'ın varlıklarla konuşmasıdır diyebiliriz.²⁸⁶ Ancak istilâh olarak vahiy, Allah'ın Cebrâil vasıtasıyla resûl olarak seçtiği peygamberlere gönderdiği sözlü ve sesli mesajdır; vahiy bu anlamıyla din ifade eder.

İlk Hristiyan teoloji yazılarında vahyin Allah'ın insanlara ve peygamberlere ve burada Hz. İsâ'ya sözlü konuşması anlamında kullanımı olmakla birlikte, daha sonraki devirlerde ve özellikle günümüzde teslisçi Hristiyanlar vahyin anlamını oldukça değiştirmiş görünmektedirler. Meselenin teferruatına girmeksizin özetleyecek olursak, 2-4. yüzyıllarda vahiy, Kutsal Rûh'un peygamberler aracılığıyla konuşması anlamında tanımlanmıştır. Bu tanımlara, örneğın Kudüslü Cyrıl (310-386)'ın 348 yılında yazdığı *Amentü Risâlesi*'nde, Epiphanius (315-403)'ün 374 yılında yazdığı *Amentü Risâlesi*'nde ve 381 İstanbul Konsili kararlarında rastlamaktayız. İstanbul Konsili'nde şöyle denilmektedir:

... Baba'dan zuhur eden ve peygamber aracılığıyla konuşan Rabb Kutsal Rûh'a... inanırız...²⁸⁷

Ancak bu kaynaklarda geçen peygamber kavramı, aşağıda göreceğımız gibi bizim anladığımız anlamdaki peygamberlere işaret etmemektedir. Örneğın kutsal metin yazarları Hristiyanlara göre peygamberdir; onlar kutsal yazılarını Kutsal Rûh'un onlara konuşmasıyla yazmışlardır. Bu söz konusu devirdeki vahyin genel anlamıdır.

286 Bkz. Kur'an, Şûrâ: 51; Enfâl: 12; Zülzâl: 4-5; Fussilet: 12; Nahl: 68-69; Kasas: 7; Mâide: 111 vb.

287 Neuner (J.) ve Dupuis (J.), *The Christian Faith*, s. 9.

Bir de daha özel bir anlamı vardır; bu özel anlamdaki vahiy ise, Kutsal Rûh'un peygamberlere âhir zaman ile ilgili olaylardan ve gaybtan haber vermesi demektir.

Şimdi bütün bu söylenenler açısından son derece önemli ve onlarla tezat da teşkil eden bir kutsal metnin ilk cümlelerini aktaracağız. Bu, Yeni Ahid metnlerinin sonuncusu olan ve "Yuhanna'ya Vahiy" (*Apocalypse*) adını taşıyan metindir:

Tanrı'nın kullarına yakında olacak şeyleri anlatmak için İsa Mesih'e verdiği vahiydir; bu vahyi Tanrı melek göndererek, O'nun sözüne şehadet eden, İsa Mesih'e ve bütün gördüklerine şahit olan kulu Yuhanna'ya bildirdi...²⁸⁸

Hristiyanların ve kilisenin sahih saydığı bu kutsal metnin bu ilk cümleleri son derece önemlidir. Çünkü her şeyden önce Tanrı'nın İsa'ya sözlü vahiy gönderdiği anlatılıyor. Bu da, o halde İsa'nın bizzat kendisi vahiydir ve İsa Tanrı'dan sözlü vahiy almamıştır diyen bazı günümüz Hristiyan teologlarını yalanlamaktadır. Diğer taraftan özellikle ikinci cümle, yani aynı vahyi melek göndererek kulu Yuhanna'ya da vahyetmesi Hristiyanların vahiy kavramını nasıl bozduklarını ve hatta muhtemelen vahiy ile ilhamı nasıl birbirine karıştırdıklarını anlatmaktadır.

Hristiyanların vahyin anlamını bozmalarının birinci ve belki en önemli sebebi, bu metinlerin Yunanca yazılmış olmasıdır. Sami dil ve din geleneğinin vahiy kavramı, Yunanca *Apokalypsis* sözcüğüyle karşılandığı için, vahiy kelimesi bu dilde anlam kırılma ve sapmalarına uğramıştır. *Apokalypsis*, genelde kâhinlerin gaybtan haber vermelerini ve onların kehanetlerini ifade için kullanılan bir sözcüktür. Dolayısıyla Sami din geleneğinin ilâhî vahiy kavramı böyle Yunanca kısır bir kelimeyle karşılanınca, Hristiyanlığı bu Yunanca metinlerden öğrenen Hristiyanlar burada dile getirildiği gibi, farklı vahiy anlayışlarına gitmişlerdir.

Burada işaret edilmesi gereken başka bir sorun da vahtyle ilgili Hristiyan kaynaklarındaki çelişkili başka hususlardır. Bizce, "Yuhanna'ya Vahiy" kutsal metninin ilk cümlesinin, Tanrı'nın İsa'ya

vahyetmesinden ve bu vahyin sözsel oluşundan bahsetmesi doğru bir vahiy anlatımıdır. Ancak diğer Hristiyan kaynakları, peygamberlere vahyedenin Kutsal Rûh'un olduğunu söylemeleri, "Yuhanna Vahyi" ile bir çelişki arz etmektedir. Örneğin Kudüslü Cyril'in *Amentüsü*'nde şöyle denmektedir:

Biz, peygamberlerde konuşmuş olan Paraclit (Paraclete) bir Kutsal Rûh'a inanırız...²⁸⁹

aynı şekilde Epiphanius *Amentüsü*'nde de benzer ifadeler vardır:

Ve... Baba'dan tezahür eden peygamberler aracılığıyla konuşan hayat bahşeden, Rabb, Kutsal Rûh'a inanırız...²⁹⁰

Görüldüğü gibi, bu akide metinlerinde ise, peygamberler ile veya onlar aracılığıyla konuşan, dolayısıyla vahiy veya ilham veren doğru-
dan Tanrı (Baba Tanrı) değil, Kutsal Rûh'tur. Eğer Kutsal Rûh ayrıca üçüncü bir tanrı değil de Cebrâil olarak anlaşılırsa, çelişki ortadan kalkar. Bize göre bunun Cebrâil olması mümkündür, ancak Hristiyanlar böyle düşünmüyorlar. Cebrâil olması mümkün dedik; çünkü yukarıda söylediğimiz gibi "Yuhanna'ya Vahiy" metnin ikinci cümlesinde Yuhanna'ya vahyin Tanrı'nın ona melek göndermesiyle olduğu söylenmektedir.

Bazı günümüz teologlarına göre ise vahiy, İsa'nın kendisinin tanrı olarak görünmesidir. Buna göre Allah, Hz. İsa'ya sözlü ve sesli bir vahiy göndermemiştir. İsa'nın enkarnasyon yoluyla tanrı olarak görünmesi, yani İsa'nın kendi bedensel varlığı vahiydir.²⁹¹

Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da, Hristiyanlara göre vahiy, sürekli, yani Kutsal Rûh sürekli olarak Hristiyanlara, Papa'ya ve azizlere bugün de vahiy etmektedir. Bizde olduğu gibi vahyin Peygamberler ile sınırlılığı yoktur.

Bu açılardan bakıldığında Müslümanların vahiy anlayışıyla teslîşçi Hristiyanlarınkı birbirinden tamamen farklıdır.

b. Peygamber: Kur'an'a ve dolayısıyla Müslümanlara göre Allah'ın din anlamında vahiy göndermek üzere seçtiği insanlar peygamber

289 Ortiz de Urbina (I.), *Nicée et Constantinople*, Paris, 1963, s. 69-73.

290 Neuner (J.) ve Dupuis (J.), *age.*, s. 9.

291 Michel (T.), *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, Orhan Basımevi, 1992, s. 18-20.

(resûl)'dir. Teslisçi Hristiyanlıkta tamamen farklı bir peygamber anlayışı vardır. Onlara göre, Hz. İsa, bir peygamber değil tanrı olduğundan, peygamber (*prophet*) Hristiyanlarca aziz (*velî*) kabul edilen kimsedir; onlara göre genel olarak havârilere, kutsal metin yazarları Matta, Markos, Luka, Yuhanna ve Pavlus gibi kimselerin her birisi bir peygamberdir.

c. Kitap: Yukarıda kısaca izah ettiğimiz İslâm'daki ve Hristiyanlıktaki farklı olan vahiy ve peygamber anlayışlarına göre Kitap anlayışı da farklıdır.

İslâm'a göre, bildiğimiz gibi, Allah'ın Hz. İbrahim, Hz. Musâ, Hz. İsa, Hz. Muhammed gibi seçtiği peygamberlere gönderdiği sözlü vahyin Tevrat, İncil ve Kur'an gibi isimlerle yazılı hale getirilmiş şekli Kitap'tır. Dolayısıyla Kitap, harfen ve anlamca Allah'ın kelâmıdır.

Teslisçi Hristiyanlara göre ise, kutsal kitap Hz. İsa hakkında yukarıdaki anlamıyla peygamber kabul edilen Hristiyanların yazdıkları veya Kutsal Rûh'un onlara yazdırdığı eserlerdir. Dolayısıyla bizim Kur'an'dan mülhem olarak İncil dediğimiz tek bir kitap yoktur. Hristiyanların, başta sahih kabul edilen Matta'nın, Markos'un, Luka'nın, Yuhanna'nın ve Pavlus'un yazdıkları metinler ile sahih kabul edilmeyen birçok kitapları vardır ve bu kitaplar büyük ölçüde Allah'ın doğrudan Hz. İsa'ya vahyettiğine inandığımız mesajı içeren kitaplar değildir. Bu metinlerin yazarlarından bazılarının bizzat Hz. İsa'nın hayatına şahitlik etmekle genelde Hz. İsa'nın yaşam öyküsünü anlatan ve ondan sözler nakleden kitaplardır. Kısaca Hristiyan kutsal kitapları Hz. İsa'yı ve zamanını anlatan dar anlamıyla birer tarih kitabıdır. Ancak, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hristiyanlar bu kitapları peygamber dedikleri yazarların Tanrı'dan ilham alınarak yazıldığını söyler; çünkü Pavlus gibi yazarlar hiçbir zaman Hz. İsa'yı görmemiştir; dolayısıyla bu gibi kutsal metin yazarlarının yazdıklarına meşruiyet kazandırmak için yukarıda tanımladığımız şekliyle onların ilham veya vahiy yoluyla yazıldıklarına inanılır. Bu anlamıyla Hristiyanlar kutsal kitapların özü bakımından Tanrı'ya veya Kutsal Rûh'a ait olduğunu söylerse de, harfler ve hatta mânâlandırma olarak yazım şeklinin ve ifadelerin kutsal kitap yazarlarına ait olduğunu kabul ederler. İşte zaten bu anlamdadır ki, Kur'an ve

Müslümanlar bugünkü Hristiyan kutsal metinlerini tahrif edilmiş ve bozulmuş olarak görürler.

Buraya kadar kısaca anlatmaya çalıştığımız gibi, Hristiyanlıkta da vahiy, peygamber ve kitap kavramlarının olması, Müslümanları Hristiyanlığın İslâm gibi bir din olduğu yanılgısına düşürmemelidir. Günümüzde özellikle Dinlerarası Diyalog yapan Müslüman gruplar ve kimseler bizce bu hataya düşmektedirler. Diğer taraftan W.M. Watt ve R. Paret gibi bazı Hristiyan yazarların ve oryantalistlerin: "Kur'an da kutsal bir kitaptır", "Muhammed de peygamberdir" gibi zaman zaman hoşumuza giden söylemlerini de ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü onlar samimi bile olsalar Kur'an'a kutsal kitap derken, çoğu zaman bizim Kur'an'a ilâhî kitap olarak bakışımızla değil, kendi kutsal kitap anlayışlarıyla bu söylemleri yapmaktadırlar. Aynı şekilde Peygamberimize, peygamber derken de bizim anlayışımızla değil, kendi anlayışlarıyla demektedirler. Onların bu türden ifadeleri çoğu zaman bizleri yanıltmaktadır.

Yine burada konumuzla ilgili vurgulanması gereken bir başka husus da, gerek bazı Hristiyan yazarların ve gerekse bazı Müslümanların bazı Kur'an ayetleri ile Hristiyan kutsal metnindeki bazı cümleleri bir araya getirip karşılaştırmaları; bununla da Kur'an'ın da, Hristiyan kutsal metninin de aynı şekilde ilâhî olduğu, hatta Müslümanların Hristiyan kutsal metnlerine tahrif edilmiş olarak bakmalarının bir yanılgı olduğu sonucuna varmalarıdır. Bu tür çalışmaların çoğunu zaten misyonerler yapmaktadır; Müslümanlar yaptığı zaman da bu, misyonerlik faaliyetleri için paha biçilmez bir malzeme olmaktadır.

Gerçekten Hristiyan metnlerinde, Kur'an'daki şu veya bu ayetle anlamca yakın cümleler olabilir ve hatta vardır; bunlar Hz. İsâ'dan kutsal metin yazarlarının naklettiği cümleler olabilir. Fakat buradaki sorun, aynı benzer cümlelerden Müslümanların Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde ne anladıkları ile Hristiyanların kutsal metnlerinden ne anladıkları sorunudur. Buna dikkat etmeden, Kur'an ile kutsal metinler hemen özdeşleştiriliyor. Örneğin, gerçekten bazı Hristiyan kutsal metnlerinde "Tanrı birdir" ifadesi vardır; bu hemen İhlâs sûresiyle bağlantı kurularak Hristiyanlık teslisi İslâm'ın tevhidiyle

adeta eşleştiriliyor. Teslisçi Hristiyanlar o ifadeyi bile bile teslisi savunuyor. Teslisçilerin, “Üçde Birlik” veya “Birde Üçlük” inancındaki Tanrıların birliğiyle İhlâs süresinde öğretilen tevhidin ne gibi ilişkisi olabilir! Müslümanlar gibi Hristiyanlar da Allah’ın birliğine inanır denebiliyor.

O halde kısaca tekrar ifade edecek olursak, İslâm’da ve Hristiyanlıkta ortaklaşa varolan vahiy, peygamber ve kitap kavramları anlam ve kullanım itibarıyla tamamen farklı ve ayrı kavramlardır.

Bizim bugünkü Hristiyan kutsal yazılarının, bizim anladığımız anlamıyla ilâhî bir kitap olmadığını söylememiz, bizim Hristiyanlara Ehl-i Kitap olarak bakmamıza ters düşen bir durum olup olmadığı sorusunu akla getirebilir. Şimdi de kısaca bu konu üzerinde duralım.

2. Ehl-i Kitap

Bugünkü bazı Müslümanları Hristiyanlık ve Yahudilik hakkında yanlışlığa sevkeden başka bir kavram ve konu da, Kur’an’da bu dinlere inananlara “Ehl-i Kitap” denmesidir. Dolayısıyla Kur’an’ın bu kavramla ne anlattığının hatırlanması gerekmektedir. Çünkü bugün bazı Müslümanlar bu kavramla Kitap ehlidir diye din veya Kitap açısından Yahudilere ve Hristiyanlara “yakın olmak” gerektiği gibi hislerini taşıyorlar. Onlara yakın veya uzak olunabilir; fakat Ehl-i Kitap kavramının “yakın olma” veya “uzak olma” ve diğer din mensuplarına kıyasla onlara “öncelik” veya “önem” verme ile ilgisi yoktur.

Ehl-i Kitap kavramı, Allah’ın insanları ve milletleri “Toplum-Kitap” ölçütüne göre sınıflamasından belirli bir sınıfın adıdır. Yani Yahudi-Hristiyan milletlerine verilen ortak isimdir. Dolayısıyla Ehl-i Kitap kavramı bizzat belirli müspet veya menfî değer yargıları içeren bir kavram değil, Yahudi-Hristiyan toplumunu çok yönlü olarak tasvir eden bir kavramdır. Tasvirin Müslümanlara bu toplumu tanıtmaya amaçlı yapıldığını düşünürsek, Ehl-i Kitap kavramı, ameli açıdan en geniş anlamıyla belirli dinî, toplumsal ve hukukî statü belirleyen bir kavramdır.

“Kitaplı” veya “Kitap Sahibi” gibi anlamlara gelen Ehl-i Kitap (*Ehlü’l-Kitâb*), Kur’an’da dokuz farklı sûrede 31. ayette geçen bir kav-

ramdır; yukarıda da işaret ettiğimiz gibi açıklıkla kendilerine Kitâb (Tevrat ve İncil) verilen Yahudilere ve Hristiyanlara işaret etmektedir. Ayrıca Mâide Süresi 41. ayette Hristiyanlar “Ehl-i İncil” olarak da nitelenmektedirler.

Bütün bu ayetlerde geçen Ehl-i Kitab kavramı tahlil edildiğinde, Âl-i İmrân süresinin 110., 113.-115. ve 199. ayetlerinde beyan edildiği üzere onlardan bir ümmetin ve bazılarının Allah’a ve ahiret gününe dosdoğru inanarak, Allah’ın ayetlerini okuyarak mü’min olanları hariç -ki bunların İslâm’ı kabul eden Ehl-i Kitab’tan kimse-ler olduğu anlaşıyor- Ehl-i Kitab’ın kâfirler ve ebedi cehennemlikler olduğu, hatta aynı Sürenin 64. ayetinde onlara karşı yapılan “... *Ey Ehl-i Kitab! Allah’a hiçbir şeyi şirk koşmayalım...*” meâlindeki teklifi ifadede de aynı zamanda onların müşrikler olduğu zımnen ifade edilmektedir.

O halde Ehl-i Kitab kavramı, bu sözcüğünün geçtiği ayetlerin bir arada tahlili, Yahudilerin ve Hristiyanların, hem kendi asli imanlarını bozmakla hem de İslâm’a girmemekle kâfirler ve müşrikler olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Ehl-i Kitab, Yahudilerin ve Hristiyanların inanç açısından küfrüne işaret eden bir kavramdır. Bununla Allah insanlara imanın ve risâletin, yani Hak Dinin nasıl tahrif edildiğini ve aynı zamanda tahrif edilmemesi gerektiğini öğretmektedir.

Başka bir açıdan, Ehl-i Kitab kavramı, “Ehl” sözcüğüyle Yahudiler ve Hristiyanlara, “Kitap” sözcüğüyle Tevrat ve İncil’e işaret ettiğini düşünerek anlam alanını genişletecek olursak, Yahudilerin ve Hristiyanların inançlarından Hz. Peygamber ile olan ilişkilerine ahlâklarına kadar onları tanıtan Kur’an’ın bütün beyanlarını içine alan bir kavram halini alır. Bu kullanımıyla Ehl-i Kitab, yukarıda işaret ettiğimiz geniş anlamıyla sosyal ve hukuki içerikli bir kavramdır.

Bugün olduğu gibi, Hz. Peygamber devrinde de Müslümanlar Hristiyanlar ve Yahudilerle iç içe yaşıyorlardı; İslâm’ın zuhuru esnasında bilindiği gibi Arap Yarımadası ve çevre bölgeler onlarla meskûn idi. Müslümanların ister istemez bu dinlere inanan milletlerle çok yönlü ve çeşitli ilişkileri olacaktı ve bugün de oluyor. Müslümanların onlarla kuracakları ilişkileri doğru ve düzenli yapabilmeleri için

onları tanımaları gerekirdi. İşte, Allah Ehl-i Kitab kavramıyla, Yahudilerin ve Hristiyanların dinî, tarihî ve sosyal gerçeklikleriyle sahip oldukları özel konuma işaret etmektedir.

Son tahlilde, Kur'an'ın Ehl-i Kitab'ı tanıtımı ve Hz. Peygamber'in onlarla olan ilişkilerini konu alan Sünnet'i beraberce dikkate alındığında Ehl-i Kitab kavramı, semantik açıdan çok geniş kapsamlı "Toplum-Kitap" merkezli sosyolojik bir anlama sahiptir diyebiliriz.

Böyle bir kavram bugün bizim için ne anlam ifade eder? İman açısından kâfir ve hatta müşrik fakat ahlâk, sosyolojik ve psikolojik açısından müspet ve menfî yönleri olan iki özel toplulukla karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Hz. Peygamber'in "*Ehl-i Kitab'ı ne tasdik ediniz ne de yalanlayınız*" meâlindeki hadisi²⁹² ve benzer diğer hadisleri tam da bizim demek istediğimiz şeyi çok güzel bir biçimde anlatmaktadır. Günümüzde Batı'da ortaya atılan Dinlerarası Diyalog, dinî çoğulculuk, dinlerin birliği, ilâhî "mesajın" birliği gibi düşüncelere kapılan Müslümanlar, birey ve cemaat olarak bunun meşruiyeti için, tevhidi, teslisin vaftiz suyuna batıracak kadar bir yanlış değerlendirmeye Ehl-i Kitab kavramına sığınmaktadırlar. Bundan sonra ele alacağımız konularda bunun birkaç örneğini vereceğiz.

Peygamberimiz, Kur'an'ın Ehl-i Kitab kavramının yukarıdaki hadisin anlamını, sünneti ile yorumlamıştır ve fiilen uygulamasını yapmıştır. Yukarıdaki hadislerinin birinci kısmında "*Ne onları tasdik ediniz*" derken, bize onların da kitapları var, onların da dini vardır gibi gerekçelerle onları tasdik edici söz ve tavırlarla ilişkiye girmeyiniz demek istemiştir; çünkü Hz. Peygamber, Allah'ın "*Sen onların milletine (dinî geleneklerine) tâbi olmadıkça Yahudiler ve Hristiyanlar senden hoşnut olmazlar*"²⁹³ ayetinin ne anlama geldiğini biliyordu. "*Ne de onları yalanlayınız*" derken de, bize onları tarihî ve sosyal bir gerçeklik kabul ederek, gerektiğinde onları sosyal ve hukukî zeminde muhatap alarak ilişkiler kurabileceğimizi söylemektedir. Hadisin bu ikinci kısmı da, Allah'ın bize Hz. Peygamber'in diliyle: "*Sizin dininiz size, benimki bana*"²⁹⁴ meâlindeki ayetle ilgisi kurulabilir. Allah bu

292 Buhârî, Şehâdât: 29; İtisâm: 25, Tevhid: 42.

293 Kur'an, Bakara: 120.

294 Kur'an, Kâfirûn: 6.

ayette kâfirlerden bahsediyor diyerek bir itiraz yapılmak istenebilir; fakat unutmayalım ki zaten Allah'ın Ehl-i Kitab'ı dinde iman açısından kâfirler olarak belirtiyor; hatta Kâfirûn sûresinin bütününü bize göre doğrudan müşrikleri değil -belki onlar da hitaba dahil edilebilir ama- "*Ey Kâfirler*" diyerek Hristiyan ve Yahudileri hitap etmektedir.

Dikkat edilirse, Dinlerarası Diyalog gibi yukarıdaki faaliyetleri yürütenler hep bunu dinler üstünden yürütmektedirler. Bu doğru değildir; insanlığın sulhu ve selâmeti için uluslararası faaliyetler yapılacaksa bunlar en başta hukuk ve ahlâk temelli kültürel, siyasî ve sosyal faaliyetler olmalıdır.

3. Kutsal Kitapların Tahrifi ve

Ehl-i Kitap Hakkındaki Ayetlerin Yanlış Yorumlanması

Önce şu genel kanaati belirterek konumuza başlayalım: Müslümanların, bu iki dinin tarihi ve teolojik gelişimini iyi bilmeden Yahudiler ve Hristiyanlarla ilgili ayetleri tam doğru anlaması ve yorumlaması mümkün değildir. Son zamanlarda bazı günümüz Müslüman tefsircilerin, Hristiyanlar ve Yahudilerle ilgili bazı ayetleri yanlış anlayıp yorumladıkları görülmektedir.

Yahudiler ve Hristiyanlarla ilgili Kur'an beyanının iyi anlaşılabilmesi için her şeyden önce, Kur'an'ın onların kutsal kitapları hakkındaki tahrif hükmünün iyi anlaşılması lazımdır.

Bunun için de şu önemli sorulara doğru yanıtlar aranması gerekir:

1. Yahudiler ve Hristiyanların kendi kutsal kitaplarına (Kitab-ı Mukaddes) karşı yaptıkları tahrif eleştirisi var mıdır?
2. Kur'an'da başta Tahrif, Tebdil, Leyy, Kitmân, Ahfâ, Nisyân gibi farklı şekillerini tahrifi ifade eden kavram ve kelimelerin anlamı nedir?
3. Tahrif varsa İslâm'dan önceki veya sonraki zamanlarda mı yapılmıştır?
4. Kutsal kitaplar tahrif edilmiş ise, tahrif nerede ve nasıl olmuştur? Yani tahrif, Hz. Musâ'ya ve Hz. İsâ'ya inen Tevrat'ın ve İncil'in aslında bir kere mi yapılmış, yoksa bugünkü eldeki Kitab-ı Mukaddes metinlerinde sürekli olarak mı yapıla gelmiştir? Hangisinde olursa olsun, tahrif, metnin mi, mânânın mı, metnin-mânânın tahrifi

midir? Veya metnin ve mânânın yorumlanmasında veya tevîlinde mi olmuştur?

5. Tahrîf, hangi şekilde olursa olsun, bütün bir kutsal metnin bütününde mi, yoksa bazı kısımlarında mıdır?

6. Tahrîf kutsal metinlerin ister bütününde olsun, isterse bir kısmında olsun buna rağmen, kutsal metinlerde ister metinsel olarak ve isterse mânâ olarak ilâhî vahiyden, yani Hz. Musâ'ya ve Hz. İsa'ya vahyedilen ayetlerden ayetler var mıdır?

Bu ve benzeri sorulabilecek sorulara uzun uzun cevaplar aramak konumuzun sınırlarını aşar. Burada sorulara cevapları oldukça kısa ve ayrı ayrı değil birbirleriyle bağlantılı olarak vermeye çalışacağız; zaten daha önceki bölümlerde zaman zaman bu sorulardan bazısına cevaplar verilmişti. Sonra da bazı günümüz Müslümanların Yahudiler ve Hristiyanlar, onların kutsal kitapları hakkındaki Kur'an beyanını yanlış yorumlamalarına değineceğiz.

Önce şunu belirtelim ki, Kur'an'dan ve Müslümanlardan çok daha önceki devirlerde, bizzat Yahudilerin ve Hristiyanların kendileri Yeni Ahid ve Eski-Ahid'in Tanrı Kelâm'ı olmadığı iddiasıyla tahrîfin her türlüşünü dile getiren görüşler ortaya atmışlardır. Dolayısıyla onların kutsal metinlerinin bozulmuş olduğu aslında ne Kur'an'ın ne de Müslümanların bir suçlamasıdır. Kitabımızın önceki bölümlerinde yer yer bu hususa işaret etmiştik. Burada daha önce söylediklerimize ilave başka görüşlere müracaat edelim. Örneğin, Yahudilerce peygamber kabul edilen Yeremya, kendi ismini taşıyan Eski-Ahid'in kitaplarından birisi kabul edilen kutsal metinde, Yahudilerin Eski-Ahid'in sözlerini değiştirdiklerini dile getiriyor:

*Siz, biz hikmet sahibiyiz ve Rabb'in şeriatı bizimledir diye nasıl söyleyebilirsiniz? Fakat dikkat et! Yazıcıların hatalı kalemî onu yalana çevirdi.*²⁹⁵

Aynı şekilde Yeremya şunu söylüyor:

*Artık Rabb'in emanetini anmayacaksınız, çünkü emanet her insanın kendi sözü olmuştur ve söz Yaşayan Tanrı'nın bizim Tanrı'mızın sözlerini değiştirdiniz...*²⁹⁶

295 Jeremiah, 8, 8.

296 Jeremiah, 23, 36.

Görüldüğü gibi, Eski-Ahid'in bir kutsal metni, Eski-Ahid'in onu yazanlar tarafından bozulduğunu açıkça söylemektedir. Bu husustaki herkesin kabul ettiği tarihi bir gerçek de, Tevrat metnlerinin Hz. Musâ'dan dört asır sonra kaleme alındığı ve Babil sürgünü sonucu o güne kadarki elde olan Eski-Ahid metinleri kaybolmuştu ve Üzeyir (Ezra) kendi bilgisine ve bazılarının şahadetine dayanarak Tevrat'ı yeniden yazmıştır.

Yeni Ahid metinleri için de benzer durum söz konusudur. Daha Hristiyanlığın birinci yüzyılından itibaren birbirinden farklı, hatta biri diğeriyle tezat teşkil eden birçok kutsal metin yazılmaya başlanmıştır. Hristiyanlardan bazılarının kutsal olarak kabul ettiği bir metni diğerleri kabul etmemiştir.

Ne Hz. Musâ'nın yazdırdığı aslı Tevrat'ın ne de Hz. İsa'ya inen İncil'in aslı metinleri kendi zamanlarından hemen sonra kaybolduğu için bugün onlar elde değildir. Her iki dinin, bilgileri sözlü rivayetlere dayanarak eldeki kutsal metinlerin örneklerini oluşturmuşlardır; bunlar zamanla sonraki devirlerde farklı kimseler tarafından çoğaltılmıştır; bu çoğaltmalar esnasında, bilerek veya bilmeyerek çıkarımlar, ilaveler yapıldığı gibi, aynı bir kutsal metnin bir önceki nüshasında kullanılan cümlelerin ifade edilişleri ve o cümlede kullanılan bir kelime sonraki nüshasında farklı ifade edilmiştir ve anlamca yakın başka bir kelimeyle yer değiştirmiştir. Bir metin kopya edilirken bazen kopya eden ondaki bazı konuları olduğu gibi nakletmeyip kendi anlayış ve yorumuyla nakletmiştir. Bütün bu hususlar bugün kutsal metin tarihiyle ilgilenen Yahudi ve Hristiyan bilgincilerince de kabul edilen tarihi gerçeklerdir.

Eski-Ahid ve Yeni Ahidler'in yüzlerce nüshası içerisinden çoğu dışlanarak bugünkü eldeki sahih kabul edilen metinler oluşturulup resmîyet kazanmaları M.S. 4. yüzyıldadır. Eski-Ahid'in bugünkü nüshası ve şekli, M.S. 90-100 yıllarında Kudüs'ün batısındaki bir kıyı kasabası Yamniya'da toplanan din adanları konsili tarafından oluşturulmuştur. Ancak bu oluşturulan metnin kesinlik kazanması M.S. 3-4. yüzyıllara kadar sürmüştür.²⁹⁷ Yeni Ahid resmî metin-

297 Brown (R.E.), Fitzmeyer (J.A.) ve Murphy (R.E.), *The Jerome Biblical Commentary*, New Jersey, Prentice Hall, 1968, s. 520-522.

leri ise, birçok farklı kutsal metinler üzerine büyük tartışmaların yapıldığı 363 yılında Laodicea, 393 yılında Hippo'da ve 397 yılında Kartaca'da yapılan yerel konsillerde kararlaştırılmış ve nihayet Kilise bugünkü Yeni Ahid metinlerini kutsal kabul etmiştir.²⁹⁸

İşte Kur'an, Allah Kelâm'ı olan aslı Tevrat ve İncil'i çeşitli nedenlerle kaybeden Yahudiler ve Hristiyanların, onların yerine kendi bilgilerince kutsal metin oluşturma ve inşâ etmek olan tarihi olaya tahrif demektedir. Ehl-i Kitab'ın Allah'ın kelimelerini yerlerinden ve konumlarından ederek yeniden metin inşâ etmeleri fiilini, üç ayrı süredeki dört ayette geçen "yuharrifün" şimdiki zaman sigasıyla belirtir ki, bu aynı zamanda bu tahrif işinin hâlâ Kur'an'ın indiği zamanda da devam ettiğini gösterir.²⁹⁹ "Yuharrifün", HRF, üçlü fiil kökünün, "HaReFe" şeklindeki 2. babının şimdiki zamanıdır; HaRReFe, yeniden harflendirmek yani yeniden yazmak veya yeniden ifade etmek anlamlarına gelir. Dolayısıyla tahrif, yeniden kutsal metin oluşturma demektir.

Böylece yeniden inşâ edilen kutsal metinler, Hz. Musâ ve Hz. İsa'ya vahyedilen aslı Tevrat ve İncil'in edebî ve gramatik metin yapısından ister istemez uzaklaşmışlardır; metnin ve edebî yapının bozulması aynı zamanda anlamında bozulmasını ifade eder. Tahrif, hiç şüphesiz bu anlamıyla başlangıçta kasıtlı yapılan bir olay değildi; ancak üretilen kutsal metinler kopya edilirken unutmalar ve atlamalar olduğu gibi, devirlerin teolojik anlayışlarına göre yazarların ve kopya edenlerin anlayışlarına göre kasıtlı yorumlamaların, ilavelerin veya çıkarmaların yapıldığı da, daha önce otoritelerden aktardığımız bilgilere göre yine tarihi bir gerçektir. Ayrıca özellikle, eldeki Gospels'ların belki Matta'nın hariç, diğerlerinin Yunanca yazılması da Hristiyan kutsal metinlerinin tahrife uğramasına neden olmuştur. Çünkü doğal olarak Hz. İsa'ya gelen vahiy ve onun bu vahyi halka öğretmesi anadili Aramca'da idi ve Aramca İbranice'nin bir diyalektiği olarak en azından Hz. Musâ'dan bu yana vahyi ifade edebilecek geleneğe sahip bir dildi; bu ifade edilmiş vahyin, daha önce hiçbir ilâhî vahyin ifade edilmediği Yunanca ile ifade edilmesi, her halde çok yönlü

298 Collins (R.F.), *Introduction to the New Testament*, London, SCM., 1983, s. 21, 437.

299 "HRF" fiil kökünün geçtiği tahriften bahseden ayetler şunlardır: Kur'an, Bakara: 75, Nisâ: 46; Mâide: 13, 41.

zorluklar çıkarmış olmalıdır ki, bunların başında ilâhî vahye has birçok kavramın anlamca tam tekabuliyetinin olmayacağı ile metinleri Yunanca'dan okuyanların onları ister istemez Yunan kültürel unsurlarının tesiriyle anladıkları hususları gelmektedir. İşte bu yüzden ister istemez kutsal metinlerde metinsel ve anlamca değişim ve bozulma vuku bulmuştur.

Kutsal metinlerin bozulmasına ilişkin anlatmaya çalıştığımız hususlardan Kur'an'ın, tahrif tebdil, leyy, kitmân, nisyân ve ahfâ gibi kelimelerle ifade ettiği bütün bozma şekillerinin meydana geldiği açıktır. Yeni Ahid ve Eski-Ahid metinlerinin tarihi vakalarına tam bir tekabuliyeti dile getiren bütün kavramlar birlikte düşünülünce Eski-Ahid (Tevrat) ve Yeni Ahid (İncil) kutsal yazılarından her biri bütün olarak hem lâfız hem mânâ, hem yorum olarak kasıtsız ve kasıtlı olarak büyük oranda tahrife uğradığını kolayca söyleyebiliriz. *Tahrif, tebdil, kitmân, nısyân ve ahfa'* kavramlarının ifade ettiği bozma ve değiştirme kutsal metinler üzerinde olmuştur. Dili eğip bükme anlamına *leyy* kavramının ifade ettiği bozma muhtemelen metinlerde olmamıştır; zira genelde bu tür bozma, özellikle Yahudilerin Hz. Peygamber veya Müslümanlar ile konuşmalarında kendi kutsal metinlerini sözselsel olarak aktarırken kasten yaptıkları telaffuzları ifade eder. Yorum şeklindeki bozma, kutsal metinleri çoğaltan yazıcılar tarafından yapılanlar metinlere girmiştir; ancak doğal olarak teologların metinlere ilişkin yaptıkları yorumlar girmemiştir. Kutsal metin çoğaltıcılarının yorum şeklindeki tahrifleri, yani ilaveleri ve çıkarmaları daha çok Yeni Ahid metinlerinde daha çok görülmektedir.

Örnek verecek olursak, Yuhanna kutsal metinlerinin en eski el yazması nüshalarının bazılarında 1. bölümün 1. cümlesinden 18. cümlesine kadarki kısım ya tamamen yoktur veya kısmen yoktur; bunun için Harnack gibi bazı teologlar bu kısımların sonradan ilave edildiğini savunur. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, örneğin Markos metninin, Hz. İsa'yı "Tanrı'nın Oğlu" olarak niteleyen ilk cümlesinin bu metnin en eski el yazması nüshalarında yoktur. Ayrıca birçok farklı okumalar vardır; özellikle zamirlerin mercilerinde metinlerin muğlâklıklarından birçok sorun ortaya çıkmaktadır; İbranice'den veya Yunanca'dan modern dillere yapılan tercümelerde açıkça bu zamir sorularını görebiliyoruz. Örneğin *Yuhanna Apocalypse*'si adlı

yazının ilk cümlesindeki "o" anlamında zamir bazı tercümelerde Tanrı'ya ait görülerek büyük harfle, bazılarında Hz. İsa'ya ait görülerek küçük harfle yazılmıştır. Bütün saydıklarımız hususlar hem Yeni Ahid'in hem de Eski-Ahid'in metinleri için geçerlidir. Bunların oldukça yekûn tutan örnekleri vardır.

Nitekim Kitab-ı Mukaddes metinleri üzerine çalışmış Spinoza'dan O. Cullmann'a kadar, daha önce de çeşitli vesilelerle görüşlerini zikrettiğimiz birçok modern ve çağdaş bilgin, Kur'an'ın dile getirdiği tahrif şekillerinden en az birkaçını kabul etmektedirler. Bunlardan örneğin Nietzsche, özellikle Yeni Ahid'in yeni bir kitap olmayıp, Eski-Ahid'in bir kopyası olduğunu söylediğini; en köktenci tenkitçilerden Spinoza'nın, Kur'an'ın farklı kavramlarla anlattığı tahrif şekillerini, sanki yeniden dile getirircesine eldeki Kitab-ı Mukaddes'in asla Tanrı Kelâm'ı olmadığını, ancak kutsal metin yazarlarının Tanrı adına onları kaleme aldıklarını söylediğini hatırlatalım.

Fakat bu, bugün eldeki tahrif edilmiş Tevrat ve İncil metinlerinde, Hz. Musâ'ya ve Hz. İsa'ya vahyedilen asli Tevrat'tan ve İncil'den hiçbir şey yoktur anlamına da gelmez. Kutsal metinlerin yazarları herkesin kolayca bilebileceği, hatırlayabileceği ve zaten sözlü aktarımları kolay olan bir kısım inanç ve ahlâk esaslarını, meşhur olayları, asli Tevrat'ın ve İncil'in kelime ve cümleleriyle olmasa da mânâca aktarmış olduklarını söylemeliyiz. Örneğin asli Tevrat'a varolan kısas cezasının, bugünkü Tevrat'ta da olması gibi, oniki emrin varolması gibi. Hz. Musâ veya Hz. İsa'ya ait olduğu kesin olan bu tür ifadelerin her bir kutsal metindeki oranı % 18 veya % 20 civarındadır. Yani bugünkü muharref kutsal metinlerde bu oranlarda mânâca ve bazen de lâfızca ilâhî vahiy vardır denilebilir. Bir kısım Kur'an ayetleriyle Kitâb-ı Mukaddes'in bazı cümlelerinin anlamca ve lafzen uygunluğu da bu sebeptedir.

Gelelim şimdi yukarıdaki soruların ikinci cevabına, bu cevap aynı zamanda Ehl-i Kitap ve onların kitaplarıyla ilgili Kur'an ayetlerini yanlış anlayıp yorumlayan bazı şarkiyatçılara ve çağdaş müfessirlere cevap teşkil edecektir.

Her şeyden önce Kur'an'ın Tevrat'tan onaltı yerde ve İncil'den oniki yerde bahsettiği ayetleri onlardan bahsediş amaç ve şekline göre

iki kısma ayırmakla konuya başlamak gerekir. Birinci kısım ayetlerde Kur'an, Hz. Musâ'ya ve Hz. İsa'ya verilen aslı Tevrat ve İncil'den söz eder; bu ayetlerde Tevrat ve İncil'den sonra Kur'an'ın onları doğrulamak üzere indirildiği, Hz. İsa'nın Tevrat'ı doğrulamak üzere gönderildiği ve yine Hz. İsa'ya Tevrat ve İncil'in öğretildiği gibi hususlar açıklanmaktadır.³⁰⁰ İkinci kısım ayetler ise, Kur'an'ın tahrif edilmiş olarak nitelediği o gün de bugün de Yahudilerin ve Hristiyanların kullandıkları Tevrat ve İncil'dir. İşte bu ikinci kısım ayetlerdendir ki, doğru anlaşılmadıkları zaman insanları Ehl-i Kitap ve onların bugünkü kutsal kitapları konusunda yanlış değerlendirmelere gitmektedirler. Bu ayetlerde şaşırtıcı olan, Kur'an'ın nüzülü sırasında Allah'ın çeşitli vesileler ve konularda Yahudileri ve Hristiyanları ellerindeki muharref Tevrat ve İncil'e müracaat etmelerini ve uymalarını istemesidir. Örneğin haram veya helâl yiyecek-içecek konusundaki bir tartışmayı aktarırken, Allah İsrailoğullarının Tevrat'ı okumalarını istiyor.³⁰¹ Başka bir ayette Tevrat'ta Allah'ın hükmü bulunduğundan bahisle Hz. Peygamber'i Yahudilerin hakem kılmalarına rağmen daha sonra yüz çevirmeleri anlatılıyor.³⁰² Yine başka bir ayette, İncil sahiplerinin, İncil'de Allah'ın indirdiği ile hükmetmeleri istenmektedir.³⁰³

İşte Kur'an'daki bu ve benzer anlamdaki ayetlere dayanarak, mesela Yahudi bilgin I. Goldzieher Kur'an'ın tahrif olarak nitelediği Eski-Ahid metinlerinin Tevrat (Tora) yani ilk beş kitap değil, onların yorumları olan Mişna ve Talmud olduğu fikrini söylemiştir.³⁰⁴ Fakat onun bu fikrine katılmak mümkün değildir; Allah, Tevrat'ın tahrifinden bahsederken Tevrat ile hiç şüphesiz Yahudilerin Tevrat dediği bugünkü kitabı kasetmiştir. Elbette Allah yanılmaz. Goldzieher kendisini, Kur'an'ın indiği devirde Arapların Tevrat ile genel olarak bütün Eski-Ahid metinlerini kastettikleri şeklindeki bir görüşle müdafaa etmektedir. Böyle bile olsa, Tevrat zaten bu anlayışın dışında olamaz. Kaldı ki Kur'an Talmut veya Peygamberler Tarihi kitaplarını, İncillere ekli mektupları veya diğer kitapları, kitap olarak bile zikre

300 Örneğin bkz. Kur'an, Âl-i İmrân: 3, 48, 50; Mâide: 44, 45, 47, 66.

301 Kur'an, Âl-i İmrân: 93.

302 Kur'an, Mâide: 43.

303 Kur'an, Mâide: 47.

304 Goldzieher (I.), "Ehl-i Kitap'a Karşı İslâm Polemiği" I ve II, çev. C. Tunç, A.Ü.İ.F. İslâm İlmî Enstitüsü Dergisi, sayı: 4, 1980, s. 151-170; sayı: 5, 1982, s. 249-278.

değer bulmaz; çünkü bizzat Yahudilerin ve Hristiyanların onları zaten Tevrat ve İncil'den, değer ve önem verseler bile ayrı bir statüde tuttukları bilinen bir husustur.

Gelelim şimdi günümüz Müslümanların tahrif ayetlerini yanlış değerlendirmeleri sonucu bugünkü eldeki Kitab-ı Mukaddes hakkındaki yanlış fikirlerine, buna bir örnek olarak günümüz tefsircisi S. Ateş Hocayı vereceğiz.

Önce Müslümanların, Kur'an'ın Tevrat ve İncil hakkındaki ayetlerini yanlış değerlendirmelerinin bize göre temel nedenlerini ve hatalarını burada bir daha tekrarlamamız gerekecektir. Bunları yönetime ilişkin hatalar ve konusal hatalar olarak iki ayrı sınıfta ele alabiliriz.

a. Yöntem Hataları

1. Tahrif meselesine bakarken hangi ayetlerde asli Tevrat ve İncil'den, hangi ayetlerde bugünkü Kitab-ı Mukaddes metinleri olan eldeki Tevrat ve İncil'den bahsedildiğini tam olarak ayırtedememektir;

2. Bugünkü Yahudiler ve Hristiyanların sahih kabul ettikleri bu kutsal metinlerin oluşum tarihini tam olarak bilmemek ve ayrıca Yahudilerin ve Hristiyan teologlarının konuyla ilgili çok farklı fikirlerini dikkate almamaktır;

3. Kur'an'ın yukarıda belirttiğimiz farklı kavramlarla ifade ettiği farklı tahrif şekillerinin Kitab-ı Mukaddes tarihindeki olgusal olaylarla tam irtibatını kuramamaktır;

4. Kur'an'ın tahriften bahsettiği ayetler ile tahrifin lehine veya aleyhine gösterilen ayetlerdeki bazı özel kelimelerin veya kavramların mânâları üzerinde ve hatta bazen cümle yapısı üzerinde gerekli hassasiyetle durulmamasıdır.

b. Konusal Hatalar

1. Bugünkü Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an'da yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çok az da olsa bazı ortak konuların olmasıdır; bunlar ya anlamca veya bazen de hem anlamca ve hem de metin bakımından benzerlikler arz ederler;

2. Kur'an'ın bazı vesilelerle özellikle muharref Tevrat ve İncil'den bahsettiği ayetlerde belirli bir konuda Yahudilerin ve Hristiyanların

kendi kitaplarındaki hükümlere uymalarının önerilmesidir; onlarda da Allah'ın hükmü olduğunun beyan edilmesidir.

İşte bu konu bakımından iki tür ayetler, yukarıdaki yöntemsel ilkelere uyulmadan anlaşılmaya çalışılınca, Müslümanların hem tahrif konusunda hem de bazı dinî konularda yanlış fikir üretmelerine neden olmuştur. Şimdi konuyu örnekler üzerinden anlatmaya çalışalım. Allah bazı ayetlerde Hz. Musâ'ya verdiği Tevrat'ı tamamlamak ve doğrulamak için Hz. İsa'ya İncil'i verdiğini bunları da doğrulamak için Hz. Muhammed'e Kur'an'ı verdiğini ve bu iki Kitabın da Kur'an gibi insanlar için nur ve hidayet olduğunu söylerken, bu iki peygambere verdiği asli kitaplardan söz eder.³⁰⁵

Diğer taraftan başka bir kısım ayetlerde Allah, Yahudilerin ve Hristiyanların ellerindeki bugünkü Tevrat ve İncil'den söz ederken, onlarda Allah'ın hükmü bulunduğunu, kisasın emredildiğini, bir konuda Yahudilerin Hz. Peygamber'in hakemliğine başvurdıklarında Tevrat'ı getirip okumalarını ve Hristiyanların İncil'de Allah'ın indirdikleriyle hükmetmelerini söylemektedir.³⁰⁶

Fakat bu hususlar ve durumlar asla bugünkü Yahudilerin ve Hristiyanların itibar ettikleri Tevrat'ın ve İncil'in (*Kitab-ı Mukaddes*) tahrif edilmemiş olmadıkları anlamını taşımaz. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bizim esas tahrif kelimesiyle kasdettiğimiz, Tevrat'ın ve İncil'in asli olanlarının kaybolması nedeniyle baştan sona sonradan insanlar tarafından sayıca da fazla olarak yeniden yazılmasıdır. Sadece bir İncil olması gerekirken Kiliselerin sahih kabul ettiği ve etmediği, bugüne kadar ulaşan veya ulaşamayan yüzlerce "İncil" yazılmıştır. Yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi Allah'ın Kur'an'da muharref Tevrat veya İncil'de Allah'ın hükmünün olduğunu söylemesi Üzeyir'in ve diğer yazarların Babil sürgününden sonra Tevrat'ı ve Hz. İsa'dan sonra İncil yazarlarının "İncil"i kendi hafızalarına ve etraflarındaki insanların rivayetlerine göre yeniden yazarken, asli Tevrat'taki veya İncil'deki, sözgelimi oniki emir gibi herkesin ortaklaşa bildiği ve hatta uyguladıkları hatırdakalması kolay bazı emir ve yasakların onlara aktarılarak bugüne kadar gelmesindendir.

305 Bkz. Kur'an, Bakara: 97, 101; Âl-i İmrân: 3-4; Nisâ: 47; Mâide: 44, 46, 48; A'râf: 91, 92; Tevbe: 111; Yunus: 37; Yusûf: 111; Ahkaf: 12, 30; A'lâ: 18, 19.

306 Bkz. Kur'an, Âl-i İmrân: 93; Mâide: 43, 45, 47.

Allah'ın Yahudilere ve Hristiyanlara ellerindeki muharref metinlere bazı özel durumlarla ve hükümlerle uymalarını emretmesinin sebebini de iyi ayrıca kavramak gerekir. Bu, Kur'an dururken Allah'ın muharref Tevrat'ı ve İncil'i "onayladığı" anlamına gelmez, çünkü muharref Tevrat'ta ve İncil'de bazı aslı hükümlerin olmasına rağmen, sürekli onları Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e inanmaya davet etmektedir. Bu sebeplerin başında Allah onları İslâm'a davet ederken İslâm'ın, yani Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in, daha önce kendilerinin sahip olduğu ilâhî din ve nübüvvetin bir devamı olduğunu, onların yabancısı olmadıkları bir hakikat olduğunu öğretmektir. İkinci önemli bir sebep de, sürekli Hz. Musâ ve Hz. İsa'ya tâbi olduklarını söyleyen Yahudiler ve Hristiyanların imanını test etmektir. Yahudiler ve Hristiyanlara, ellerindeki muharref Tevrat'taki ve İnciller'deki Kur'an'da varolan bazı ortak hüküm ve ilkeleri hatırlatarak Allah adeta onlara Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e inanmıyorsunuz madem ki Hz. Musâ'ya ve Hz. İsa'ya inandığınızı söylüyorsunuz, o halde imanınızda samimi iseniz en azından bu ortak hüküm ve ilkelere uyun çağırısı yapmaktadır.

Sözü daha fazla uzatmadan sonuç olarak, Kur'an'ın aslı Tevrat ve İncil'in bozulduğuna işaret eden diğer kavramları bir kenara bırakarak sadece tahrif kavramı, velev ki içlerinde belirli ve sınırlı sayıda metinsel olarak veya anlamca korunmuş hüküm ve ilke olmasına rağmen eldeki Yahudi ve Hristiyan kutsal metinlerin, yani Kitab-ı Mukaddes'in zaman içerisinde yeniden kaleme alınarak oluşturulması anlamında bütünüünün muharref olduğunu anlatmaktadır. Bu da, Kur'an'ın, Tevrat ve İncil'e karşı haşa bir iftirası değildir; Kur'an tarihi bir vakayı dile getirmektedir. Bu tarihi hakikati, sadece Kur'an ve Müslümanlar dile getirmemektedir; aynı zamanda daha önce çeşitli vesilelerle de işaret ettiğimiz gibi Spinoza'dan Nietzsche'ye birçok Batılı filozof ve daha Hristiyanlığın ilk devrinden itibaren bugüne Marcion'dan E. Renan'a ve D. Strauss'a kadar birçok teolog da farklı ton ve biçimde dile getirmiştir.

Kitâb-ı Mukaddes'in tahrif edildiğini kabul eden Hristiyan ve Yahudi otoritelerinden son olarak iki alıntı daha aktaralım. H. Örs'ün *Musâ ve Yuhadilik* adlı eserinden ödünç alarak, onun ifadeleriyle veriyoruz:

Söze, Alman Protestan Kilise Komisyonunun kontrolünden geçmiş olan Eski ve Yeni Ahid çevirisindeki şu cümlelerle başlamak istiyorum:

Kutsal Kitap (Eski ve Yeni Ahid) gökten inmiş değildir. Eski Ahid'in 39 kitabıyla dört İncil binlerce yılda yavaş yavaş gelişmiş ve son şeklini almıştır. ... daha 1670'te filozof Baruch Spinoza -ki bir Yuhadi idadını vermeden yayınladığı *Tractatus Theologico-Politicus* adlı eserinde şöyle demişti:

"Kutsal Kitabın, olduğu gibi, bir insana gökten inen Tanrı mektubu olduğuna inanan kişi, hiç şüphesiz beni, Kutsal Rûh'a karşı günah işlemekle suçlandıracaktır, çünkü ben burada Tanrı kelâmının yanlışlarla dolu, birçok yerleri kesilmiş, değiştirilmiş ve birçok yerlerinde kendi kendisiyle çelişir hale gelmiş olduğunu ileri sürmekteyim. Ama, eğer onlar da düşünecek olurlarsa hiç şüphesiz bağırmaktan vazgeçeceklerdir."³⁰⁷

O halde Kur'an'ın Ehl-i Kitap'tan, Tevrat'tan ve İncil'den bahsederken yaptığı, yukarıda işaret ettiğimiz konusal ve yöntemsel hususlara göz ardı ederek ve en az bunun kadar önemli olan eldeki Tevrat'ın ve İnciller'in tarihî oluşum suretlerini bilmeden, bazı Müslümanların Tevrat ve İncil tahrif edilmemiştir gibi bir yargıyı savunmaları yanlışlıktan ibarettir. Öyle ki bu masumane yanlış, bize göre son derece tehlikeli boyutlara ulaşabilecek şekilde bizzat Kur'an'a da yine masumane bir şekilde teşmil olunmaktadır.

S. Ateş Hoca, *Sorularla Kur'an-ı Kerim* adlı küçük bir risâlesinde, "Kur'an korunmuş mudur?" sorusuna özetle şöyle cevap veriyor: Hicr Süresinin 9. ayetinin meâliyle başlayarak Kur'an'ı Allah indirdi ve O koruyacak ifadelerinin arkasından, ancak diyerek şöyle devam ediyor: Hz. Peygamber'e inen ilk ayetlerden bazılarının Kur'an'a girmediği muhtemeldir. O zaman az sayıda Müslüman vardı ve ayetler yazılmadan unutuldu. İlk ayetlerin Kur'an'a girmediği doğrudur; bu konuda kesin deliller ve kuvvetli rivayetler vardır. Ancak bu Kur'an için bir eksiklik değildir demektir.³⁰⁸ Tevrat'ın ve İncil'in tahrifinin bir türü olarak nisyan (unutma) olgusunu dile getiren Kur'an'a karşı, bazı ilk gelen ayetler unutuldu diyerek Kur'an'da tahrif olmamıştır ve

307 Örs (H.), *Musû ve Yahudîlik*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966, s. 4.

308 Ateş (S.), *Sorularla Kur'an-ı Kerim*, Milliyet Yayınları, trs., s. 23. Bu küçük risâle, Milliyet Gazetesi'nin bir eki olarak yayınlanmıştır. s. 23.

bu bir eksiklik değildir nasıl denebilir! S. Ateş'in kesin delilden kasdı süre adlarını ve ayetlerinin numaralarını vermeksizin çok kısa meâlen hatırlattığı Bakara 106. ve A'lâ 6. ve 7. ayetleridir. Kuvvetli rivayetlerin ne olduğunu söylemiyor; fakat bunlara kasdı herhalde bazı tefsir kitaplarında "Bir keçinin ayetlerin yazıldığı liflerin bir kısmını yemesi" ve "Hz. Ömer'in bazı ayetleri Kur'an'a sokturmadığı" şeklinde rastlanan rivayetler olsa gerekir.

Tefsir bizim ihtisas alanımız değildir; tefsircilere saygı duymakla birlikte bu şekildeki bir akıl yürütmeyi şahsen kabul edemeyiz. Çünkü S. Ateş'in işaret ettiği ayetler ve benzerleri Hz. Peygamber'e ilk gelen bazı ayetlerin unutulmadığına delil değil tam askine unutulmadığını dile getirmektedir; Hz. Peygamber'in unuturum endişesiyle girdiği bir halet-i ruhiyeyi düzeltmeyi amaçlayan ayetlerdir. Bu ayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği ve "kuvvetli" denen rivayetlerin ne kadar kuvvetli olduğu ayrı ayrı tartışma konusudur; ancak biz burada böyle bir konuya girecek değiliz. Hz. Peygamber'in Hz. Musâ'dan ve Hz. İsâ'dan farklı olarak 23 yıl gibi uzun süren peygamberliği ister asılsız isterse gerçek olsunlar bu rivayetlere cevap vermektedir. Eğer Hz. Peygamber'e tek bir ayet veya söz Kur'an'ın bir parçası olarak vahyedilmiş ise, onun Kur'an'ın dışında kalabileceği asla düşünülemez. Hz. Peygamber'in konuyla ilgili titizliği, gelen vahyi sürekli olarak yazdırması ve okuyarak veya okutarak tekrar etmesi dile getirilen unutmaların asla olamayacağını teminatıdır. Zaten A'lâ süresinin 6. ve 7. ayetleri de unutmanın olabileceğini değil olmayacağını söyler: *"Sana Kur'an'ı okutacağız ve asla unutmayacaksın (6) aksini Allah dilemez. (7)"* Genelde müfessirler nesih-mensühun olduğuna inandıkları için muhtemelen böyle bir etkiyle 7. ayetin başındaki "mâ'yı mâ'yı mevsül veya mâ'yı mastariye gibi değerlendirecek "Ancak Allah'ın dilemesi" veya "dilediği hariç" gibi mânâlar verilmiştir. Ayete böyle mânâ verilince ister istemez, ayetten Allah'ın bazı "unutmaları" dilediği çıkarılır. Oysaki mâ'yı nefy ve olumsuz mâ'sı olarak görürsek, Hz. Peygamber'in endişe ettiği unutmanın olmayacağı veya olmadığını Allah'ın ona temin etmiş olduğunu anlarız. Allah'ın vahyin korunmasının Kendi teminatında olduğunu ve koruyacağını söylemesi sadece gelecekle ilgili değildir; gelecekte koruyacak Allah, vahyi başlangıçta da korur. Başlangıçta korumayanın sonra ve gelecekte koruması ne

kadar anlamlı olabilir ki! Kaldı ki, “Sana okutacağız”, “Sen unutmayacak-sın” cümlelerinden oluşan söz konusu ayetin ilk devir Mekki ayetlerden oluşu, Hz. Peygamber’in daha başlangıçta vahyin korunması titizliğini ve itinasını sadece gösterdiği anlaşılmıyor, aynı zamanda bunu Allah’ın Kendi denetimine aldığı anlıyoruz.

Bilindiği gibi Peygamberimiz, Hz. Musâ veya İsâ gibi kısa süreli peygamberlik yapmadı, yaklaşık 23 yıl peygamberlik yaptı. Bu süreçte Peygamberimiz gelen vahyi bir taraftan yazdırıyor, diğer taraftan hem kendisi hem de ashâbtan kimseler onları ezberliyordu; hatta zaman zaman gelen vahyi tekrar tekrar okuyordu; yani hatmediyordu. Eğer iddia edildiği gibi ilk gelen ayetlerden bazıları unutulmuş olduğu farzedilse bile Peygamberimizin onları hatırlama imkânı her zaman vardı. S. Ateş Hoca’nın kendisinin de doğru olarak söylediği gibi Peygamberimiz yazılan ayetlerin bir nüshasını da kendi evinde bulundurduğu düşünülürse,³⁰⁹ bir zaman için unuttuğu bazı ayetler olsa bile onları hatırlama ve yazdırma imkânına sahipti.

Bize göre yanlış yorumlanan başka bir ayet sınıfı da Bakara Süresinin 62. ayeti ile lafız ve mânâ bakımından aynı olan Mâide Süresinin 69. ayetidir. Bakara Süresi 62. ayetin meâli şöyledir:

İnananlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbîler, onlardan Allah’a ve ahiret gününe inanan, salih amel işleyen kimseler şüphesiz Allah’ında mukâfat vardır, onlara korku yoktur ne de onlar hüznlenirler.

Bu ayeti temel alarak, örneğin S. Ateş “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir” adlı makalesinde Hz. Muhammed’e ve İslâm’a inanmasa da, Allah’ın varlığına ve birliğine, ahiret gününe inanan, salih amel işleyen başta Hristiyanlar olmak üzere herkesin cennete gireceğini söylüyor; zira ona göre söz konusu ayetin anlamı mutlaklıktır.³¹⁰ Ateş’e göre mutlaklığın sebebi, ayette Peygambere ve Kitaba iman etme gereği ayrıca zikredilmemiştir. Ateş gibi kimseleri kanaatimizce yanıltan husus; bunların ayette ayrıca zikredilmemiş olmasıdır; bu da S. Ateş’e “cennet tekeli” kaldırmak için ayetin anlamının mutlaklığını, Allah’a ve ahiret gününe imanla ve salih amelle sınırlı görmelerine neden olmuştur.

309 Ateş (S.), *age.*, s. 22.

310 Ateş (S.), “Cennet Kimsenin Tekelinde Değildir”, *İslâmî Araştırmalar*, c. 3, sayı: 1, Ocak 1989, s. 7-24.

Ayetin anlamının mutlak olduğu S. Ateş'in anladığı anlamda yanlışır. Aslında ayette mutlaklık yoktur. Çünkü ayet, inananlardan (Müslümanlardan), Hristiyanlardan, Yahudilerden, Sâbîilerden kim Allah'a iman eder, ahiret gününe inanır ve salih amel işlerse kurtuluşa erer şeklinde bir beyanda bulunurken, bu "kimin" herhangi bir kim değıl, Müslümanlardan, Hristiyanlardan, Yahudilerden veya Sâbîilerden bir kimse olduğunu şartlı olarak ifade ediyor. Dolayısıyla açıkça zikredilmese de bu dinlerin kitabına ve peygamberine zımnen atıf vardır; zira örneğın Yahudi kimse, ancak Hz. Musâ ve Tevrat'a imanla Yahudi olur ve bu inançla diğerklerinden ayrılır.

Eğer ayet hiçbir din mensubu olmaksızın "Kim Allah ve ahiret gününe inanır, salih amel işlerse kurtuluşa erer" şeklinde olsaydı, Ateş ve benzerleri gibi düşünerek böyle bir kimsenin ayrıca Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e inanması gerekmez diyebilirdik. Ancak ayette zikredilen Hristiyan veya Yahudi kimse, bugünkü herhangi bir Hristiyan veya Yahudi kimse değıl, gerçek Hristiyanlığa veya Yahudiliğe inanan kimsedir. Ayette Peygamber'e (Hz. Muhammed'e) ve Kitabı (Kur'an'a) imanının gerekliliğinin açıkça zikredilmemiş olması Hz. Peygamber'e ve Kur'an'a inanmayı dışlamaz. Kaldı ki ayetlerden S. Ateş'in de kendisinin anladığı gibi, sözgelimi Hristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe inanır ve salih amel işlerse o kimse cennete gider diye anlarsak, o kimse artık geleneksel tanımıyla Hristiyan olmaz ki! Yani o kimse artık Hristiyan değıldir. Çünkü bu ayette dile getirilen "Allah'a iman", "ahirete iman" ve "salih amel" kavramları, Hristiyanlık kavramları olamaz, bunlar İslâmî kavramlardır; aksi iddia edilemez, zira Kur'an Hristiyan inancını küfür saymaktadır.

Bu ve benzer ayetlerde bir mutlaklık arayacaksak, bu mutlak beyan, Allah'ın istediğı anlamdaki bir Allah tasavvuru, Allah'ın beyan ettiğı anlamdaki bir ahiret tasavvuru ve Allah'ın istediğı anlamdaki bir salih ameldir. Böyle olunca ister istemez Kur'an'a ve Hz. Peygamber'in peygamberliğine inanma şartı kendiliğinden gerekli olur; çünkü Allah'a ve ahirete imanının nasıllığının doğruluğunu, sahih amelin ne olması gerektiğı ancak Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'den öğrenebilir. Zaten Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in varlığının nedeni, önceki dinlerde de varolan fakat bozulmuş iman esaslarını düzeltmek ve doğru olarak yeniden öğretmek içindir.

Eğer Ateş gibi kimseler, bir kimse sadece aklıyla doğru Allah ve ahiret inancına sahip olabilir ve sahih amel işleyebilir diye iddia ederse, akıl yürütmeleri doğru olabilir. Bu durumda da zaten hiç kimsenin ne Kur'an'a veya başka bir Kitab'a, ne Hz. Peygamber'e veya herhangi bir peygambere inanma ihtiyacı kalmaz diyebiliriz. Ancak böyle bir insanın gerçekte olabileceği oldukça şüphelidir.

Meseleye daha pratik olarak bakacak olursak, Allah, örneğin Hz. İsa'yı peygamber seçtiği ve ona İncil'i vahyettiği zaman o günün insanlarına ve Yahudilere, Hz. İsa'ya ve İncil'e inanmasanız da olur mu? demiştir yoksa onları yeniden dine mi davet etmiştir? Bilindiği gibi Kur'an'da İslâm'ın zuhuru esnasında Ehl-i Kitab'tan az da olsa doğru imana sahip olan bazı kimselerin veya bir kavmin olduğu bildiriliyor. Aynı zamanda bu kimselerin kendi kitapları yanında Kur'an-ı Kerim'i de tasdik ederek okudukları ve Hz. Peygamber'i kabul ettikleri bildiriliyor.³¹¹

Allah'a ve ahiret gününe dosdoğru inanan ve sahih amel işleyen bir kimse olur da, bu kimse Hz. Peygamber'den ve Kur'an'dan hiç haberdar olmamış ise, veya bir duyumu olsa da fırsat bulup öğrenme imkânı elde edememişse, ancak bu ve böyle kimselerin kurtuluşu, Hz. Peygamber'i ve Kur'an'ı bilmeksizin söz konusu olabilir.

Böyle sadece tek bir ayete dayanarak, özellikle iman gibi bir konuda, genel ve mutlak kabul edilen bir ayetten özel bir hüküm çıkarmak yanlış olur diyoruz; çünkü Kur'an'ın imanla ilgili genel olan birçok ayeti Hz. Peygamber'in peygamberliğine inanmayı emrediyor.

Eğer Ateş ve benzeri tefsircilerin vardıkları gibi bir yargıya varacaksa ve sorun herkesi cennete göndermekse, şu meşhur hadis, bunun için cennete girmenin şartını Allah'a iman etmek olarak teke indiriyor: *"Kim ihlasla lâ ilâhe illa Allah derse, cennete girer..."*³¹² Bu hadisin kime ve niçin söylendiğini dikkate almadan kim Allah'a inanırsa cennete girer diyebiliriz. Hâlbuki hadisin söyleniş nedeni dikkate alındığında, kim (men) sözüyle Allah'a inancı ne ve nasıl olursa olsun genel olarak insan değil, Müslüman kimsedir.

311 Kur'an, Âl-i İmrân: 110, 113, 199.

312 Suyuti, *el-Câmi'u's-Sağır*, 8896. hadis, 1. baskı, Bayrut, 1990, s. 536; aynı hadis Bezzar da nakletmiştir.

Kaldı ki Bakara süresinin 111. ve 112. ayetler, söz konusu Bakara 62. ve Mâide 69. ayetlerini S. Ateş'in yorumuna hiç ihtiyaç duymayacak kadar çok güzel olarak benzer kavramlarla tefsir ediyor:

*Onlar Yahudiler ve Hıristiyanlardan başka hiç kimse cennete girmeyecek dediler. O iddia onların kuruntusudur. Sen onlara de ki: Eğer doğru söylüyorsanız delilinizi getirin. Oysa kim Allah'a teslim olursa, o muhsin kimsedir; Allah katında ona ecir vardır; böylelerine ne bir korku vardır ne de onlar hüzünleneceklerdir.*³¹³

Bakara Süresinin bu iki ayetinden de anlaşılacağı gibi İslâm'dan önce ve İslâm'ın zuhuru ile farklı din müntesipleri arasında kimin cennete gireceği konusunda tartışmalar vardı ve her dinin mensupları sadece kendilerinin cennete gireceğini iddia ediyorlardı. Diğer taraftan İslâm'ın ortaya çıkışıyla Kur'an sadece müminlerin cennete gireceğini ve mümin olmanın gerekli iman ilkelerini vaz etmesi ki bunlar arasında vahyedilmekte olan Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e inanma da vardır; bu durumda Kur'an ve Hz. Peygamber olmadığı için önceki din mensuplarının cennete girip girmeyecekleri sorusu akla geliyordu. İşte üzerinde durduğumuz Bakara 62. ve Mâide 69. ayetleri, örneğin Bakara 111. ve 112. ayetleri ve Hac 14. ve 17. ayetleri gibi diğer benzer ayetler sınıfıyla birlikte düşünülünce yukarıda işaret ettiğimiz türden tartışmalara ve sorulara cevap vermektedir. Bu hususa dikkat edildiğinde Bakara 62. veya Mâide 69. ayetin mutluluğunun nasıl anlaşılması gerektiği kendiliğinden ortaya çıkar.

Şöyle ki söz konusu ayetleri: İnananlardan, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sâbiilerden her kim Allah'a ve ahiret gününe inanır ve salih amel işlerse cennete girer şeklinde bir önermeye dönüştürerek ifade edecek olursak, bunun anlamı her dine göre bu temel inanç ilkelerinin değişmezliğidir. Bunun için Kur'an'ın başka ayetler sınıfında Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e her peygamber ümmetinden bu ilkelere inanan kimseler, sözgelimi Hz. İbrahim milleti, havâri-ler Müslüman ve mümin olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla her millet kendi Peygamberi ve Kitabı ile Allah'ın tanımladığı mânâda Allah'a ve ahirete inanarak iyi işler yapmış ise, onlar kurtuluşa erer. Örneğin Yahudiler Hz. Musâ'ya ve Tevrat'a inandıkları ölçüde, kur-

tuluşa ermişlerdir; onlardan o zaman elbette Hz. İsa'ya ve İncil'e, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a inanmaları istenmeyecekti. Ancak, tarihî bir hakikat olarak Hz. Musa'nın tebliğ ettiği din ve kitabı Tevrat bozulunca, Allah dinini Hz. İsa ve İncil ile yenilediğinde, Yahudiler de dahil Allah insanlığın Hz. İsa'ya tâbi olmalarını istiyor; Hz. İsa'ya peygamber olarak vahiy gelince, Hz. Musa'ya ve Tevrat'a gerçekten inanan çoğunluğa göre az da olsa Yahudiler bu sefer Hz. İsa'ya tâbi oluyorlar. Hem bugünkü İnciller'den hem de Kur'an'dan anlıyoruz ki, Hz. İsa'ya tâbi olmayan Yahudiler kınanıyor.

O halde sözü daha fazla uzatmadan şunu söyleyebiliriz ki, söz konusu Bakara ve Mâide sûrelerinin ayetleri anlamca mutlaktır; ancak onların mutlaklığı her dinin hak din olma vasfını koruduğu tarihi sınırlılığında geçerlidir. Bu mutlaklık, bir önceki din hak olma niteliğini kaybedince bir sonraki dinde devam etmektedir. Bu mutlaklığı bir sonraki dinin Kitabı ve Peygamberi anlattığı ve dile getirdiği için bunlara inanmak kendiliğinden zorunlu hale gelmektedir. Örneğin, Yahudilik veya Hristiyanlık geleneğinden gelen bir kimse, Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a inandığında, ne Hz. Musa'yı ne de Hz. İsa'yı dışlamış olmaz. Böyle bir kimse, ancak Allah'ın hak din ve nübüvvet geleneğini bütünüyle tasdiklemiş olur. Bunun için, kaldı ki Müslümanlar son Kitabın ve son Peygamberin ümmeti oldukları halde Allah, örneğin Bakara sûresinin 285. ayetinde onların da önceki Peygamberlere ve Kitaplara aynı şekilde inanmalarını istemektedir.

O halde, söz konusu Bakara 62. ayetin veya Mâide 69. ayetin mutlaklığı, S. Ateş'in anladığı anlamda bir mutlaklık değildir. Vahiy ve nübüvvet geleneği içerisinde peygamberlere ve kitaplara da inanmayı farz kılan bir mutlaklıktır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, eğer S. Ateş'in dediği gibi bir kimse şeksiz ve şüphesiz Allah'ın varlığına ve birliğine, gerçek anlamda ahiret gününe inanırsa, güzel amel yaparsa, dilerse elbette böyle bir kimseyi Allah cennete koyar; ancak böyle bir kimse artık Hristiyan değildir; çünkü Hristiyan teslise inanır teslise inanmayanı kilise Hristiyan kabul etmez. Dolayısıyla S. Ateş'in, tanımladığı şekilde bir inanca sahip kimseye, "Hristiyan da olsa cennete girer" demesine gerek yoktur; onun tanımladığı şekilde ki o kimse dinî anlamda artık Hristiyan olmaktan çıkar.

Eğer S. Ateş gibi tefsircilerin yorumu doğru olsa, şu ayetlerin varlık sebebi ve anlamları nasıl izah edilebilecektir?

*Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki onunki kabul edilmeyecektir ve o ahirette ziyân edenlerden olacaktır.*³¹⁴

*Müşrikler hoşlanmasalar da O, dinini bütün dinlerden üstün kılmak için Rasûlünü hidayet ve Hakk Din ile gönderendir.*³¹⁵

4. Dinlerarası Diyalog, İbrahîmî Dinler ve Misyonerlik

Bugün Hristiyanların Dinlerarası Diyalog dedikleri ve bazı Müslüman bireyleri ve cemaatleri dünya sulhu gerekçesiyle cezbeden şey, II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) alınan kararlara istinaden onların yürüttükleri bir faaliyetdir ki, gerçekte çağımızın şartlarına uyarlanmış yeni bir misyonerlik türüdür. Bu bir iftira veya abartı değildir; zira söz konusu Konsil'in "Degree Ad Gentes on the Church's Missionary Activity" adlı belgesinin ikinci bölümünün 10-18. cümleleri ile daha başlangıçta diyalog misyonerlik olarak tanımlanmaktadır:

İkinci Bölüm, misyonerlik işiyle ilgilidir. Gayesi, diyalog yoluyla Hristiyanî şahadetini sentezlemektir, bir yandan tasaddüka bulunarak ve diğer yandan Gospel (İncil)'in öğretilmesi aracılığıyla Tanrı halkını bir araya toplayan İncilleştirme (evangelization)dır... Zaten misyonerlik faaliyeti olan birincisi, doğal olarak ikincisine sevk edecektir.³¹⁶

Görüldüğü gibi resmî otoritelere göre diyalog, parasal yardımla ve İncil öğretisiyle insanları Hristiyanlaştırmaktan başka bir şey değildir.

Dinlerarası Diyalogçular: İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik, hepsi "İbrahîmî dinlerdir", ortak geleneğe sahibiz, biz de siz de Ehl-i Kitâb'ız söylemiyle Müslümanları ateizme ve kötülöklere karşı bir ortak cephe oluşturmaya ve dünya barışına katkı yapmaya davet ediyorlar. İşin zahırine diyecek yoktur; fakat batını farklıdır. Diyalogun gizlenen yönü, misyonerliktir ve Müslümanları Hristiyanlaştırmaktır.

Diyalogçu bazı Müslümanlar meseleyi iyi kavramadan, niyetleri ve amaçları öyle olmasa da misyonerlere dolaylı bir şekilde hizmet

314 Kur'an, Âl-i İmrân: 85.

315 Kur'an, Tevbe: 33. Ayrıca bkz. Fetih: 28.

316 Neuner (J), S.J. ve Dupuis (J.) S.J., *The Christian Faith in the Doctrinal Documents of the Catholic Church*, London, Collins Liturgical Publications, 1986, 3. baskı, c. I, s. 323.

etmektedirler. Örneğin Sn. Suat Yıldırım, gerek "İnsanlık Onu Bekliyor: Hz. İsa" başlığını taşıyan *Aksiyon* dergisinin Hz. İsa'ya ayrılmış özel sayısındaki makalesi ve gerekse bazı Kur'an ayetlerinin sonuna onlar ile aynı anlamda gördüğü Tevrat veya İncil cümlelerini referans verdiği Meâl'inde bize göre uygun olmayan bir tavır sergilemiştir. Makalesinde Hz. İsa'nın tekrar döneceğinden bahsettikten sonra,

... Müslüman ve Hristiyan ümmetlerinin, Hz. İsa'nın şahsiyeti etrafında bütünleşerek, hem kendilerini hem de bütün insanlığı kurtarmaya yönelmeleri, hepimizin ideali olmalıdır. Bunun bazı emmareleri de görülmektedir. ... Hz. İsa'nın tebliğ ettiği değerlerin beşeriyeti aydınlatmasını temenni ederek, her zaman olduğu gibi şimdi de ona salât, selâm ve ihtiramlarımızı sunmaktayız.³¹⁷

Sayın Yıldırım bunu kastetmemiş bile olsa, Müslümanları Hz. İsa'nın ve tebliğ ettiği değerlerin etrafında Hristiyanlar ile bütünleşmeye davet eden cümleleri, misyonerlerin Müslümanları Hristiyanlaştırmasına inançsal ve psikolojik zemin hazırlamadan başka bir işe yaramaz. Burada söylenmesi gereken, Hristiyanların Hz. Muhammed dini etrafında Müslümanlarla bütünleşmeleri çağrısı olmalıydı; zira diğer bazı İslâm büyükleri gibi kendi takipçisi olduğu S. Nursî hazretleri Hz. İsa'nın inişinde İslâm dinini takip edeceğini söylüyor. Bugün Hristiyanlık yazarın kastedtiği Hz. İsa'nın tebliğ ettiği hangi değere sahiptir? Hz. İsa tevhidi tebliğ ettiği halde bugünkü Hristiyanlar İsa'yı tanrı gören teslise inanmaktadırlar.

Diğer taraftan S. Yıldırım, "Sunuş"unda Fethullah Gülen'in teşvikiyle 20 yılda hazırladığını söylediği *Kur'an-ı Kerim Meâl*'inde ise bilimsel olarak anlaşılmaz bir tavır sergilemiştir. Ayet meâllerinin sonuna, kendince anlamca eşitlik veya benzerlik gördüğü Kitâb-ı Mukaddes (Tevrat ve İncil) metinlerine yer yer referansta bulunmuştur. Şimdi, böyle bir tavır niçin sergilenmiştir sorusuna cevaptan önce, bunun nasıl bir bilimsellik olduğunu gösterme bakımından kendi Meâl'indeki söz konusu ayetlerden bir-iki örnek seçip, anlamca aynı olduğunu söylediği Kitâb-ı Mukaddes metinleriyle karşılaştıracğız.

317 Yıldırım (S.), "Salât ve Selâm Hz. İsa İçin", *Aksiyon*, 8 Aralık 2003, yıl: 9, sayı: 470, s. 43.

Birinci örnek: Mâide Süresi 14. ayet.

"Biz Nasraniyiz, Hristiyanız" diyenlerden de kesin söz aldık. Fakat onlar da kendilerine tebliğ olunan derslerden birçoğunu unuttular.

Bu yüzden biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek kin v enefret bıraktık. Allah onların meslek haline getirdikleri bu işleri bir bir yüzlerine çarpacaktır. [KM, İşaya 19, 2]³¹⁸

KM. kısaltması, Kitâb-ı Mukaddes'e işaretir.

Şimdi anlama paralel görülen İşa'ya 19, 2'yi okuyalım.

RAB diyor ki, 'Mısırlılar'ı Mısırlılar'a karşı ayaklandıracam; kardeş kardeşe, komşu komşuya, kent kente, ülke ülkeye karşı savaşıacak.'³¹⁹

Doğrusu ben Mâide Süresinin 14. ayeti ile İşa'ya 19.2'nin cümleleri arasında hiçbir paralellik kuramadım. Eğer ayette geçen kin ve nefret kelimelerine dayanılarak İşa'ya'nın cümlesindeki savaş kelimesi ile bir paralellik kuruluyor ve ayniyet iddia ediliyorsa, bu tür paralellik İşa'ya veya Kur'an ile her ikisinden önce ve sonra yazılmış milyonlarca kitap arasında da kurulabilir.

Her şeyden önce Mâide 14, Hristiyanlardan bahsederken buna karşılık İşa'ya 19.2 Yahudilerden ve Mısırlılar'dan bahsediyor. İkincisi, ayet ile İşa'ya 19.2 ayrı tarihi ve anlam konteksleri tamamen ayırdır.

Burada Mâide 14 ile ilgili işaret etmemiz gereken iki önemli husus daha vardır. Birincisi, Yıldırım ayete meâl verirken, *"kendilerine tebliğ olunan derslerden birçoğunu unuttular"* şeklindeki cümlesinde, diyalog imkânını göstermek için mi nedir bilinmez, Hristiyanlar Allah'ın kendilerine vahyettiklerinin çoğunu unutsalar da bir kısmını unutmadılar, hâlâ Hz. İsâ'nın gerçek mirasına sahiptirler şeklinde bir anlama gelen "birçoğunu" ifadesi ayette yoktur. Ayetin söz konusu kısmı şöyle olmalıydı:

Onlar kendilerine hatırlatılmaldan (vahy) nasib almayı unuttular.³²⁰

318 Yıldırım (S.), *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Meâli*, İstanbul, Işık Yayınları, 2002, s. 9.

319 *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma*, İstanbul. The Bible Society in Turkey, İstanbul. 2001, s. 863.

320 Birçok meâlde "birçoğu" ifadesi yoktur. Bkz. Elmalılı (M.H.Y.), *Hak Dini Kur'an Dili, Meâli*, İstanbul, Eser Neşriyat, trs., s. 109; Feyizli (H.T.), *Feyzu'l-Kur'an Meâli*, İstanbul, 2001, s. 109.

Ayette geçen "mın", "bazısı" anlamında değil, mastar halde kullanılan "Hazzan" fiilinin aldığı cer harfidir.

İkincisi, daha da önemli olanı, bu ayetin Yıldırım'ın yukarıda zikrettiğimiz *Aksiyon* dergisindeki makalesinde " Hz. İsa'nın tebliğ ettiği değerler" sözünün, Hıristiyanlarda bugün olmadığına işaret ettiği-
dir.

İkinci örnek: Bakara Süresi 62. ayet

İman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbîler... Her kim Allah'a ve ahiret gününe (gerçekten) iman eder ve amel-i salih işlerse, elbette onların Rab'leri yanında mükâfatları vardır. Onlar için herhangi bir korku olmadığı gibi kendilerini üzecek bir şeyle de karşılaşmazlar. [KM, Matta 2.23; Resûllerin İşleri 2, 22]³²¹

Şimdi de ilişki kuralan Kitâb-ı Mukaddes cümlelerini aktaralım:

Matta 2:23:

Oraya varınca Nasıra denen kente yerleşti. Bu, peygamberler aracılığıyla bildirilen, 'O'na Nasıralı denecektir' sözü yerine gelsin diye oldu.³²²

Resûllerin İşleri 2:22:

Ey İsrâilliler, şu sözleri dinleyin: Bildiğiniz gibi Nasıralı İsa, Tanrı'nın, kendisi aracılığıyla aranızda yaptığı mucizeler, harikalar ve belirtilerle kimliği kanıtlanmış bir kişidir.³²³

Bakara 62. ayet ile anlamca ve konuca İncil sözleriyle bir benzerlik nasıl olabiliyor! Matta 2:23'de 22'nin devamı olarak bebek Hz. İsa'nın Meryem ve Yusuf tarafından Nasıra'ya getirilişi anlatılıyor. Resûllerin İşleri 2, 22'de ise, İsrâillilerin, Hz. İsa'ya inanmaları için bir çağırından söz ediliyor.

S. Yıldırım'ın Meâl'inde bu tür anlamsız benzetmelerin daha pek çok örneği vardır. Sözü uzatmamak için daha fazlasını aktarmayacağız. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, Meâl'de birebir olmasa da, söz-gelimi bir ayetin bir kısmıyla herhangi bir Kutsal Metin cümlesinin bir kısmının bir benzerlik göstermesiyle ortaya konan referanslar da az da olsa vardır. S. Yıldırım, Meâl'inde Kitâb-ı Mukaddes metinlerini

321 Yıldırım (S.), *age.*, s. 109.

322 *Kutsal Kitap*, s. 1193.

323 *Kutsal Kitap*, s. 1374.

referans göstermesinin amacı, ister diyalog için olsun veya olmasın, bizce doğru değildir. Bunu, başka özel bir çalışmada yapsaydı uygun olabilirdi diye düşünmekteyim. Meâl'inde sergilediği tavır, genel okuyucu açısından son derece sakıncalı olabilir.

Şöyle ki böyle bir çalışmayla bir taraftan Batılı bazı Yahudi ve Hristiyan oryantalistlerin "Muhammed sahte bir peygamberdir, Kur'an'ı Tevrat ve İnciller'den çalarak yazmıştır" şeklindeki asırlarca söyledikleri asılsız iddia adeta doğrulanmış olur. Diğer taraftan da misyonerlerin faaliyetlerine en büyük engellerden birisi olan Kitâb-ı Mukaddes'in Kur'an'dan kaynaklanan tahrif edilmiş olduğu inancı da zaafa uğratılmış olur. Her iki durumda da bu misyonerlerin işine yarar. Nitekim Yıldırım'dan önce bazı Hristiyan misyonerleri, yukarıda zikrettiğimiz amaçlar için benzer çalışmalar yapmışlardır; ancak yöntemleri Yıldırım'inkinden farklıdır. Yani onlar İncil'in cümleleriyle Kur'an'da benzerliğini gördükleri ayetleri İncil tercümelerinin içerisine koymamışlardır; ayrı çalışmalarla bunu yapmışlardır. Meseleleri tam olarak bilmeyen Müslümanlara misyonerler siz İncil'e bozulmuş olarak bakıyorsunuz, ama bakınız sahanın uzman kişileri İncil'in de Kur'an gibi bir kitap olduğuna işaret ediyor diyecektir. Birtakım ah-lâki konuların ve tarihi kıssaların her iki kitapta da anlatımında benzer kavram ve ifadelerle rastlamak mümkün olabilir. Böyle konularda dahi hiçbir Kur'an ayeti bir bütün olarak, hiçbir Kitâb-ı Mukaddes cümlesiyle ne anlamca ne de anlatımın gayesi bakımından kelimesi kelimesine birebir aynı değildir.

Dinlerarası Diyalogçuların, toplantılar ve faaliyetler için İslâm dünyasında ve Türkiye'de seçtikleri mekânlara ve hatta konferans ve sempozyumlar gibi faaliyetler için konu başlıklarına bakıldığında bile diyalogun bir misyonerlik olduğu kendiliğinden anlaşılır. Seçilen mekânların hep geneli Hristiyanlık tarihinde önemli rol oynamış şehirler ve yerlerdir. Türkiye'den şimdiye kadar seçilen İstanbul, Urfa ve Hatay gibi şehirler bunun açık örnekleridir. Bu tür diyalog faaliyetleri Hristiyanlara çok şeyler kazandırmaktadır; her şeyden önce Hristiyan geçmişleri yâd edilerek, Hristiyanlık bilinçlendirilmesi yapılmakta ve yöre halkından insanların zihinlerinde geçmişlerinin Hristiyanlıkla ilgisinin olup olmadığı konusunda çağrışımlar tered-

dütler uyandırılmaktadır; böylece de misyonerlik faaliyetleri için psikolojik ortam yaratılmaktadır.

Yukarıda da belirttik; iman nokta-yı nazarından Ehl-i Kitâb, Kur'an'da kâfirler ve hatta müşrikler olarak nitelendirilmektedir. Bu açıdan Fransız şarkiyatçı Louis Massignon'un ilk kez kullandığı "İbrahimi Dinler" söylemi gerçekçi değildir; zira Hz. İbrahim bir insan ve peygamberdir, onun kendi dini olamaz, din Allah'ındır. Kur'an'da da belirtildiği gibi, Yahudiler ve Hristiyanlar kendi aralarında İbrahim milletinden olduklarını iddia ederek tartışıyorlardı ve aynı söylemle bugün Müslümanlara yaklaştıkları gibi Hz. Peygamber'e ve ilk Müslümanlara yaklaşmak istiyorlardı; fakat Allah şu ayetiyle uyarıda bulundu:

İbrahim ne Yahudi, ne Hristiyan idi; fakat o hanîf bir Müslümandı, müşriklerden değildi. (Âl-i İmrân: 67)

Elbette gerçek İsevîlik ve gerçek Musevîlik, Hz. İbrahim geleneğinden geliyordu; ancak bugünkü teslise inanan Hristiyanların Hz. İbrahim ile ne gibi ilgileri olabilir!

Dikkat edilirse ayetin sonunda Allah, Müslüman olmayanların müşrik olduğuna olduğuna vurgu yapmaktadır. Gerçekte bugünkü Hristiyanların ve Yahudilerin Hz. İbrahim'in İslâm inancından miras aldıkları neleri var ki! Hz. İbrahim tevhide inanıyordu, Kâbe'ye yöneliyordu, Hacc yapıyordu, kurbah kesiyordu, namaz kılıyordu. Zaten Allah, Hz. İbrahim'in gerçek mirasçılarının Hz. Muhammed ve Müslümanlar olduğunu söyleyerek, Hristiyanlar ve Yahudilerin olmadıklarını belirtiyor:

Doğrusu, insanların İbrahim'e en yakın olan ve ona uyanlar, bu Peygamber (Hz. Muhammed) ve inananlardır. Allah, müminlerin velisidir. (Âl-i İmrân: 68)

Bilindiği gibi diyalogcular, Dinlerarası Diyalogun zâhiri yönünü daha çok İslâm dünyasındaki akademik çevreler ve müesseseler ile yürütürken, misyonerlik yönünü de daha çok bazı dinî cemaatlerle yürütmektedirler. Ne tesadüftür ki, Hristiyanlığa dönenlerin çoğunun bu dinî cemaatlerin eski üyeleri olduğu görülmektedir.

Bazı ayetlerde Allah, Hristiyanların ve Yahudilerin, bugün olduğu gibi geçmişte de hangi isim ve yolla olursa olsun, Müslümanlara

yakın görünmelerinin amacının Müslümanları saptırmak ve kendi dinlerine döndürmek olduğunu önceden haber etmektedir. Bunlardan şu ayet günümüzde diyalog peşinde koşanların halini dile getirmede gayet mânidardır:

Ey inananlar! Kendilerine Kitâb verilmişlerden bir fırkaya tâbi olursanız, imanınıza rağmen sizi kâfirler haline dönüştürürler. (Âl-i İmrân: 100)

Hiç şüphesiz İslâm, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Müslümanların bireysel ve toplumsal olarak sadece Hristiyanlarla değil diğer din mensuplarıyla da ilişkiler kurmasına karşı değildir; ancak hangi seviyede olursa olsun bu ilişkilerde şu ilâhî uyarıların bilincinde olmak gerekir:

Onların dinî geleneklerine uymadıkça ne Yahudiler ne de Hristiyanlar senden memnun olmazlar. (Bakara: 120)

Ey inananlar! Yahudileri ve Hristiyanları dostlar (evliyâ) edinmeyiniz. Çünkü onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden onlara yönelenler, onlardır... (Mâide: 51)

Küfredenlerin memleketlerde maddî üstünlük sahibi olmaları, sakın seni aldatmasın! (Âl-i İmrân: 196)

Fakat Kur'an bize Hristiyanlar ve Yahudiler ile ilişki kurmayı diyalog ile değil diyalektik yoluyla olmasını salık vermektedir. Yani yakınlaşmanın mantıkî ve akli sorgulamalarla olmasını istemektedir:

Onlardan zulmedenler dışında Ehl-i Kitâb'la en güzel biçimde cedelleşin. Size de (daha önce) indirilmiş olan bize indirilene iman ediyoruz, sizin de ilâhınız olan bizim ilâhımız Bir'dir ve biz O'na inananlarız deyiniz. (Ankebût: 46)

Kesin olarak artık bilmemiz gereken gerçek şudur ki, Dinlerarası Diyalog ve inanç turizmi denen şeyler misyonerlik faaliyetlerinin yeni biçimlerinden ve boyutlarından başka bir şey değildir. Bu isimler altında yapılan faaliyetleri başta İlâhiyat Fakülteleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere bazı kurumların artık gerçek yüzleriyle tanımaları gerekir; çünkü bunlara bilinçsiz katılımlar misyonerliğe bir çeşit psikolojik meşruiyet zemini hazırlamaktadır.

6. Dinî Çoğulculuk ve Dinlerin Aşkın Birliği Meselesi

Üzerinde durulması ve açıklığa kavuşturulması gereken güncel başka bir mesele de, söylem ve hareket noktaları bakımından farklı görünse de sonuç itibarıyla aynı tezi işleyen Dinî Çoğulculuk ve Dinlerin Aşkın Birliği görüşleridir. Felsefî bir dille ortaya konan bu akımları burada teferruatlarıyla bir felsefe meselesi olarak ele alacak değiliz; sadece bunlardan çıkarılabilecek olumsuz sonuçlara dikkat çekmek istiyoruz.

Dinlerin Aşkın Birliği görüşü, Batı'da *traditionalizm* (gelenekselcilik) olarak bilinen akım içerisinde gelişmiştir. Gelenekselciliğin kurucusu, Müslüman olmuş ünlü düşünür, Fransız vatandaşı, René Guénon (Abdülvâhid Yahyâ) sayılır. Guénon'a göre ilâhî kadîm bir gelenek vardır. Her dinin özü bu gelenektir; her dindeki bu otantik gelenek, o dini temsil eder. Bu gelenekselcilere göre örneğin Hristiyanlığın otantik geleneği, Katoliktir; İslâm'ın otantik geleneği ise, tasavvufudur. Diğer mezhepler veya akımlar, gelenekten sapmadır. Bu gelenek anlayışı, kendilerine gelenekselciler denen ve Guénon'u izleyen bazı Müslüman olmuş Batılılar, bazı Hristiyanlar ve bazı doğuştan Müslüman kimselerce sürdürülmektedir; bunlar arasındaki meşhur isimler şunlardır: F. Schuon ve S.H. Nasır'dır.

Bu kimselerin dile getirdikleri Dinlerin Aşkın Birliği (*The Transcendental Unity of Religions*), ki bu aynı zamanda Schuon'un bir eserinin de başlığıdır- tezinin esası, geleneği temsil eden dinlerin zâhiri farklı görüntüleri olsa da onlar Allah katında esasen birdir. Önce şunu vurgulayalım ki, Dinlerin Aşkın Birliği görüşünü, tarihte görüldüğü şekliyle her dinden bazı unsurlar alarak bir din oluşturma girişimi olan Dinî Sinkretizm ile karıştırmamak gerekir. Dinlerin Aşkın Birliği bu anlamda bir hareket değildir. Fakat buna rağmen doğru bir düşünce de değildir.

Elbette dinin kaynağı Allah'tır ve Allah indinde tek bir din vardır; fakat Allah indindeki bu tek din, gelenekselcilerin anladığı anlamda dinlerin metafizik ve inistik bir gelenek değil, tarihe de yansıyan olgusal bir tek dindir. Kur'an'da Allah bu aşkın ve içkin tek dinin İslâm olduğunu çeşitli vesilelerle açık ve seçik olarak ve üstelik "İslâm" şeklinde ismini de Kendi koyarak belirtmektedir. Bunun için Kur'an

Hız. Âdem'den Hız. Muhammed'e bütün peygamberlere Allah'ın indir-diğı vahye ve dine İslâm, bu peygamberlere uyanlara da Müslüman demıştır.

Allah indinde, tek aşkın dinin, bir ve tek olması, tarihte oluşın ve İslâm'dan hem inanç hem de ibadet bakımından farklı olan bütün dinlerin bir ve aynı olduğı anlamına asla gelemes. İslâm'dan başka hiçbir din, gelenekselcilerin ilâhî gelenek dedikleri geleneğı temsil edemez. Eğer aksi doğru olsaydı, bizzat Allah Kur'an'da teslisçi Hristiyanlığı ve Ehl-i Kitâb'ı kâfirler ve cehennemlikler olarak nitelememesi gerekirdi. Hâlbuki daha önce de belirttiğimiz gibi, teslise inanan ve Hız. Muhammed'in davetinden yüz çeviren Hristiyanlara ve Yahudilere Allah kâfirler ve hatta dolaylı olarak da müşrikler demektedir. O halde önemli olan dinlerin aşkın birliğı değil, içkin birliğıdır. Dinlerin bir aşkın ve içkin birliğinden söz edecek isek, bu İslâm'dır. Bunun için Allah insanları İslâm'a çağırıyor ve şöyle buyuruyor:

*Allah indinde hak din, İslâm'dır;*³²⁴

*Bugün size dininizi ikmâl ettim ve size nimetimi tamamladım ve din olarak size İslâm'ı uygun gördüm.*³²⁵

*Kim din olarak İslâm'dan başkasını benimserse, bu asla kabul edilmeyecek ve o kimse de ahirette ziyâna uğrayacaklardan olacaktır.*³²⁶

Dinlerin Aşkın Birliğinin başka farklı bir söylemi de, Dinî Çoğulculuktur (*Religious Pluralism*). Başta J. Hick olmak üzere bazı Hristiyan teologları da her din kendisinin hak din olduğunu iddia etse de, gerçek olan bütün dinler, din olma bakımından aynıdır ve hepsinde hakikat söylemi vardır şeklindeki görüşleri Dinî Çoğulculuk olarak işlemektedirler.

Bu söylem, Hristiyanlık tarihi açısından bir gelişme gibi görülebilir. Zira II. Vatikan Konsili'ne kadar Hristiyanlar Hristiyanlıktan başka dinlerin din olarak varlığını bile kabul etmiyordu; bu Konsil'den sonra bazı Hristiyan teologları diğer dinlere de din gözüyle bakmaya başladılar. Buna rağmen Dinî Çoğulculuk her zaman her din, insanı kurtuluşa erdirir anlamını da taşımamaktadır. II. Vatikan

324 Kur'an, Âl-i İmrân: 19.

325 Kur'an, Mâide: 3.

326 Kur'an, Âl-i İmrân: 85.

Konsili'nden sonra, Dinlerarası Diyalog çerçevesindeki söylemlerde Hristiyan otoriteler diğer dinlere din olarak bakmakla birlikte, kuruluşun nihai olarak İsa'ya imandan geçtiği şeklindeki eski söylemlerinden vazgeçmiş değillerdir. Bu durumda Dinî Çoğulculuk Dinlerarası Diyalog için geliştirilmiş olan bir felsefe gibi görülmektedir. Bir kısmı hiç şüphesiz bunu siyaseten ve göstermelik yapıyor; J. Hick gibi bazıları bunda samimi görünmekte; ancak samimi olsalar da bu söylem her zaman gerçekçi değildir.

Dinî Çoğulculuk fikri iki açıdan değerlendirilebilir: Sosyolojik ve tarihi açıdan. İstesek de istemesek de bir vakıa olarak dinler çoktur. Sosyal ve tarihi vaka olarak dinlerin çokluğunu kabul etmek anlamına bir dinî çoğulculuk fikri elbette savunulabilir. Zaten bu anlamıyla dinî çoğulculuk, sırf felsefî bir fikir olma bakımından yeni olsa bile tarihi bir vakıa olarak bilinen ve yaşana gelen bir hadisedir. Kur'an-ı Kerim Kâfirûn süresinin bütününde, bırakınız eski vahiy dinlerini o günkü Mekke ve Medine putperestliğini bile din olarak nitelemiştir. "Sizin dîniniz size, benimki bana..." Bu anlamdaki bir dinî çoğulculuk fikri Kur'anî'dir; hatta Kur'an ve Sünnet temel bazı öğretilerle diğer din mensuplarıyla olabilecek ilişkilerini düzene sokmuştur; İslâm hukukundaki zimmî hukuku da bundan dolayı ortaya çıkmıştır.

Fakat salim akıl, hiçbir zaman ne metafizik ne de iman düzleminde, bütün dinlerin iman ve hakikat söylemi haktır ve hakikattir şeklindeki bir dinî çoğulculuğu kabul edemez. Çünkü bütün dinler akide olarak aynı iman esaslarından ve aynı Tanrı tasavvurundan bahsetmektedir. Bir konuda, ister bu dinî-metafizik bir konu olsun, isterse doğaya ve topluma ait bir konu olsun, mantıken ve aklen sadece bir hakikat olabilir. Hakikat söylemlerinin çokluğuna göre çok hakikat olmaz; dolayısıyla bütün dinlerin farklı olan hakikat söylemlerinin hepsi de hakikat olamaz. Zaten bu gerçeklikten hareketle, ki, İslâm, Allah'ın varlığı ve doğasına ait tevhid öğretisinin dışında başka bir hakikat kabul etmemiştir; putperestliği nasıl şirk kabul etmiş ise, teslîs de küfür ve şirk kabul etmiştir. İşte bu anlamıyla dinî çoğulculuğu savunmak hem bir mantıksızlık hem de iman açısından bir tutarsızlıktır.

Dinlerin Aşkın Birliği görüşü gibi dinî çoğulculuk görüşünün, Dinlerarası Diyalog faaliyeti için bir alt yapı oluşturmaya yönelik

amacından başka, ne teorik ne de pratik faydası ve ilmi değeri vardır. Dinlerin tarihen ve sosyal olarak çok olduğu zaten bir vâkiadır; fakat bundan öte Dini Çoğulculuk her dinin hakikat söylemi haktır demekse, bu bir çelişki ve tenakuzdur zira hak diye bağlanılan dinin, bağlanılmayan dinle eşdeğer ve aynı sayılması olur. Dini çoğulculuk bütün dinleri hakikat değerleri bakımından aynı saymak ise, sözgeli mi J. Hick gibi Dini Çoğulculuk taraftarlarına örneğin, "Niçin Hristiyan gibi inanıyorsun da Müslüman veya Budist gibi inanmıyorsun?" gibi sorular sorulduğunda verecekleri tutarlı olabilecek cevapların neler olabileceğini merak ediyorum. Bütün dinler, gerçekte aynı Allah'a farklı açıdan mı bakıyorlar, yoksa her din farklı bakış açısına göre farklı Allah veya hakikat mi inşa ediyorlar? Elbette ki Allah, dinlerin farklılığına göre farklı değildir; fakat dinler gerçekte sadece farklı bakış açıları sunmuyorlar bu farklılıklarına göre insanın zihninde ve inancında farklı Allah tasavvurları oluşturuyorlar. Bunların hepsinin Allah'ın gerçekliğine uygunluğunu savunmak Dini Çoğulculuk ise bu, dini ve Tanrı'yı insanın kendisi zihninde inşa ediyor anlamına gelir ki tamamen saçmalıktır.

S.H. Nasr gibi Dini Çoğulculuğu benimseyenlerden bir kısmı teslisten bahsederken şöyle diyebiliyor:

Bu doktrin (teslîs) tarihi olarak varolan dökümanlardan doğmamış bile olsa, bunun Müslümanlara değil Hristiyanlara ilâhi olarak istendiğine inanıyorum... Tâbi olana bu doktrinin imkânına müsaade etmek için o yorum Allah'ın İradesi'nin bir vechesine tekabül etmiş olması gerekir. Eğer birisi, bu binlerce yıllık korkunç bir hataydı derse, bunu ben kabul etmiyorum.³²⁷

Nasr'ın Hick ile sohbeti biri diğerini tasdik ederek devam ediyor ve Nasr tekrar şöyle diyor:

Hristiyanların üç tanrıya taptıklarını söyledikleri zaman Müslüman arkadaşlarıma her zaman diyorum ki bakınız (Amerika'da okurken birçok kez Kilise'ye gittim) Kilise'de oturduğunuzda kendinizi Bir Allah'ın huzurunda hissedersiniz ve Bir Allah'a ibadet edersiniz.³²⁸

327 Aslan (A.), *Religious Pluralism in Christian and Islamic Philosophy*, Surrey, Curson Press, 1998, s. 262.

328 Aslan (A.), *age.*, s. 263.

Nasr'ın bu iki ifadesi, yukarıda dinî çoğulculuğu benimseyenlere sormak istediğimiz sorulara onların verebilecekleri cevaplarının olabilecek çelişkisine en açık bir örnektir. Zira Nasr, Allah'ın Kur'an'da birkaç kez küfür ve şirk dediği teslisi, Allah'a rağmen hâşâ Allah İradesi'nin Hristiyanlara mahsus bir tecellisi olarak görüyor, diğer taraftan da Kilise'ye bile gittiğinde kendisinin veya Hristiyanların Bir Allah'a tapındığını hissediyor. Böylece Nasr, hem tevhidi hem de teslisi hak ve hakikat görüyor. Fakat teslise hak denirse Kur'an'da Allah'ın ona küfür ve şirk demesini nasıl izah edeceğiz? Allah'ın yanılmayacağına ve yanılmayacağına inandığımız için, Nasr'ın yanıldığını ve Müslümanları da yanılmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Nasr gibi Dinlerin Aşkın Birliğini, Dinî Çoğulculuğu ve Dinlerarası Diyalog gibi benzer günümüz akımlarını savunanlar, bu tür düşünceleriyle insanlığın barışına ve mutluluğuna hizmet etmek istediklerini söylemektedirler; zira ancak böyle düşüncelerle farklı din ve kültür mensubu insanlar arasında hoşgörü ve tolerans ortamının oluşturulabileceğini iddia ediyorlar.

Hâlbuki kendinde doğruluk ve hakikat değeri taşımayan bu düşüncelerle insanlık barışına ve mutluluğuna katkı sağlayamazlar, çünkü insanları kendi doğrularından vazgeçirmek adeta olanaksızdır. Bu yanlış anlayış üzerine kurulan yanlış hoşgörü ve tolerans, ancak gerçeklerin tartışılmasını örtbas etmekten başka bir işe yaramamaktadır.

Her Müslüman gibi biz de insanlığın sulhu ve selâmeti için çalışırız; ancak farklı bir tolerans ve hoşgörü anlayışıyla. Onların tolerans ve hoşgörü anlayışı, "Sen bana, ben sana benziyorum", "Teslis de tevhid gibidir" gibi söylemlerle başkasını bana veya başkası beni kendine benzeterek benzer yönlerin eğer varsa, öne çıkarılmasıyla yapılmak istenmektedir; diyalog benzerlikler üzerine kurulmak istenmektedir. Hâlbuki başkası, benzerliklerle başkası olamaz, farklılıklarla olur. O halde gerçek hoşgörü ve tolerans farklılıklar üzerine kurulmalıdır; ben ötekini farklılıklarıyla ve farklılıklarına rağmen hoşgörebilmeliyim ve tolere etmeliyim. İstenirse farklılıklar üzerine tartışılabilir; fakat benim ötekini hoşgörmem için illâ da onun fark-

lılıklarını gözardı etmem gerekmez; aksine yukarıda da ifade ettiğim gibi farklılıklara rağmen ötekini hoşgörebilmeliyim. Bize göre gerçek hoşgörü ve tolerans böyle olmalıdır. Bir Hristiyanı, o da tevhid gibi inanıyor dememe gerek yoktur; teslise inandığını kabul ederek hoşgörebilmeliyim.

Kâfırûn süresi Müslümanlar için gerçekten baştan sona kadar gerçekçi bir hoşgörü ve tolerans öğretisinin esasını çizmektedir: “... *Sizin dininiz size; benimki bana.*”³²⁹ Hiç kimse benim dinime karışmadıkça ben de onun dinine karışmam.

KAYNAKLAR

Kısaltmalar listesinde yer alan kaynak makaleler ve eserler burada tekrar zikredilmeyecektir.

- Altındal (A.), *Three Faces of Jesus*, Sussex, The Book Guild, 1992.
- Andresen (S.C.), *Logos und Nomos*, Berlin, 1955.
- Athana d'Alexandrie, *Sur l'Incarnation du Verbe*, metin ve Fransızca terc. C. Kannengieser, Paris, 1973.
- Augustine, *The City of God*, İngilizce terc. M. Dods, New York, The Modern Library, 1950.
- Barnabas, *The Gospel*, 7. baskı, Karachi, 1978.
- Barreft (C.K.), *The Holy Spirit and The Gospel Tradition*, London, 1947.
- Bauer (W.), *Orthodoxy and Heresy in Earliest Christianity*, Philadelphia, 1971.
- Bosc (J.), *La Foi Chretienne*, Paris, PUF., 1965.
- Bottéro (J.), *La Religion Babylonienne*, Paris, PUF., 1952.
- Boulgakoff (S.), *L'Orthodoxie*, Paris, F. Alcan, 1922.
- Bréhier (E.), *La Philosophie du Moyen Âge*, Paris, A. Michel, 1949.
- Brown (D.), *The Divine Trinity*, Duckworth, 1985.
- Brown (W.A.), *Christian Theology in Outline*, Edinburg, 1907.
- Büchsel (F.), *Der Geist Gottes im NT.*, Gütersloh, 1926.
- Camelot (P. P.-Th.), *Ephèse et Chalcédoine*, Paris, Ed. de l'Aurore, 1962.
- Chevallier (M.-A.), *L'Esprit et les Messie dans le Bas-Judaïsme et le Nouveau Testament*, Paris, PUF., 1958.
- Cohn-Sherbak (L.), *Who's Who in Christianity*, London-New York, Routledge, 1998.
- Collins (R.F.), *Introduction to the New Testament*, London, 1983.
- Cullmann (O.), *The Christology of New Testament*, İngilizce terc. S.C. Guthrie ve Ch. A.M. Hall, Philadelphia, The Westminster Press, 1963.
- Cullmann (O.), *Les Premières Confessions de la Foi Chrétienne*, Paris, 1943.
- Cullmann (O.), *The New Testament*, Philadelphia, The Westminster Press, 1966.
- Dalman (G.), *Die Worte Jesus*, 2. baskı, Leipzig, 1930.
- Diel (P.), *La Divinité*, Paris, Payot, 1971.
- Duron (J.), *Ephemeridae Theologicae Lovanienses*, 1953.
- Favale (A.), *Teofilo d'Alessandria*, Toronto, 1948.
- Feenstra (R.F.) ve Plantinga (C.), eds., *Trinity, Incarnation and Atonement*, University of Notre Dame Press, 1989.

- Fouard (C.), *Saint Paul*, 4. baskı, Paris, Victor Lecoffre, 1898.
- Fox (R. Lane), *Pagans and Christians*, London, Penguin Books, 1988.
- Gauthier (L.), *Introduction à l'Etude de la Philosophie Musulmane*, Paris, ed. E. Leroux, 1923.
- Hardy (E.R.), ed., *Christology of the Later Fathers*, London, The Westminster Press, 1954.
- Harnack (A. von), *History of Dogma*, İngilizce terc. N. Buchanan, 7. cilt, New York, Dower Publication, 1961.
- Hick (J.), "Response to Dr. Reçber", *Islam and Christian-Muslim Relations*, c. 16, No. 1, 2005.
- Jervell (J.), *Imago Dei*, Göttingen, 1960.
- Kelly (J.N.D.), *Early Christian Doctrines*, rev. ed., New York, Harper C. Publishers, 1978.
- Lehmann (Edv.), "Les Hindous", *Manuel d'Histoire des Religions*, ed. P.-D. Chantepie de la Saussaye, Fransızca terc. H. Hubert ve I. Lévy, Paris, A. Colin, 1904.
- Martin (J.P.), *El Espíritu Santo en los Orígenes del Christianismo*, Zürich, 1971.
- Michel (A.), *Leçons Élémentaires de Métaphysique Chrétienne*, Paris, Berche et Pagis, 1938.
- Neuner (J.) ve Dupuis (J.), *The Christian Faith in the Doctrinal Documents of the Catholic Church*, 3. baskı, London, Collins, 1986.
- Nietzsche (F.), *L'Antéchrist*, Fransızca terc. R. Rovini, Utrecht, 1967.
- Nietzsche (F.), *Beyond Good and Evil*, İngilizce terc. R.J. Hollingdale, London, Penfuan Classics, 1975.
- O'Collins (G.) ve Farrugia (E.), *A Concise Dictionary of Theology*, New York-Mahwah, Paulist Press, 1991.
- Ortiz de Urbina (I.), *El Símbolo Niceno*, Madrid, 1947.
- Örs (H.), *Musâ ve Yahudilik*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966.
- Prestige (G.L.), *Fathers and Heretics*, London, 1940.
- Prestige (G.L.), *God in Patristic Thought*, London-Toronto, 1956.
- Ratzinger (J. ed.), *Catechism of the Catholic Church*, Kentucky-Rome, Libreria Editrice Vaticana, 1994.
- Russell (B.), *Why I am not a Christian*, London, Unwind Ayman Ltd., 1989.
- Reçber (M.S.), "Hick, the Real and al-Haqq", *Islam and Christian-Muslim Relations*, c. 16, No. 1, 2005.
- Sankıoğlu, (E.), *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 4. baskı, Isparta, Fakülte Kitabevi, 2002.
- Schweizer (E.), *Jesus Christus*, München-Hamburg, 1968.
- Seeberg (R.), *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, 2 cilt, 4. baskı, Basel, 1953.
- Sellers (R.V.), *Eustathius of Antioch*, Cambridge, 1928.

- Seydişehri (Mahmud Esad), *Tarih-i Edyân*, İstanbul, 1912-1913.
- Seyfeli (C.), *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara, Azız Andaç Yay., No: 5, 2005.
- Simonetti (M.), *Studi Sull' Arianesimo*, Roma, 1965.
- Spinoza, *Complete Works*, İngilizce terc. S. Shirley, Yayın. M.L. Morgan, Indianapolis-Cambridge, Hackett, 2002.
- Stauffer (E.), *Die Theologie des NT.*, 4. baskı, Gütersloh, 1948.
- Stott (J.R.W.), *Basic Christianity*, London, 1965.
- Strauss (L.), *Spinoza's Critique of Religion*, İngilizce terc. E.M. Sinclair, New York, 1982.
- Swinburne (R.), *The Christian God*, Oxford, Clarendon Press, 1994.
- Tercüman (Abdullah), *Hristiyanlığa Reddiye*, İstanbul, Bedir Yayınları, No: 27, İstanbul, 1970.
- Tillich (P.), *A History of Christian Thought*, neşir C.E. Braaten, New York, A Touchstone Book, 1967-1968.
- Tixeront (J.), *Histoire des Dogmes dans l'Antiquité Chrétienne*, 3. cilt, Paris, 1909-1912.
- Tolstoy, *Ünlü Rus Yazarının İslâm Peygamberi ile İlgili Kayıp Risâlesi*, Hz. Muhammed, Azerice'den çev. Arif Arslan, İstanbul, Karakutu Yayınları, 2005.
- Tümer (G.) ve Küçük (A.), *Dinler Tarihi*, 3. baskı, Ankara, Ocak Yayınları, 1997.
- Webb (C.C.J.), *God and Personality*, Gifford Lectures, London, 1918.
- Weigall (A.), *Hristiyanlığımızdaki Putperestlik*, çev. Ozan Yayıncılık, No: 47, İstanbul, 2002.
- Werner (M.), *Die Entstehung des Christlichen Dogmas*, 2. baskı, Tübingen, 1941.
- Wiles (M.), "Some Reflections on the Origins of the Doctrine of the Trinity", *Journal of Theological Studies*, No. 8, 1957, 92-106.

DİZİN

A

Anomoetism (Benzemezcilik) doktrini
126

A. Michel 88, 273

Abdullah Suhreverdi 148

Abdullah Tercüman 83

Abélard 89, 117, 118

Adonis 112, 147

Adonis kültleri 147

Adopsiyonizm 102, 103, 108

Aeschines 107

Aetius 106, 126

Afrodite 147

Agapê 77

Agennésia 67

Albert Schweitzer 110

Albigensesler 133

Alfred Firmin Loisy 114

Allain de Lille 119

Alman Protestan teologları 109

Amantius 126

Anadolu 12, 31, 60, 73, 78, 126, 158,
210

Anglikanlar 14, 110, 215

Ankara bışopu Marcellus 68

Ankaralı Marcellus 68, 71, 72, 108,
213

Anomoe 106

Anselmo Turmeda 83

Antakya 12, 69, 75, 100, 104, 122,
158

Antakya Konsili 104

Antakyalı Leontius 124

Antakyalı Lucian 124

Antakyalı Meletius 64

Antakyalı Theophilus 38

Apelles 99

Apeistolant Jesus Christı 112

Apollinarıus 43, 104

Apollinarizm 108

Apollo 78

Apostolik devri 17

Arabistan bışopu Bostralı Beryllus
123

Arap Hıristıyanları 37

Ariomanyaklar 126

Aristocular 35

Aristoculuk 52, 57

Aristo mantığı 51, 89, 198

Arius 43, 45, 71, 75, 104, 124, 125,
133, 183, 184

Artemas 121, 122

Artemon 121, 122, 205

Arthur Weigall 9, 15, 71, 112, 217

Aryüşçüler 131, 133, 205, 221

Aryüşçülük 124

Asclepiades 126

Asclepidotus 121

Asli gūnah 14, 15, 30

Asterius 124, 126

Atanazi (Athanasiyan) 112

Ateist 128, 136, 141

Ateizm 143, 147

Athanalan Creed 43

Athanasiyan Amentü 39

Athanasius 5, 43, 44, 52, 61, 63, 68,
71, 75, 104, 124, 125, 126,
183, 184

Athenagoras, Justin Martry 52, 59

Azız Anselm 14, 117

Azız Athanasius 43, 183

Azız Augustine 51, 52, 67, 68, 76,
172, 185

Azız Clement 24
 Azize Macrina 75
 Azız Irenaeus 25, 26, 29
 Azız Irene 96
 Azız Pavlus 12, 51, 142, 143, 157,
 219, 221
 Azız Polycarp 98
 Azız Thomas d'Aquin 52, 63

B

Babilililer 11
 Bakire Meryem Meselesi 119
 Barnaba 12, 20, 22, 23, 24, 25, 28,
 80, 143, 159, 207, 273
 Baron von Hügel 114
 Basilidians 96
 Basitlik İlkesi 120
 Batı Hristiyanları 62
 Batı Hristiyanlığı 13, 135, 211
 Bazilidiyanizm 96
 Bazilidiyanlar 96
 Billot 63
 Birincil cevher 62
 Birinci Vatikan Konsili 20, 89, 216
 Bışop Hostius 125
 Bışop Priscillian 104
 Bodrumlu Julius 195
 Boethius 62, 64
 Bogomiller 132, 133
 Britanyalı Pelagius 77
 Brunner 114
 Bulanık Tevhidçilik 6, 95, 102
 Bultmann 110
 Büyük Basil 52, 75
 Büyük Sina Kitab-ı Mukaddesi 25

C

Callistus 107
 Canterburyli Anselin 190
 Carpocrates 32
 Catharizm 130

Cazzari 131
 Cebrâil 21, 23, 70, 84, 122, 125, 163,
 175, 176, 206, 209, 216, 234,
 236
 Cebriye 77
 Celsus 85
 Cerdo 97
 Cerinthus 26
 Cevher 6, 57, 60, 61, 64, 119, 184
 Cevhersel birlik 61
 Ch. W Elliot 130
 Charles Chauncey 130
 Clarke 118, 127, 135, 217
 Clemens Romanus 26
 Cleomenes 107
 Cleopater 126
 Coelicoloe 33
 Corinth Kilisesi 27
 Corinthus 32
 Cyzicus bışopu Eunomius 105

Ç

Çoktanrıcılık 9, 89, 116, 119, 120

D

D.F. Strauss 29, 108
 Damian 117
 Daniyel peygamber 111
 Davidçilik 130
 David Friedrich Strauss 15
 Davud 96, 162, 167, 176, 212
 Descartes 134, 150
 Diel 90, 91, 114, 273
 Dinamik Monarşiyenizm 7, 121
 Dini Liberalizm 113
 Dioscorus 100
 Diteizm 9, 116
 Diyofizis 101
 Doğu Hristiyanları 62, 70
 Doğu Putperestliği 11
 Doketistler 97, 98

Doketizm 96, 97, 131, 195, 213, 225
 Dörttanrıcılık 9, 17, 48, 65, 114, 119,
 215
 Dyothetizm 116

E

Ebed Yahveh 169
 Ebion 31
 Ebionizm 103
 Ebionistler 26
 Ebionitler 20, 26, 31, 32, 205, 216,
 219, 221
 Ebionitler İncili 20, 32
 Efes Konsili 45, 61, 69, 77, 100
 Eflâtuncu 52, 64, 74, 76, 77, 88,
 116, 187, 214
 Eflâtuncu gelenek 74
 Eflâtuncular 35
 Ekporeusis 67
 Elipandus 96, 103
 Elkasaytlar 32, 219
 Engizisyon mahkemeleri 95
 Enkarnasyon 30, 39, 61, 68, 70, 88,
 111, 139, 153, 182, 191, 195,
 197, 203, 204, 228, 236
 Enosis 70
 Ephraim 112
 Epigonus 107
 Ermeni Kiliseleri 101
 Erôs 77
 Eski Ahid 7, 27, 58, 74, 75, 80, 81,
 82, 84, 98, 133, 155, 156,
 157, 160, 162, 181, 222,
 229, 252
 Eski Yunan 11, 72, 78, 109, 211
 Eudoxius 106
 Eugenius 116
 Eunomius 105, 106, 126
 Eutyches 100, 101, 185, 195
 Ezeli teslis 49, 68

F

F. Ch. Baur 108, 109
 F. Schleiermacher 113
 Faber Stapulensis 25
 Fausto Paolo Socinus 129
 Faustus 126
 Felix 103
 Ferdinand Christian Baur 15
 Filloque 53, 54, 105, 186, 196, 215
 Fiorelli Joachim 119
 Fısıh Bayramı 22
 Florence Konsili 88
 Fouillée 42, 87
 Francis David 130, 217
 Fransiskan tarikatı 78, 83
 Franz Overbeck 113
 Frohschammer 90

G

Gauthier 73, 74, 274
 Gazzari 131
 Gennésia 67
 Gilbert 65
 Giordano Bruno 136
 Gnostik bilgiler 110
 Gnostisizm 11, 72, 132, 212
 Göremeli Kilise Babaları 64
 Göremeliler 52
 Gregory Tathewasti 91
 Gregory Thaumaturgus 5, 41, 42, 52
 Guillaume d'Occam 117
 Günther 90, 118

H

H. Nicolai 118
 Harnack 29, 42, 70, 72, 73, 74, 103,
 108, 109, 110, 116, 118, 123,
 125, 246, 274
 Havâri Aziz Peter 26
 Havârici (Apostolik) Babalar 25
 Havâricilik 112

Havâri Fılib İncili 20

Havâriler 5, 12, 13, 15, 17, 20, 25,
31, 41, 71, 120, 158, 160,
182, 183, 219, 257

Havâriler Amentüsü 41, 99, 182,
183

Havâriler Konsili 31

Havâri Petrus İncili 20

Havâri Thomas İncili 20

Hegesippus 168

Heinrich E. Brunner 114

Heraclitus 58, 59, 60, 85

Herkül 83

Hermas 24, 25, 123

Hermenötikçilik 113

Hick 111, 112, 225, 267, 268, 269,
274

Hint 78, 109, 210, 211

Hippolu Azız Augustine 51

Hristiyan teolojisi 19, 56, 60, 76

Honorius 33, 101

Hugolu St. Victor 89

Hylê 87

Hypostaseis 61, 62, 63, 64, 76, 117

Hypostatic Union 61

Hypsistarianlar 33, 219

Hz. Âdem 28, 30, 32, 59, 80, 137,
171, 207, 209, 257, 267

Hz. İbrahim 11, 13, 162, 176, 237,
257, 264

Hz. Meryem 21, 55, 69, 79, 97, 176,
177, 194, 195, 199, 203,
213, 224

Hz. Muhammed 11, 30, 148, 149,
223, 226, 228, 237, 250,
251, 254, 255, 257, 258,
260, 264, 267, 275

Hz. Musa 11, 28, 82, 137, 138, 228,
229, 244, 245, 254, 255,
257, 258

Hz. Yahya 157, 158, 212

I

Irenaeus 22, 25, 26, 28, 29, 30, 31,
32, 71, 97, 168, 178, 212,
225

Isaac de la Peynère 136

İ

İlk Madde 87

İbn Nedim 33

İbn Nefs 128

İbn Rüşd 135

İbraniler İncili 20, 170, 207

İbrani Thomas İncili 20

İdiötetes 64, 76

İklî tabiat/Diyofizis (Diophysis) 101

İkiltanrı 17

II. Vatikan Konsili 46, 259, 267

İkinci cevher 62

İkiltanrıçılık 9, 57, 114, 116, 215

İkonculuk 53

İlk Hristiyan cemaati 12

İlk Hristiyan konsili 31

İmparator Konstantine 45

İmparator Maximus 105

İmparator Theodosius 69

İnanç Fideizmi 114

İncil 15, 18, 19, 22, 26, 28, 80, 81,
82, 83, 98, 109, 142, 148,
156, 162, 163, 166, 170, 206,
207, 209, 221, 223, 225, 226,
227, 228, 237, 240, 242, 244,
245, 246, 247, 248, 249, 250,
251, 252, 256, 258, 259, 260,
262, 263

İnsicamlı Teslisçilik 6, 95, 100

İsâ'nın Çocukluk İncilleri 21

İskenderiye 12, 22, 43, 44, 50, 88,
96, 100, 104, 124, 125, 158,
183

İskenderiye Kiliseleri 22

İskenderiyeli Clement 24, 25, 74

İskenderiyeli Cyril 100
 İsrailoğulları 11
 İstanbul Konsili 39, 45, 46, 56, 61, 62, 64, 75, 76, 102, 104, 196, 208, 234
 İstanbul Sinodu 101
 İtalya 12, 127, 129, 131
 İzis 78, 112
 İzmirli Noetus 107
 İznık Konsili 5, 17, 19, 22, 38, 39, 43, 44, 45, 46, 61, 68, 69, 71, 75, 76, 95, 103, 123, 125, 126, 134, 183, 196, 207, 215, 231
 İznikli Theoguis 124

J
 J. Maritain 151
 Jacob Burckhard 113
 Jacob Lorber 134
 James Drummand 130
 James Martineau 130
 Jerome 123, 169, 170, 244
 Joachim de Fiore 120
 John'un İncili 104
 John Askusnages 116
 John Biddle 130
 John H. Hick 111
 John Locke 130, 135, 217, 220
 John Philopon 6, 40, 116, 117
 John Valdes 129
 Jonathan Mayhew 130
 Joppa Bışopu 102
 Joseph Priestly 130, 217
 Joses 22
 Joyce 39, 71, 89
 Juan de Prado 136
 Julius Cassianus 97
 Jüpiter 78
 Justin Martyr 42, 57, 59, 60, 71, 77, 85, 212

K
 Kadercilik 77
 Kadıköy Konsili 5, 39, 45, 61, 100, 101, 116
 Kadıköylü Maris 124
 Kaldeliler 70
 Kalvinciler 130
 Kant 14, 15, 108, 109
 Kant akılcılığı 15
 Kant felsefesi 109
 Karl Barth 114
 Kasariler 7, 130, 131, 132, 133
 Katolik 4, 9, 17, 22, 33, 38, 39, 41, 43, 44, 49, 53, 56, 61, 70, 71, 90, 95, 114, 128, 130, 132, 172, 186, 192, 203, 213, 214, 216, 226
 Katolik Kilisesi 128, 186, 216
 Kelâm 58, 123, 243, 245, 247
 Kilise hukuku 35
 Kindi 37
 Kireneli Simon 96, 225
 Konsiller 44, 152
 Korintliler 99
 Kristoloji 56, 116, 158
 Kudüs 12, 14, 32, 84, 122, 125, 244
 Kur'an 129, 130
 Kutsal Rûh 6, 20, 21, 26, 29, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 74, 77, 84, 88, 91, 93, 96, 104, 106, 107, 108, 116, 118, 119, 120, 123, 125, 126, 132, 133, 139, 149, 157, 158, 163, 165, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 224, 230, 234, 235, 236, 237, 252

L

Lant Carpenter 130
 Laodicea bışopu Apollinaris 104
 Lateran Konsili 119
 Latin İbn Rüşdçüler 135
 Latin Kilise Babaları 52, 54, 62, 73,
 75, 87, 199, 208
 Leo Strauss 135, 138
 Logos 6, 38, 39, 42, 53, 57, 58, 59,
 60, 68, 70, 72, 74, 77, 78, 79,
 84, 85, 86, 87, 103, 104, 107,
 113, 115, 116, 122, 123, 141,
 164, 174, 175, 192, 193, 206,
 213, 214, 273
 Logos endiathetos 59
 Logos inkârcıları 107
 Logos prophorikos 59
 Lolsy 114
 Loofs 70
 Lucanus 99
 Lucian 123, 124
 Luka 19, 29, 38, 72, 80, 81, 98, 156,
 162, 163, 164, 165, 167,
 168, 170, 171, 173, 174,
 175, 206, 209, 212, 227,
 228, 229, 237
 Lutherci 130
 Lyons bışopu Irenaeus 22

M

M. Servitus 121, 136
 M. Thomas 19
 Macedonius 43, 126
 Makedonyahlar 69
 Makedonyanizm 126, 132
 Malabarlar 70
 Marcion 19, 98, 99, 221, 229, 251
 Marcion İncili 98
 Markiyonizm 6, 98, 99
 Markos 19, 23, 29, 38, 72, 80, 81, 82,
 98, 161, 162, 164, 167, 169,

173, 174, 175, 181, 206, 209,
 216, 227, 228, 237, 246
 Martin Cellarius 128
 Matta 13, 19, 29, 38, 72, 80, 81, 84,
 98, 162, 163, 165, 167, 170,
 173, 174, 175, 176, 196, 206,
 209, 221, 226, 227, 228, 237,
 245, 262
 Meister Eckhart 68
 Mesih'in nefesi 54
 Mesihlik 122
 Michael de Espinoza 136
 Michael Servetus 128
 Miçetius 6, 96
 Milano bışopu Aziz Ambrose 76
 Mısır 12, 69, 70, 78, 99, 109, 147,
 158, 211
 Misyonerlik faaliyetleri 160, 238,
 264
 Mithra 78, 112, 147
 Mithraizm 78
 Mithra üçlemesi 78
 Modalistik monarşyanizm 106, 107
 Modalizm 50, 106
 Monarşyanistler 106, 107, 108, 122,
 123
 Monarşyanizm 6, 7, 50, 106, 107,
 108, 121
 Monoenerjizm 100
 Monofizitçiler 98
 Monofizizm 46, 50, 52, 100, 101
 Monofizitler 61, 63, 100, 101, 191,
 220
 Monofizitlik 100, 213
 Monoletizm 46, 50
 Mopsuestiali Theodore 69
 Muğlak Teslisçilik 95
 Muhammed'in Dağ Kelebeği 136
 Muhammedçi halklar 129
 Muhammedilik 149
 Musevilik 11, 264
 Müslüman kelâmcılar 37

Müslümanlar 32, 37, 92, 113, 129,
180, 233, 238, 239, 240,
241, 246, 251, 258, 259,
264, 271

Mutlak İyilik İdesi 87

N

Natura 63, 64

Natural theology 114

Nazareanlar 26

Nazianzuslu Gregory 52, 64, 75, 76

Nestorius 46, 63, 68, 69, 70, 77, 185,
191, 213, 214, 215

Nestoryanizm 50, 52, 69

Nesturilik 203, 213

Newton 118, 127, 135, 217

Nicomediah Eusebius 124

Nietzsche 7, 42, 78, 127, 134, 135,
141, 142, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 150, 247,
251, 274

Nihilizm 142, 143, 147

Nominalist teslisçiler 61

Nominalizm 65, 117

Nominal Teslisçilik 6, 95, 102

Novatianlar 69

Nyssalı Gregory 14, 52, 67, 75

O

Oembs 118

Origen 14, 24, 32, 41, 74, 76, 118,
138, 229

Ortak Cevher 61, 119

Ortodoks 4, 9, 17, 38, 39, 44, 49, 56,
61, 70, 95, 100, 111, 149,
150, 186, 192, 203, 213, 215

Oscar Cullmann 30, 178, 226

Osiris 78, 112, 147

Ousia dentera 62

Ousia prote 62

Overbeck 113, 114

Ö

Önomiyanizm 6, 105, 106

Ötikiyanizm 100

Ötıştiyanizm 100, 101

P

P. Tillich 29, 75, 224

Pais Theous 169

Papa 11. Pius 90

Papa Aziz Pius I 24

Papa Damasus 105

Papa I. Hadrian 103

Papa I. Honorius 101

Papa Pius X 114

Papa VI. Gregory 89

Parisli Abélard 89

Paulcüler 123

Paul Diel 90, 114

Paulianist 123

Pavlus 12, 13, 15, 23, 24, 26, 28, 31,
32, 42, 51, 52, 72, 73, 78, 80,
81, 83, 96, 98, 99, 109, 110,
115, 142, 143, 156, 157, 159,
163, 206, 208, 209, 210, 211,
219, 221, 229, 237

Pelagianlar 69

Periclitos 24

Pers 78, 109

Perseus 83

Personae 61, 64, 76, 152

Peter 26, 28, 97, 100, 119, 133, 169

Peter Fullo 100, 119

Peter Mongus 100

Philippicus Bardanes 102

Philon 59, 74, 87

Philoncu 64

Photinus 108, 123, 124, 205

Physia 62, 63

Pietro Lombardo 119

Plotinusçu 64

Plotonius 68

Pnömatoşyanistler 126

Poitiers bışopu Hilary 126

Polychronius 126

Pontius Pilate 41

Pope 69, 106

Porphyrius 74

Praxeas 107, 116

Praxeas Victorinus 107

Prisillıyanizm 6, 104, 108

Prisillıyanizm 104

Prosôpa 64, 76

Protestan 4, 9, 38, 39, 49, 53, 56, 61,
70, 95, 108, 109, 138, 186,
192, 203, 213, 214, 216,
226, 252

Protestan teologlar 108

Psilanthropism 123

Putperestler 12, 13, 73, 85, 163

Pyrrhus 102

9

Qrartodecimianlar 69

Quintus Septimus Tertullian 14

R

Ralph Walds Emerson 130

Raymond Lull 89

Realizm 65, 117

Renan 108, 157, 217, 251

Richard of St. Victor 89

Ritschlian Mektep 109

Roma bışopu Eleutherus 29

Roma İmparatorluğu 43, 126, 158,
159, 210, 211, 219, 220

Roma Kilisesi 4, 9, 11, 19, 20, 21, 26,
27, 48, 61, 64, 70, 75, 95, 96,
97, 99, 100, 101, 102, 105,
106, 120, 124, 127, 132, 186,
191, 196, 206, 207, 209, 213,
214, 215, 216, 220, 221, 224

Romalı Clement 26, 27, 30, 168, 178

Romalılar 32, 99, 210

Roscellin 6, 89, 116, 117, 118

Rosmini 90, 118

Rotterdamlı Erasmus 19

Rudolf Anger 25

Rudolf Bultmann 110

S

Sabellianizm 6, 106, 107

Sabellius 64, 68, 89, 91, 107, 108,
133

Sahte Clement Yazıları 27

Salomon von Tl 137

Sâmililer 158

Sâmi rûh ve geleneği 159

Samosatalı Paul 121, 122, 123, 205

Saturnil 97

Saul 13

Savunmacı Kilise Babaları 66

Schweitzer 110, 111

Scotus 63

Scutum Fidei 47, 49, 56, 199

Selman-ı Farisi 32

Sergius 101

Servetyanizm 128, 129

Servitıyanistler 121

Severian Paul 102

Severus 100, 195

Sinoplu bışop Marclon 19

Skepticism 74

Skolastik dın adamları 103

Snoptik 81, 109

Soissous Konsili 118

Sosinyanizm 129

Soyut cevher 62, 63

Spinoza 7, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 150, 156, 157, 217,
230, 247, 251, 252, 275

Steghen Gobarus 116

Stephen Niobes 119

Stoacı 59, 64, 74, 115, 210

Stoahılar 35

Suarez 63

Suppositum 62Swinburne 151, 152, 153, 154, 194,
275

Symbolofideizm 114

Synapheia 70

Synenos 99

Şüphecilik 74

T

Talmut 18, 222, 248

Tanrılık 6, 39, 40, 50, 55, 56, 57, 64,
65, 66, 67, 76, 125, 190, 194,
197, 198, 200

Tanrısal Logos 103, 104

Tanrı taşıyıcısı 69

Tarihi İsa 16, 71, 90, 108, 109, 110,
111, 112, 113, 222

Tarihi tenkitçilik 14, 111, 138

Tarihselcilik 113, 138, 222

Tarsus bışopu Conon 116

Tarsuslu Diodorus 69

Tektanrıcılık 9

Tekvin 68

Telemachus 126

Telman Hursidoğlu Aliyev 149

Tenkitçilik 109

Tertullian 14, 38, 57, 61, 71, 73, 74,
98, 106, 107, 184, 196, 207,
212, 215Teslisçi Hristiyanlar 12, 26, 177,
178, 189, 195, 203, 205,
206, 239Teslisçi Hristiyan teologları 18, 55,
65Teslisçiler 40, 48, 49, 57, 61, 65, 66,
69, 97, 100, 162, 175, 189,
192, 194, 195, 197, 198,
199, 208, 216

Teslisçilik 50, 128

Teslisçi teologlar 41

Teslis dogması 9, 13, 15, 46, 47, 49,
53, 70, 71, 99, 115, 147, 149,
150, 157, 158, 166, 175, 177,
185, 187, 196, 197, 198, 208,
219, 220, 222, 233Teslis unsurları 40, 46, 62, 66, 96,
212

Teslis Kalkanı 47

Tesserants 131

Teutonic German kavimleri 127

Tevhid 9, 10, 11, 16, 20, 22, 23, 29,
34, 37, 71, 102, 107, 115,
121, 124, 180, 181, 205, 216,
224, 233, 268, 270, 271

Tevhidçi Doğu Hristiyanlığı 13

Tevhidçilik 50, 89, 121

Tevhid inancı 23, 121, 205

Tevrat 11, 18, 23, 28, 29, 32, 58, 80,
82, 98, 99, 129, 138, 171,
178, 179, 207, 209, 210,
225, 229, 237, 240, 242,
244, 245, 246, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 255,
257, 258, 260, 263

Textores 131

Theodore Parker 130

Theodotus 33, 69, 104

Theodotians 122

Theodotus 60, 121, 122, 123, 205

Theodotuşçular 122

Theophilus Lindsey 130

Theotokos 56, 69

Thomas Aquinas 52, 53, 64, 68, 76,
197, 214

Thomas Emlyn 130

Thomas Hobbes 136

Thomas Michel 20, 226

Tillich 29, 72, 73, 74, 75, 76, 108,
122, 224, 275

Timothy IV 100

Tınûrti 78

Tıphanus 63

Toledo arşibışobu Elipandus 103

Tolstoy 7, 135, 148, 149, 150, 275

Trent Konslli 19

Trent Sinod 20

Trinitas 73

Tritelzm 9

Troitsa 38, 149

Tsar Peter 133

U

Uknum 36, 63, 72

Unitarius 127

Uomooousla 191

Urfa 12, 124, 263

Urgel bışopu Felix 103

Uriel da Costa 136

Ü

Üç Hassa 64

Üçlütanrı 17

Üçtanrıçılık 9, 49, 57, 89, 114, 115,
116, 117, 118, 198, 200, 215

Ünitaryanizm 121, 127, 128

V

Vakıf Tehmezoğlu Halilov 149

Valentinus 71, 72, 97, 104

Valentinyanizm 97

Viena Engizisyon 128

W

W. Drum 157

W. Fulton 115

Weigall 9, 10, 15, 22, 42, 71, 78, 83,
84, 112, 113, 217, 221, 224,
225, 275

Wilhelm Herrmann 110

William Ellery Channing 130, 217

William Sherlock 118

William Whiston 127

Y

Yahudi geleneği 79

Yahudi Hıristiyanlar 31, 158, 160,
168

Yahudi İncili 32

Yahudilik 84, 135, 136, 218, 229,
239, 252, 258, 259, 274

Yahya ed-Dimeşki 54, 63

Yahya en-Nahvi 116

Yaküp'un İncili 20, 21

Yaküp 21, 176

Yazılar 24, 80

Yelena Yefimovna Vekilov 149

Yeni Ahid 7, 13, 19, 25, 27, 28, 33,
38, 82, 96, 97, 109, 110, 128,
133, 137, 138, 155, 156, 161,
163, 166, 167, 172, 177, 178,
179, 181, 209, 222, 226, 227,
229, 230, 231, 235, 243, 244,
245, 246, 247, 252

Yeni Tomistçi Terrien 63

Yuhanna 15, 19, 24, 26, 29, 33, 38,
58, 60, 72, 80, 81, 82, 90,
98, 109, 110, 115, 122, 128,
133, 141, 156, 164, 166, 167,
169, 171, 174, 175, 177, 206,
209, 221, 227, 230, 235, 236,
237, 246

Yunan-Roma putperestliği 12, 147

Yunan felsefesi 13, 38, 52, 212

Yunanistan 12, 112, 132

Yunanlı Kilise Babaları 52, 53, 54,
62, 73, 88, 161, 192, 199,
208

Z

Zacharias Scholasticus 100

Zephyrinus 107

Zeus 78, 83

Zeytin Dağı 23, 170